

Thus the book is intended to supply the want of a Sanskrit reading book hitherto felt by senior students in High Schools, and will, I hope, give them some familiarity with the styles and modes of thought of at least the more celebrated writers.

Any suggestion as to improvement &c., will be thankfully received.

Poona.
31st January, 1891. }

V. S. APTE

PREFACE TO THE SECOND EDITION.

This edition does not materially differ from the first. The only changes made are in the order of the lessons, the easiest ones being placed first. A few additional notes on points found to require explanation in the course of teaching have been added. The appendix given at the end of the first edition has been altogether omitted. The changes mentioned above were the only ones which the author intended to make in the second edition.

Dhulit.
3rd December, 1892 }

M S APTE

PREFACE TO THE THIRD EDITION.

The rapid sale of the first two editions has encouraged the Editor to give the public the third edition of this book and in doing so he has omitted such of the extracts as he thought difficult for an ordinary student of Sanskrit to understand. He has also added a few more explanatory notes in places where considered to be necessary for a clear elucidation of the text. It is hoped that this edition will receive that support which was accorded to the first two.

Dhulia,
1893. }

M. S. APTE, B. A.

PREFACE TO THE FOURTH EDITION.

Nothing new has been done in this Edition, except that a few passages found to be difficult from experience have been omitted and a few more explanatory notes added.

Dhulia,
23th July 1901. }

M. S. APTE

CONTENTS.

FIRST SERIES.

I. The Three fishes	1
II. The vulture and the cat	2
III. An account of Málavikā	4
IV. Párvatī practising penance.	5
V. A specimen of a letter	7
VI. A thunder-Storm	8
VII. Yayāti with renovated youth	10
VIII. Introduction of Patrālekṣā to Chandrapīḍa	11
IX. Atreyī and Vāsantī (a sylvan deity)	13
X. The Yaksha's abode	17
XI. A foundling	18
XII. An ideal king	20
XIII. Chandrapīḍa requesting Mahāsvetā to tell her story	22
XIV. A contrast	23
XV. The heroic and fiery-tempered Asvatthāman Part I	25
XVI. " " " " " Part II	30
XVII. Aja's lamentation on the death of his wife ...	35
XVIII. Advice of Sukanāsa to Chandrapīḍa	37
XIX. The tale of Purūravas and Urvasī ... Part I	39
XX. " " " " " Part II	44
XXI. Itāmā's return journey from Lanka to Ayodhyā	49
XXII. Another foundling	51
XXIII. Dasaratha and Viśvāmitra	53
XXIV. Draupadī and Yudhishtira	54
XXV. Brahmanā is the efficient cause of the universe	56
XXVI. Judicial procedure	57
XXVII. Miscellaneous verses	58

SECOND SERIES.

I. A jackal fallen into an indigo-vat	67
II. Monkeys advised by a bird	68
III. General precepts of advice	68
IV. Chārudatta on poverty	71

V	The Summer	73
VI	An old woman's tale	75
VII	Krishna on the immortality of the soul	77
VIII	The tale of Mahasveta Part I	79
IX	Characteristics of strong minded & spirited persons	84
X	A feigned quarrel between Chanakya and Chandragupta Part I	85
XI	" " " Part II	89
XII	The tale of Mahasveta Part II	93
XIII	" " " Part III	100
XIV	Characteristics of good servants	105
XV	Characteristics of wise and foolish persons Part I	106
XVI	" " " Part II	109
XVII	King Harsha hearing of his father's illness	112
XVIII	The Yaksha's Message	113
XIX	A lover's tale	115
XX	An address to the Ganges	120
XI	God is not open to the charges of injustice & cruelty	124
XXII	A poet's introduction to his poem	125
XXIII	Miscellaneous verses	126
XXIV	Do Do	131

THIRD SERIES

I	The hare and the lion	137
II	The Crane and the Crab	138
III	The tale of Savitri Part I	140
IV	" " " Part II	143
V	Know thyself	148
VI	Legendation of Sakuntala by Dushyanta part I	149
VII	" " " " Part II	153
VIII	Ayodhya and its subjects	156
IX	The hermitage of Jabali	158
X	Siva disguised as an ascetic to test Parvati's love	160
XI	The Prologue to the Ratnavali	164
XII	Kapunjala's account of himself after Pandurika's death	166

XIII.	The Omnipresent form of Vishnu	...	...	168
XIV.	Râma abandoning Sitâ	...	...	170
XV.	Surpanakhâ personating Manthara	...	...	174
XVI.	Advice to a king grieved at the death of his beloved queen		...	176
XVII.	An account of Kûdambari	...	...	177
XVIII.	The duties of a king	...	...	178
XIX.	An address to the supreme Being	...	...	181
XX.	An old Minister's advice to a young prince		...	183
XXI.	Chânakya's Soliloquy	...	...	184
XXII.	Sarasvatî cursed by Duryodhan	...	...	186
XXIII.	Miscellaneous verses	...	...	188

कुसुममाला.

प्रथमावलि:

FIRST SERIES.

I.

Ih • three fishes. —

कस्मिंश्चिजलाशयेऽनागतनिगता प्रत्युपन्नमतिर्यद्भविष्यश्चेति
त्रयो मम्या मति । अथ कदाचित्त जलाशय दृष्ट्वागच्छद्भिर्मस्य
जंनिभिर्भुक्त यद्गहो बहुमत्स्योऽय न्हद कदाचिदपि नास्माभिरन्वे-
पित । तदद्याहारवृत्ति सजाता । मय्यासमयश्च सभूतस्तत प्रभा-
तेऽनागत्यमिति निश्चय । अतस्तेषा तकुलिशपातोपम वच समा-
कर्ष्यनागतनिगता सर्वात्मस्थानाहुयेदमूचं । अहो श्रुत भगद्विर्य-
न्मस्यजंनिभिरभिहितम् । तत्रात्रापि किञ्चिद्व्यम्यता समीपनति
सर । तन्नून प्रभातसमये मस्यजंनिनोऽत्र समागम्य मम्यमक्षय
करिष्यति । एतन्मम मनमि वर्तते । तन्न युक्त साप्रन क्षणमप्य-
त्रान्स्थानुम् । तदाकर्ष्य प्रत्युपन्नमति प्राह । अहो सयमभिहित
भवता । ममाप्यभीष्टमेतत् । तदन्यत्र गम्यतामिति । उक्त च ।

यस्यास्ति सर्वत्र गति स कस्मास्वदेशरागेण हि याति नाशम् ।

तातस्य कूपोऽयमिति द्युनाणा क्षार जल कापुरुषा पित्रति ॥ १ ॥

अथ तन्ममाकर्ष्य प्रोचंविहस्य यद्भविष्य प्रोवाच । अहो न
भवद्भया मत्रिन सम्यगेतदिति । यत कि वाङ्मात्रेणापि तेषा पि-
तृपतामहिकमेतन्नरस्यत्तु युयने । तत्रायुक्षयोऽस्ति तदन्यत्र
गतानामपि मृत्युर्भविष्यदेव । उक्त च ।

अरक्षित तिष्ठति दनरक्षित सुरक्षित दनहत विनश्यति ।

जीरयनाग्रेऽपि वने विसर्जित कृतप्रयानोऽपि गृहं विनश्यति ॥२॥

तदहं न यास्यामि । भयद्वया च यप्रतिभानि तत्कार्यम् । अथ
तस्य त निश्चय ज्ञानागतिविधाना प्रयुत्पन्नमतिथि निष्क्रान्ता सह
परिचनेन । अथ प्रभाते तर्मेत्यर्जविभिर्नालस्त नलाशयमालोच्य य-
द्वनिष्येण सह जलाशयो निर्मस्यता नान । अतोऽहं न्यामि

अनागतविधाना च प्रयुत्पन्नमतिस्तथा ।

द्वारेता सुखमेधते यद्वनिष्यो विनश्यति ॥ ३ ॥

Panchatara 111

11

The vulture and the cat

अथ भार्गवर्षातरे गृध्रवृक्षनाम्नि पर्वते महापर्कदीवृक्ष । तस्य
कोटरे दैवदुर्गिपासाद्गलितनलेनवनो जरद्वयनामा गृध्र प्रतिनसति ।
अथ वृष्या तज्जाननाय तद्वृक्षरासिनि पक्षिण स्वाहाराकचिदु-
द्धृत्य ददति । तनासा जीयति । अथ कदाचिर्दार्धकृष्णनामा मार्जार
पक्षिशायरान्भक्षितुं तत्रागत । ततस्तमायात दृष्ट्वा पक्षिशायकर्म
यानं कोटगहल वृत । तद्वृष्या जरद्वेनोक्त कोऽयमायाति ।
दार्धकृष्णो गृध्रमप्येक्य सभयमाह । हा हतोऽस्मि । अधुनास्य
सन्निधानं पणयितुमक्षम । तद्यथा भवितव्य तद्वदन्तु । तावद्विश्वास-
मुपागम्य समापमुपगच्छामि । इयारोयावतीत् । आर्य त्वाम
भिक्षते । गृध्रोऽयदन् वस्यन् । सोऽयदन् मार्जारोऽहम् । गृध्रो
मेत दृग्मपमर । नो चेदतन्वोऽमि मया । मार्जारोऽयदन् । श्रूयतां
तावत्समद्वयनम् । ततो यदा वध्यस्तदा हनय । यत ।

जानिमात्रेण किं कथिद्वन्यते पृथगे वचिन् ।

अथवा परिज्ञाय तथ पत्रोऽथवा भवेत् ॥ १ ॥

गृहो ब्रूतेवृद्धि किमर्पमाणनोऽपि । मोऽयदत् । अहमत्र गगर्तारे
नित्यम्नायी प्रत्यचारी चाट्टारणव्रतमाचरन्तिष्ठामि । यय र्मज्ञानरता
विश्वामभूमय इति प्रक्षिण नरे नर्वदा ममाग्रे प्रमृणति । अतो भव
द्रवो विद्यायोरुद्देश्यो र्म श्रोतुमिहागत । भवनश्चैताद्या र्मज्ञा
यन्मामतिथि हतुमुद्यता । गृहोऽयदत् । मार्तारो हि मानगचि । पक्षि-
ज्ञानकाश्चात्र निवसति । तेनाहमेव व्रवीमि । तच्छ्रुत्वा मार्तारो भूमि
स्पृष्ट्वा कर्णो भृशति । ब्रूते च । मया र्मज्ञास्त्र श्रुत्वा र्जतरागेणेद
दुष्कर व्रत चाट्टारणमव्यग्रमितम् । परम्पर प्रियदमानानामपि धर्मज्ञा
स्त्राणा अहिंसा परमो र्म इत्येकमयम् । इयेव विश्वाम्य स मार्ता
रस्मन्कोटरं स्थित ।

ततो दिनेषु गच्छन्तु पक्षिज्ञानकानाहुस्य कौटरमानीय प्रयह
ग्वादति । येषामपयानि ग्वादितानि ते आर्कार्तार्तिप्रपक्षिभिरितस्ततो
जिह्वासा समाग्या । तपरिज्ञाय मार्तार कौटरान्नि सत्य वहि पययित ।
पश्चापक्षिभिरितस्ततो निम्पयद्विम्बत्र तरकोटरे शायकाम्थानि प्रानानि ।
अनतर ते ऊचु । अनेनैव जग्द्रेनास्माक शायका ग्वादिता । इति
मर्व पक्षिभिर्निश्चिन्य गृहो व्यापाटित । अतोऽ व्रवीमि ।

अज्ञानकुर्वाण्येन्य ज्ञानो देवो न कस्यचित् ।

मार्तारस्य हि दोषेण हतो गृहो जग्द्रे ॥ २ ॥

III

An account of Malivika

राजा । (चेष्ट्यो प्रति) के भक्त्यौ का चैश्वम् ।

प्रथमा । देव इयमात्रयोर्भर्तृदारिका ।

राजा । कथमिदम् ।

उभे । शृणोतु भर्ता । योऽसौ भर्ता विजयदर्भर्तृदर्मनाथ उशी
कृत्य वधनान्मोचित कुमारो माधवसेनो नाम तस्यैव कनीयसी
भगिनी मालविका नाम ।

देवी । अहो राजदारिकेयम् । चदन खलु मया पादुकापरि-
भोगेण दूषितम् ।

राजा । अथात्रभर्ता कथमिदमेतद्भूता ।

मालविका । (नि श्वसत्यात्मगतम्) विधेर्नियोगेन ।

द्वितीया । भर्ता शृणोतु । दायादन्ध गत आनयोर्भर्तृदारके
माधवसेने तस्यामात्येनार्थसुमतिनास्मादृश परिजनमुज्झित्वा गूढमप-
नार्त्तया ।

राजा । श्रुतपूर्वं मयेतत् । ततस्तत् ।

उभे । एतावदेव । अतः परं न जानीमः ।

परिभाषिका । अतः परमहं मदभगिनी कथयिष्यामि । माध-
वसेनसचिवः सुमतिः ममाग्रजमनगच्छ । स इमां सथागतभ्रातृका मया
सार्वभौमपालः भक्त्यनुधापेक्षया अधिकस्तार्थं वैदिशगामिनमनुग्रहिष्ट । न
चाटव्यने निमित्ते गताया वणिग्जनोऽध्यश्रमार्तो निश्रमिषुम् । ततश्च ।

तूर्णारम्भपरिणद्धभुजांतरालमाकर्ण्यविशिखिपिच्छकटपथारि ।

घोददृपाणि निनदप्रतिरोधकानामापातदुष्प्रसहमारिरभूदनीकम् ॥१॥

सतो मुहूर्तं बद्धयुदास्ते पराङ्मुखीकृतास्तस्करैः सार्थराहयोद्धारः ।

ततः स मन्त्रार्थः

इमा परीप्सुर्दुर्जानि पगभिभरकानराम् ।

भर्तृप्रिय प्रियभर्तुरावृण्वममुभिर्गत ॥ २ ॥

राजा । तनुभृतार्मादृष्टा लोकयात्रा । शैचित्तयान्तरभयान्नपला
वृत्तभर्तृपिट ।

परिभ्राजिका । ततो मोहमुपागता यानमज्ञामुपश्रमे तावदिय
दुर्दभदर्शना नवृत्ता । ततो भ्रातृशरीरमभिनाहृन्वा पुनर्नवीकृतवैर
व्यदु मया मया चर्याय देशमवर्तयिमे कापाये गृहान् । इयमप्यावृवि
केन्यो वीरमेन वीरमेनोन्नी गता देवीगृहे लब्धप्रवेद्याया मना पुनर्दृष्टा ।
इत्येतदवमान कथाना ।

धारिणी । भगवति ययाभितनवर्ता नाग्निदामनाचक्षणयाना
प्रत वृत्तम् ।

परिभ्राजिका । ज्ञान पाप ज्ञान पापम् । कारणेन गत मया नभृ-
त्यमरउपितम् । इय पितृणि जारति केनापि सिद्धादंशेन माधुना नम-
मादिष्टा मयमग्मात्र प्रेषभायमनुभूय तत मग्नाभर्तृगामिनी
भविष्यतीति । तनयप्रभाविनमादेशमस्याम्बपादशुश्रूषया परिणमतन
वेत्य कात्प्रवर्ताया मया तन्मातु वृत्तमिति पश्यामि ।

Malatikagumitra V.

IX

Parvati practising penance —

तथा ममक्ष दहता मनोभर पिनाकिना भग्नमनोम्या मनी ।

निनिन्द रूप हृदयेन परितो प्रियेव मैभाग्यरुग् हि चान्ता ॥ १ ॥

इत्येव मा कर्तुमवध्यपता ममधिनाम्याय तपोभिरामन ।

अवाप्यते ना कथमन्यथा इव तथाविध प्रेन पतिश्च ताञ्ज ॥ २ ॥

निशम्य चनां तपसे वृत्तौद्यमा सुतां गिरीशप्रतिसक्तमानसाम् ।
 उवाच मेना परिरम्य वक्षसा निवारयती महतो मुनिव्रतात् ॥ ३ ॥
 मर्नापिता सति गृहेषु देवतास्तप क्व वसे क्व च तावक मपु ।
 पठ सहेत भ्रमरम्य पेल्व शिरीषपुष्प न पुन पतत्रिण ॥ ४ ॥
 इति ध्रुवेष्टामनुशासतां सुता शशाक मेना न नियतमुद्यमात् ।
 क ईप्सितार्थान्धिरनिश्चय मन पयश्चनिम्नाभिमुख प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥
 कदाचिदासन्नसर्पासुरेण सा मनोरथज्ञ पितर मनस्विनी ।
 अवाचतारण्यनिवासमामन फलोदयाताय तप समाधये ॥ ६ ॥
 अत्रानुरूपमिनिजगतेपिणा कृताभ्यनुज्ञा गुरणा गरीयसा ।
 प्रजासु पनाप्रतिव तदारयथा जगाम गारी शिरर शिरस्त्रिम् ॥ ७ ॥
 त्रिमु य सा हामहार्यनिश्चया त्रिलोच्यष्टिप्रतिलुप्तचदनम् ।
 वत्रथ वातारणप्रभु बल्कल पयोधरोसेप्रतिशीर्णसहति ॥ ८ ॥
 य सा प्रसिद्धर्मधुग शिरोरहैर्जगभिरप्येगमभूत्तद्वाननम् ।
 न पद्मपदभेणिभिरन पक्व सशरलासगमपि प्रकागते ॥ ९ ॥
 त्रिसृष्टरागाग्निगजितत स्तनागरागारणिताच्च कदुकात् ।
 कुशासुसदानपग्नितागुलि कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा कर ॥ १० ॥
 महार्हगपापग्नितर्नयुर्न स्थकेगपुर्परपि या म्म दूयते ।
 अशेत सा त्राहुर्तोपथायिनी निपेदुपी स्मडिल एव वजले ॥ ११ ॥
 पुनर्गर्हंतु नियमस्थया तथा द्वयेऽपि निक्षेप इवापित द्वयम् ।
 एतासु तर्न्यदु त्रिगसचेष्टित त्रिलाङ्गष्ट हरिणागनामु च ॥ १२ ॥
 अतद्रिता सा स्वयमेव वृक्षशचटस्तनप्रस्रवणैर्यग्वयत् ।
 गुहोऽपि येषा प्रथमाप्तनन्मना न पुत्रासन्ध्यमपात्ररिप्यति ॥ १३ ॥
 अरण्यराजार्जुनानलालितास्तथा च तस्या हरिणा विशश्वसु ।
 यथा तर्न्यन्यन्येन कुतूहलपुर सरोनाममिमोत न्येचने ॥ १४ ॥

वृत्तभिषेका वृत्तनातेदस त्वगुत्तरासगतोमयीतिनीम ।
 दिदक्षस्तामृपयोऽभ्युपागमन्न धर्मवृद्धेषु यय ममीक्ष्यते ॥ १५ ॥
 निरोपिस्तत्त्वोच्चितप्रयमस्य द्रुमेर्भाष्टप्रमगार्चिनातिभि ।
 नरोदजाभ्यतरमभूतान् तपोऽन नच उभूत पावनम् ॥ १६ ॥
 यदा कल् पूर्वतप समाग्निना न तावता अभ्यममन्न कानितम् ।
 तदाऽनयेभ्य स्वशरीरमार्दन तपो महत्मा चग्निु प्रचक्षमे ॥ १७ ॥
 कम यया नदुर्कलीत्यापि या तथा मुनाना चरित व्यगायत ।
 धुन उपु काचनपद्मनिमित्त मृदु प्रज्ञा च समारम्भे च ॥ १८ ॥
 शुचा चतुर्णा ज्यलता हरिर्मुना शुचिन्मिता मयगता सुम यमा ।
 विनिय नेत्रप्रतिगानिना प्रभामनन्यदृष्टि सनितारमक्षत ॥ १९ ॥
 तथानिमत सन्निर्गुर्भन्निभिर्मुग तदीय कमश्चिय दया ।
 अपागयो केरम्मस्य दीर्घयो जन जन श्यामिकया वृत्तपदम् ॥ २० ॥
 निनाय नाऽन्यतन्मोक्षिरानिला मन्मथगर्गान्द्रामनपरा ।
 पस्वगत्रदिनि चक्रराशयो पुगं त्रियुक्ते मिधुने वृपावता ॥ २१ ॥
 स्वयदिशार्णद्रुमपर्णवृत्तिना परा हि काष्ठा नपन्ननया पुन ।
 तद्व्यपार्थार्णमत प्रियवदा न यषणेति न ता पुराणि ॥ २२ ॥
 मृणात्रिर्षोपमममादिभिर्व्रत स्वमग र्वपययहानशम् ।
 नप शरीरं दृढिर्नत्पाविन्न तपस्विना दृग्मयश्चकार मा ॥ २३ ॥

Kuamarasambhava V.

V.

A specimen of a letter

मन्त्रि । यज्ञशरणामेनापति पुण्यमित्रो वैदिशस्य पुत्रमायुष्मत
 मग्निमित्र म्नेहापरिष्वयानुदर्शयति । सिद्धिमस्तु । योऽहो गन्मययज्ञे
 दीप्तिनेन मया रात्रपुत्रापरिचिन्न उन्मित्र गोत्राग्मादिभ्य नवनगे

पावर्तनीयो निरगलस्तुरगो मिसृष्टः स मिथोर्दक्षिणरोधसि चरन्धरानां
केन ययनानां प्राप्तिः । तत उभयो सेनयोर्महानामात्मसमर्दः ।

तत परान्पराजियः समुमिरेण धन्विना ।

प्रसह्य ह्रियमाणो मे राजिराजो निर्गर्तितः ॥

सौहमिदानीमश्रुमतेऽसगरपौत्रेण प्रयाद्वताश्चो यक्ष्ये । तदिदानीमका
लहीन विगतरोपचेतसा भवता वधूजनेन सह यज्ञसदर्शनायागतव्यमिति
Mālasādhāgmantra V

VI

A thunder-storm.

मेघो जलार्द्रमहिषोदरभृगर्नालो

त्रिद्युत्प्रभारचितर्पातपटोत्तरीयः ।

आभाति सहस्रबलाङ्गगृहीतशखः

ख केङ्गोऽपर इराक्रमितु प्रवृत्तः ॥ १ ॥

एता निषिक्तरजतद्रुमनिकाशा

धारा जनेन पतिता जलदोदरेभ्यः ।

त्रिद्युत्प्रदीपशिखया क्षणनष्टदृष्टा

दिङ्मा इनामरपटम्य दशा पतति ॥ २ ॥

एतत्तद्भूतराष्ट्रचक्रमद्वश मेघाङ्गकार नभो

दृष्टो गर्जति चातिदार्पितरग्लो दुर्योधनो वा शिखी ।

अक्षशूतजितो युधिष्ठिर इराव्यान गतः कोकिलो

हसा सप्रति पाट्मा इव बनावद्भ्रातृचर्या गता ॥ ३ ॥

गर्जति शैलशिखरेषु म्लिभिर्विना

मेघा त्रिमुक्तमनिसाहृदपानुकाराः ।

येषां रेनेण सहस्रोत्पत्तिर्मयूरैः

म धीपते मणिमयैरिव ताळवृक्षैः ॥ ४ ॥

पक्वस्त्रिमुखा पिवन्ति मलिङ्घा घासहता दन्दुर्वा

कठ मुचति बार्हिण समदनो नीप प्रदीपायते ।

सन्ध्याम बुद्धूषणरिज जनैर्मध्वृतध्वद्रमा

विद्युन्नाचपुडोद्वतेय युवनिर्नकर सनिष्टते ॥ ५ ॥

पवनचपलमेग स्थूलजागशराप

मनितपद्रहनाद म्पष्टविद्युपताक ।

हरति करनमूह खे शशास्त्रस्य मेघो

नृप इव पुरमग्ये मदरीषस्य शत्रो ॥ ६ ॥

एतैर्गर्जितमाडपत्रमडितैर्गर्षानमूर्य नभो

स्पर्माकत शरत्ताडितः इव गजः मीदन्ति ध्वजहता ।

विशुभाचनदीपिकेन रचिता प्रामादमचारिणा ।

योन्मा दुर्मेभर्तृषेन यनिता प्रानार्य मेयर्हता ॥ ७ ॥

एते हि विशुद्गुणवद्वक्त्रा गजा इवाभ्योऽभ्यमभिद्वत

शक्राजया मरिधरा मधारा गा रूप्यरत्नेन समुद्धरन्ति ॥ ८ ॥

एषेहीनि शिखिदिना पटुतर वेशाभिरावृद्धि

प्रोद्गेषेन वगस्या सरभस सौन्दर्याङ्गिनि ।

हर्नग्विस्तपवर्जरातिनरा सौद्वेगमुदीक्षित

बुर्जवनमेचका इव दिशो मेघ समुत्तिष्ठते ॥ ९ ॥

गता नाश तारा उपहृममाग्राविज जने

विद्युक्ता कातेन म्रिय इव न रात्रिनि कुसुम ।

प्रयामागन्त विदशपनिशस्त्रस्य शिखिना

द्रवीभू मन्वे पतन्ति जटारूपेण गगनम् ॥ १० ॥

उन्नमन्ति नमन्ति रर्षा गजैर्नि मेघ करोति निमिराग

प्रथमर्धरिज पुनर करोति कृपाभ्यनेकानि ॥ ११ ॥

विद्युद्भिर्ज्वलन्ती सविहसतीद्यौर्चैर्बलाकागतै-

र्महेंद्रेण विवल्गतीव धनुषा धाराशरोद्धारिणा ।

विस्पष्टाशनिनिःस्वनेन रसतीवाघूर्णतीनानिलै

नीलैः माद्रिभिर्वाहिभिर्जलधैर्धूपायतीवांबरम् ॥ १२ ॥

Mrichchhakatika : V.

VII

Yayati with renovated youth

यतिययातिमयांन्यायातित्रियतिकृतिसज्ञा नृदुपस्य पदं पुत्रा महाश्र
ज्जपराक्रमा बभूवु । यतिस्तु राज्यं नैच्छत् । ययातिस्तु भूमृदमयत्
उदानसश्च दुहितर देवयानीं शर्मिष्ठां च वार्षपर्पर्णीमुपयेमे ।

यदु च तुर्वमु चैव देवयानी व्यजायत ।

दुष्टु चाणु च पूरु च शर्मिष्ठा वार्षपर्पर्णी ॥ १ ॥

कायशपाद्वाकालेनैव ययातिर्जरामवाप । प्रसन्नशुभ्रयचनाच्च जरा
सक्तमयितु ज्येष्ठ पुत्र यदुमुवाच । त्वन्मातामहशपादियमकालेनैव जरा
मासुपस्थिता । तामह तस्यैवानुग्रहाद्भवतः सचारयाम्येक वर्षसहस्रं न
तृप्तोऽस्मि विषयेषु । त्वद्वयसा विषयानह भोक्तुमिच्छामि नात्रभयता
प्रत्याख्यानकर्तव्यमियुक्तं स नैच्छत्ता जरामादातुम् । त चापि पिता
शशाप । त्वत्प्रसूतिर्न राज्यार्हा भविष्यतीति । अनन्तरं दुष्टु तुर्वमुमणु
च पृथिरीपतिर्जरामहणार्थं स्वयंवनप्रदानाय च चोदयामास । तैरप्ये-
कैकदाः प्रत्याख्यातस्तौश्च शशाप । अथ शर्मिष्ठातनय पूरु तथैवाह ।
स चानिप्रणमतिः प्रणम्य पितरं सबहुमानं महान्प्रमादोऽयमस्माक-
मियभिधाय जरां प्रनिजग्राह स्वकीयं च यौवनं पित्रे ददा । सोऽपि
च नरं यौवनमासाद्य धर्मागिरोधेन यथाकामं यथाकालोपपन्नं यथोत्साहं
विषयं चचार । सम्पूज्य प्रजापत्यं वसुदेवम् । निश्वाद्या सहस्रंभोजं

मुक्त्वा कामानामतमप्राप्स्यामीत्यनुदिन तन्मनस्को बभूव । अनुदिन
चोपभोगं कामानतीव रम्यान्मेने । ययातिर्याच ।

न जालु काम कामानामुपभोगेन श्राम्यति ।

दृष्ट्वा कृष्णरत्नं भूय एवाभिरुद्धते ॥ २ ॥

यदा न कुस्ते भाव सर्वभूतेषु पापकम् ।

ममदृष्टेस्तदा पुंस सर्व एव सुखा दिश ॥ ३ ॥

या दुर्मयजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यत ।

ता नृणां सयन्नप्राज्ञ सुखेनैवाभिपूर्यते ॥ ४ ॥

जीर्यति जीर्यत केशा दता जीर्यति जीर्यत ।

धनाशा जायिताशा च जीर्यतोपि न जीर्यत ॥ ५ ॥

पूर्णं र्पसहस्रं म विपयासक्तचेतस ।

तत्राप्यनुदिन तृणा ममतेष्वेव जायते ॥ ६ ॥

तस्माद्वितामह त्यक्त्वा ब्रह्मण्याव्याय मानसम् ।

निर्द्वन्द्वो निर्ममो भूना चरिष्यामि मृग सह ॥ ७ ॥

पुरो सकाशादादाय जरा दया च यत्नम् ।

रायेभिषिच्य पूर च प्रयया तपसे वनम् ॥ ८ ॥

Vishnu Purana

VIII

Introduction of Patralekha to Chandrapida

अन्ये शुचि स प्रभातसमय एव सर्वोत्त पुगाधिकृतमवनिपते परम
उमत. कलासनामान. कचुम्भिन्मायातमपश्यत् । म. कृतप्रणाम. समुप.
सूय क्षितितलनिहिमदक्षिणकरो निज्ञापयामास । कुमार महादेवी निला
सर्वती ममाज्ञापयति । इय खलु वयसा महाराजेन पूर्वं कुल

तराजधानीमराजित्य कुलेश्वरदुहिता पत्रलेखाभिधाना वालिका सर्ता
 बंदीजेनेन सहानीयातःपुरपरिचारिकामध्यमुपनीता । सा मया विग-
 तनाथा राजदुहितेति च समुपजातस्नेहया दुहितुनिर्दिशेयमितं का-
 लमुपलालिता सवर्धिता च । तदियमिदानीमुचिता भवतस्तांबूलकर-
 कवाहिनीति कृत्वा मया प्रेषिता । न चास्यामायुष्मता परिजनसा-
 मान्यदृष्टिना भवितव्यम् । बालव लालनीया । स्वचित्तवृत्तिरिव चाप-
 लेभ्यो निवारणीया । शिष्येव द्रष्टव्या । सुहादिव सर्वविश्रमेष्म-
 तरी करणीया । दीर्घकालसवर्धिनस्नेहतया स्वमुतायामिव हृदयमस्याम-
 स्ति मे वलग्नस्यां पक्षपात । महाभिजनराजपशुप्रसूता चार्हतीयमेवं-
 विधानि कर्माणि । नियत स्वयमेवेयमभिविनीततया कतिपयैरेव दिवसैः
 कुमारमाराधयिष्यति । केवलमतिचिरकालोपचिता बलवती मे प्रेमवृत्तिर-
 स्यामिदितुशीलधास्याः कुमार इति सदिश्यते । सर्वथा तथा कल्याणि-
 ना प्रयतितव्य यथेयमतिचिरमुचिता परिचारिका ते भवतीति । इत्य-
 भिधाय विरतवचसि कैलासे कृतभिजातप्रणामा पत्रलेखामानिमिपलोचन
 मुचिरमालोक्य चंद्रापीडो यथाज्ञापयत्यैवमुक्त्वा कचुकिन प्रेषयायास ।

पत्रलेखा तु ततः प्रभृति दर्शनेनैव समुपजातसेवारसा न दिवा न
 रात्रौ न मुत्तस्य नासीनस्य नांथितस्य न भ्रमतो न राजकुलगतस्य
 छायेव राजसुनोः पार्श्वे मुमांच । चंद्रापीडस्यापि तस्या दर्शनादारभ्य
 प्रतिक्षणमुपचीयमाना महती प्राणिरामीत् । अभ्याधिक च प्रतिदिवस-
 मस्याः प्रमादमकरोत् । आमहृदयादव्यनिरित्तामिव चैनां सर्वविश्रमे-
 ष्ममन्यत ।

IX.

Atreyi and Vāsanti (a Sylvan deity).

(नेपथ्ये । स्वागत तपोधनाया.) ।

(प्रविश्य) अध्वगवेशा तापसा । अये वनदेवतेय फलकुसुमप-
ट्ट्वार्थेण मामुपतिष्ठते ।

(प्रविश्य) । वनदेवता । (अर्थ्यं निर्कार्य)

यथेच्छ भोग्य वो वनमिदमय मे मुदिवम

सता सद्भि सग कथमपि हि पुण्येन भवति ।

तरुच्छाया तोय यदपि तपसो योग्यमशन

फल वा मूल वा तदपि न परार्थानमिह व ॥ १ ॥

ताप. । किमत्रोच्यते ।

प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमधुरो वाचि नियम

प्रकृया कल्याणा मतिरनर्गता परिचय ।

पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्यासितरस

रहस्य साधूनामनुपमि निशुद्ध रिजयते ॥ २ ॥

(इयुपविशत) ।

वन. । का पुनरत्र भवतीमगच्छामि ।

ताप. । आत्रेयस्मि ।

वन. । आत्रेयि । कुन पुनरिहागम्यते किं प्रयोजन वा दटका
रण्यप्रवेशे ।

आत्रे. । अस्मिन्नगस्त्यप्रमुखा प्रदेगे भूयास दर्शयन्निदोयसति ।

तेभ्योऽधिगतु निगमातमिया वान्मार्गिपादार्दिह पर्यटामि ॥ ३ ॥

वन. । यदि तानदन्येऽपि मुनयस्तमेव हि पुराणब्रह्मणादिन प्राचे-
तममृषि ब्रह्मपारायणायोपामते तकोऽयमत्रार्याया दीर्घप्रवास. ।

आत्रे. । तत्र महान्ययनप्रत्यृह इति दीर्घप्रवासोऽङ्गीकृत ।

वन. । कीदृश ॥

आत्रे. । तस्य भगवतः केनापि देवताविशेषेण सर्वप्रकाराद्भुतं स्त-
न्यत्यागमात्रके वयसि वर्तमान दारकद्वयमुपनीतम् ।

वन. । अपि तयोर्नामसविज्ञानमस्ति ।

आत्रे. । तयैव किलदेवतया तयोः कुशलवाविति नामनी प्रभा-
वश्चाख्यातः ।

वन. । कीदृशः प्रभावः ।

आत्रे. । तयोः किल सरहस्यजृम्भकास्त्राण्याजन्मसिद्धान्तीति ।

वन. । अहो नु भो । चित्रमेतत् ।

आत्रे. । तौ च भगवता वाल्मीकिना धात्रीकर्मवस्तुतः परिगृह्य
पोषितौ परिरक्षितौ च । वृत्तचूडौ त्रयीवर्जमितरा त्रिधा साधनेन
परिपाठितौ । समनतर च गर्भेकादगे वर्षे क्षात्रेण कल्पेनोपनीय तौ
त्रयीविद्यामध्यापितौ । न होताभ्यामतिप्रदासप्रज्ञाभ्यामस्मदादेः सहाध्य-
यनयोगोऽस्ति । यत्त.

वितरति गुरु प्राज्ञे त्रिधां यथैव तथा जटे

न तु खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहति वा ।

भवति च पुनर्भूयान्भेदः फलं प्रति तद्यथा

प्रभवति शुचिर्विद्येद्ग्राहि मणिर्न मृदा चयः ॥ ४

वन. । अयमसाध्ययनप्रत्युहः ।

आत्रे. । अपरथ ।

वन. । अथापरं कः ।

आत्रे. । अथ म ग्राह्यपिरेकदा मध्यदिनसमये नदी तमसासनुप्रपन्न ।
तत्र युगमचरिणो. त्रैलोक्योरेक व्याधेन त्रिव्यमान दृढदर्श । आरुस्मिक-
प्रत्यरभामां च देवी आचमनुष्टुप्पुष्पा परिणतामभ्युदरयत् ।

मा निपाद प्रतिष्ठा त्वमगमः शाश्वती समा ।

य त्रैलोक्यमिधुनादकमार्था. काममोहितम् ॥ ५ ॥ इति

वन. । चित्रमाप्तायादन्योऽय नूतनदण्डसामयतार ।

आत्रे. । नेन ग्वल्ल पुन समयेन त भगवत्तमाभिर्भूतशद्व्रक्षप्रका-
शमृषिमुपमगम्य भगवान्भूतभावन पद्मयोनिरयोचत् । ऋषे प्रबुद्धोऽमि
यागामनि ब्रह्माणि । तद् ब्रूहि रामचरितम् । अव्याहत-योतिरार्पे ते
चक्षु प्रतिभातु । आद्य कपरिस्मीयुक्त्वातार्हित । अथ भगवान्प्राचेतन
प्रथम मनुष्येषु शद्व्रक्षगस्तादृश प्रियर्त्तमितिहास रामायण प्रणिनाय ।

वन. । एत तर्हि पंडित मसार ।

आत्रे. । तस्मादयोच तत्र महानव्ययनप्रत्यृङ् इति ।

वन. । युज्यते ।

आत्रे. । निश्चातास्मि भट्टे मप्रयगम्याभ्रमस्य पथान ब्रूहि ।

वन. । इत पचयटीमनुप्रविश्य गम्यतामनेन गोदावरीतीरेण ।

आत्रे. । (मत्रापा) अप्येतत्तपोवनम् । अप्येता पचयटी ।

अपि मरिदिय गोदावरी । अप्ययगिरी प्रस्तरण । अपि वनदेवता
जनस्थानरामिनी रामती त्वम् ।

वास. । अस्व्येतम्यम् ।

आत्रे. । तमे नानकि ।

न एव ते नृदभयधुर्म प्राप्तगिर्दीना विषय कथानाम् ।

नां नामशेषामपि दृश्यमान प्रयत्नदृश्यामिव न करोति ॥ ६ ॥

वास. । (नभय स्वयम्) कथ नामशेषामियाह । (प्रकाशम्)
आत्रे किमपाहित नीतादेव्या ।

आत्रे. । न केनचनसाहित नापसादमपि ।

वास. । पथमिव ।

आत्रे. । (पथे) । एतेनम् ।

वास. । इह दास्यो देवनिर्गता । (इति नृपतिः) ।

आत्रे. भट्टे नमोऽभिमिति नमोऽभिमिति ।

वासं । हा प्रियमखि । हा महाभागे । ईदृशस्ते निर्माणभागः ।
 रामभद्र रामभद्र । अधत्रा अल त्वया । आर्ये आत्रेयि । अथ तस्मा-
 द्दरण्यात्परित्यज्य निवृत्ते लक्ष्मणे सीतादेव्या किं वृत्तमिति काचि-
 दस्ति प्रवृत्तिः ।

अ.त्रे. । नहि नहि ।

वास. । हा कष्टमर्यारुधर्तावशिष्टाधिष्ठिते रघुबुलगृहे जीयतीषु च
 प्रवृद्धराज्ञीषु कथमिदं जातम् ।

आत्रे. । ऋष्यशृंगसन्ने गुरजनस्तदासीत् । सप्रति परिसमाप्तं तद्
 द्वादशार्पिकं सन्नम् । ऋष्यशृंगेण च सपूज्यं निसर्जितां गुरवः । ततो
 भगवत्यरुधतीं नाहं वधूविरहितामयोध्यां गमिष्यामीत्याह । तदेव राम-
 मातृभिरनुमोदितम् । तदनुरोधाद्गन्तो वशिष्ठस्य परिशुद्धा वाचो यथा
 बाल्मीकितपोवनं गत्वा तत्र वत्स्याम इति ।

वासं. । अथ स राजा किमारमः सप्रति ।

आत्रे. । तेन राज्ञा क्रतुरश्वमेधं प्रकृतः ।

वास. । अहह । धिक् परिणीतमपि ।

आत्रे. । शातं पापम् ।

वास. । का तर्हि यज्ञे सहधर्मचारिणी ।

आत्रे. । हिरण्मयीं सीताप्रतिवृत्तिः ।

वासं. । हत भोः ।

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुमुदादपि ।

लोकोत्तराणां चेतामि को हि निवृत्तमर्हति ॥ ७ ॥

आत्रे. । निसृष्टश्च वामदेवानुमरितो भेष्योऽद्य । उपकल्पिताथ
 यथाशान्त्रं तस्य वक्षितारः । तेषामधिष्ठाता च लक्ष्मणात्मजश्चद्रकेतुर्दे-
 सदिव्याम्बरप्रदायधनुस्ससाधनान्वितोऽनुप्रहितः ।

वास. । (सन्नेह्योनुकासं) । कुमारलक्ष्मणस्यापि पुत्रः । तन्मातर्जीवामि ।

आत्रे. अत्रांतरे ब्राह्मणेन मृतं पुत्रमुश्विष्य राजद्वारे सौरस्ताडनम-
ब्रह्मप्यमुद्धोषितम् । ततो न राजापराधमंतरेण प्रजास्वकालमृत्यु-
श्रृतीति आत्मदोष निरूपयति करुणामये रामभद्रे सहस्रवाशरीरिणी
वागुदचरत् ।

शंबूको नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः ।

शोर्पिच्छेद्य. स ते राम त हन्वा जीवय द्विजम् ॥ ८ ॥

इति उपश्रुय कृपाणपाणिः पुष्पक विमानमारुह्य मर्वा दिशो विदि-
शश्च शूद्रतापसाच्चेपणाय जगपतिः संचरितुमारब्धवान् ।

वासं. । शंबूको नामधूमपः शूद्रोऽस्मिन्नेय जनस्थाने तपश्चरति ।
तदपि नाम रामभद्रः पुनरर्पाद वनमल्लकुर्यात् ।

आत्रे. । भद्रे गम्यतेऽधुना ।

वासं. । एवमस्तु । कटोरीमृतोऽय दिवसः । तथाहि

कङ्कलद्विपगटपिङ्कगणोत्कपेन सपत्तिभि-

धर्मस्रसितवर्धनः स्वकुर्मुर्मरर्चति गोदावरीम् ।

छायापस्किरमाणविक्किरमुखव्याकृष्टकीटवचः

कूजत्कृतिकपोतकुङ्कुटकुलाः कूले कुलायट्टमाः ॥ ९ ॥

Uttararāmacharita II.

X

The Yakshi's abode.

तत्रागार धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयं

दूराहृदयं मुरपतिधनुश्चारुणा तौरणेन

यस्योपांते कृतकतनयः कांतया वार्धितो मे

हस्तप्राप्यस्तवकनमिता वालमदारवृक्षः ॥ १ ॥

वार्पा चास्मिन्मरकतशिलावद्धसोपानमार्गा

हैमैश्टन्ना विकचक्रमलैः सिग्धवैदूर्यनालैः ।

यस्यास्तोत्रे कृतमसतयो मानसं सनिकृष्ट

नाध्यास्यति व्यपगतशुचस्वामपि प्रेक्ष्य हमाः ॥ २ ॥

तस्यास्तारे रचितशिखरं पेशलैर्दिनलैः

क्रीडाशैलः कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः ।

मद्रेहिन्या प्रिय इति सखे चेतसा कातरेण

प्रेक्ष्योपातस्फुरिततडित त्वां तमेव स्मरामि ॥ ३ ॥

रक्ताशोकध्वलकिसलयः केसरश्चात्र कांतः

प्रत्यासन्नं कुरबकवृतेर्माधवीमण्डपस्य ।

एकः सल्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी

कांक्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छन्नास्याः ॥ ४ ॥

तन्मध्यं च एकटिकफलका कांचनी वासपट्टि-

मूले बद्धा मणिभिरनतिप्रौढवशाप्रकाशैः ।

तालैः शिजायलयमुभगैर्नर्तितः कातया मे

यामध्यास्तौ दिवसविगमे नीलकठः सुहृद्वः ॥ ५ ॥

एभिः साधो हृदयनिर्हितलक्ष्णलक्षयेषा

हारोपांतैः लिङ्गितवपुर्षा शखपद्मा च दृष्टा ।

क्षामध्याय भवनमधुना मद्वियोगेन नून

सूर्यापाये न ग्लुह कमल पुष्यति स्वामभिर्याम् ॥ ६ ॥

गत्या सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसंपातहेनो ।

क्रीडाशैले प्रथमकथिते रम्यसान्ना निषण्णः ।

अहंस्पतर्भवनपतिना कर्तुमल्यान्यभास

मयोत्तारालिलमितनिभां विशुद्धुन्मेषदृष्टिम् ॥ ७ ॥

Meghnadūta.

XI

& foundling.

कदाचिद्वाग्देशिष्यः मोमंदरशर्मा नाम कचिदं क वादक राक्षः

पुरो निक्षिप्याभापत । देव रामनीर्ये स्नात्रा प्रयागच्छता मया कान
 नावनौ अनितया कयापि धार्यमाणमेनमुत्प्लान्नार कुमार विलोक्य
 सादरमभाणि । स्थग्निरे का तम् । एतस्मिन्नटर्गामध्ये बालकमुद्ब्रहती
 निमर्धमायासेन भ्रमसीति । वृद्धयाप्यभापि । मुनिवरकाश्यपननाम्नि
 द्वीपे कालगुप्तो नाम धनाढ्यो वश्यार कश्चिदस्ति । तन्नदिनीं नयनान्
 दक्षारिणीं सुवृत्ता नामतस्माद् द्वीपाद्रागतो मगधनायकमित्रसभ्यो रत्नो
 द्भयो नाम रमणीयगुणालयो भ्रातृभूयल्या मनोहारी व्यग्रहार्युपयम्य
 सुवस्तुसपदा श्वशुरेण समानितोऽभूत् । कालक्रमेण नताग्नी गर्भिणी जा
 ता । ततः सौदरविलोकनकुतूहलेन रत्नोद्भवन कश्चिद्दूशुरमनुनीय च
 गल्लोचनयानया सह प्रवहणमारुह्य पुष्पपुरमभिप्रतस्थे । कल्लोलमा
 त्रिकाभिहत पीत समुद्राभस्यमज्जत् । गर्भभरालसा ललना धात्री-
 भावेन कल्पिताह कराभ्यामुद्ब्रहती पलकमेकमधिरुह्य दैनगया तीर
 भूमिमगमम् । मुहूर्जनपरिवृतो रत्नोद्भवनस्तत्र निमग्नो वा केनोपायेन
 तीरमगमद्वा न जानामि । केशस्य परा काष्णाम्रिगता सुवृत्तास्मिन्न
 टर्गामध्येऽद्य सुतममूत । प्रसवनेदनया विचेतना सा प्रच्छायशीतले
 तरतले निवसति । विजने वने स्नातुमशक्यतया जनपदगामिन मार्गं
 मन्वेष्टुमुच्यता मया विनशायास्तस्या समीपे बालक निक्षिप्य
 गतुमनुचितमिति कुमारोऽप्यानार्षीति । तस्मिन्नेव क्षणे धन्यो वारण
 कश्चिददृश्यत । त विलोक्य भीता सा बालक निपाय प्रादयत् ।
 अहं समीपलतागुल्मने प्रविश्य परीक्षमाणोऽतिष्ठम् । निपतित बालक
 पलकमलमिमाददति गजपतौ कठीरजो भीमरजो महाग्रेहेण न्यपतत् ।
 भयाकुलेन स्तापलेन झटिति त्रियति समुपात्यमानो बालको न्यपतत् ।
 चिरायुष्मत्तया स चोन्नततरुशाग्वाममार्सीनेन वानरेण केनचित्पक्व
 लघुद्वया परिगृह्य पल्लेतरतया तिततस्वधमूले निक्षिप्तोऽभूत् । सोऽपि
 मर्कट कश्चिद्गात् । बालकेन सत्तसपन्नतया सकलकेशसहेनाभावि ।

केसरिणा करिण निहत्य कुत्रचिदगामि । कृतागृहानिर्गतोऽहमपि
 तेज पुत्र वालक शनैरवनीरुहादवतार्य वनांतरे वनितामन्विष्यामि
 लोक्यैनमानीय गुरवे निवेद्य तन्निदेशेन भग्निकटमानीतवानस्मीति ।
 सर्वेपा मुह्यदामेकदेवानुकूलदयाभावेन महदाश्चर्यं विभ्राणो राजा रत्नो
 द्भ्रम कथमभगदिति चिंतयन्तन्नटन पुष्पोद्भवनामधेय त्रिधाय तदुदत
 व्याख्याय सुश्रुताय त्रिपादसतोपायनुभयस्तदनुजतनय समर्पितवान् ।

Das ikumaracharya

XII

An ideal king

वनस्वतो मनुर्नाम माननीयो मर्नापिणाम् ।
 आसीन्महोक्षितामाद्य प्रणयदुदसामिर ॥ १ ॥
 तदन्यये शुद्धिमति प्रभूत शुद्धिमत्तर ।
 दिग्गप इति राजेन्दुरिदु क्षीरनिधामिन ॥ २ ॥
 व्यूढोरस्को वृषस्वय शालप्राशुर्महाभुज ।
 आमर्कर्मक्षम देह क्षान्तो धर्म इनाश्रित ॥ ३ ॥
 मर्यातिरिक्तमरिण सर्वतजोभिभाविना ।
 म्रित सर्वोन्नतेनारी नारा मेरुरियामना ॥ ४ ॥
 आकारमदशप्रज्ञ प्रज्ञया सदशागम ।
 आगम सदशारभ आरभमदशोदय ॥ ५ ॥
 भीमवार्तनृपगुणं स बभूवोपजीविनाम् ।
 अपृथ्व्याभिगम्यध यादोरनैरिषार्णय ॥ ६ ॥
 रंगामात्रमपि क्षुण्णादागनोरर्गन परम् ।
 न व्यतीत्य प्रजाम्मम्य नियतुर्नमिदृत्तय ॥ ७ ॥
 प्रजानामेव भूयर्ग म ताम्यो बलिमप्रहीत् ।
 सदस्यगुणमुप्यगमादने हि रम रमि ॥ ८ ॥

सेनापरिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।
 शास्त्रेष्वकुठिता बुद्धिर्माँर्वा धनुषि चातता ॥ ९ ॥
 तस्य सवृत्तमत्रस्य गुढाकारैर्गितस्य च ।
 फलानुमेया प्रारभा सस्कारा प्राक्तना इव ॥ १० ॥
 शुगोपामानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुर ।
 अगृह्णुराददे सोऽर्थमसक्त सुखमन्त्रभूत् ॥ ११ ॥
 ज्ञाने मौन क्षमा शक्ता लागे श्लाघाभिपर्यय ।
 गुणा गुणानुवधित्वात्तस्य सप्रसन्ना इव ॥ १२ ॥
 अनाकृष्टस्य विपर्ययविद्याना पारद्वधन ।
 तस्य धर्मरतेरासीद्बृद्धत्य जरसा विना ॥ १३ ॥
 प्रजाना विनयाधानाद्रक्षणाद्भ्ररणादपि ।
 स पिता पितररतासा केनल जन्महेतर ॥ १४ ॥
 स्थित्ये दडयतो दड्यापरिणेतु प्रमूतये ।
 अप्यर्थकामा तस्यास्ता धर्म एव मनीषिण ॥ १५ ॥
 दुदोह गा स यज्ञाय सत्याय मन्त्रा दिनम् ।
 सपद्विनिमयेनोभो दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ १६ ॥
 न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्वश ।
 व्यावृत्ता यपरस्वेभ्य श्रुता तस्वगता स्थिता ॥ १७ ॥
 द्वेष्योऽपि समत शिष्टस्तस्यार्तभ्य यथाग्रहम् ।
 त्याज्यो दुष्ट प्रियोऽप्यासीद्गुलीयोरगक्षता ॥ १८ ॥
 त वेधा निदधे नून महामूतममाधिना ।
 तत्रादि सर्वे तस्यासन्वरायैवपला गुणा ॥ १९ ॥
 स बैलाप्रप्रतया परिव्राकृतमागराम् ।
 अनन्यशासनासुर्या अशसैकपुरीमिव ॥ २० ॥
 तस्य दाक्षिण्यरुढेन नाम्ना भगधनशजा ।

पत्नी मुदक्षिणेन्यासीदधरस्येव दक्षिणा ॥ २१ ॥

कलत्ररतमात्मानमरोधे महन्यपि ।

तया सेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिप ॥ २२ ॥

Raghuvamsa I.

XIII.

Chandrapida requesting Alhasreta to
tell her story

इति परिसमापिताहारा निर्वर्तितसद्योचिताचारा शिलातले विध्वज्य
मुपविष्टा निभृतमुपसृत्य नानिदूरे समुपविश्य मुहूर्तमिव स्थित्वा चद्रा
पीड सन्निवपमयादीन् । भगवति द्यप्रसादप्रातिप्रोसाहितेन कुतूहले-
नानुरीक्रियमाणं । मानुषमुल्भो लविमा बलादनिच्छतमपि मा प्रश्न
कर्मणि नियोजयति । जनयति हि प्रभुप्रसादलोऽपि प्रागल्भ्यमरीर
प्रवृत्ते । स्वप्नापेनदेगारस्थानकालकला परिचयमुपादयति । अणुर-
न्युपचारपश्चिद् प्रणयमारोपयति । तर्थादि नातिपेदकरमिव तत कथ
नेनामानमनुप्राप्तमिच्छामि । अतिमहत्त्वत्तु भवदर्शनाप्रभृति मे फातु
कममिन्विषये । कतम्भगतामृषीणां गधर्षाणां गुह्यकानामप्सरसा वा
कुडमनुगृहीत भगवत्या जमना । किमर्थं वास्मिन्मुमुक्षुमारो नये ययमि,
प्राप्तमणम् । खेद यय खेद तय खेपमावृति क चाय लाख्याति-
शय खेपमिन्द्रियाणामुपशान्ति । तदद्भुतमिव मे प्रतिभाति । शिनि
मिल यानेवमिदमाप्यमयाशानि मुरलोवमुभगायपहाय दिव्याश्रमपदा-
न्येराशिनी वनमिदममानुषमश्रियसमि । अपनयतु न फातुवमावेद
यतु भयतां गर्भमिम् । इयेवमभिहिता मा रिमप्यतर्भापतां तूणी
मुहूर्तमिव विदया नि धम्यः शुल्भर्षुर्गन्धुनिगमिन्विषयेचना नि शन्त
रोदितुमारोने ।

तां च प्रवृत्ता दृष्ट्वा चद्रापीडानक्षत्रमचतयत् । जने दृष्टिवा
यता प्यगने रीनय तानां यदादीनामयावृतिमनभिभयनीयामागीषां

बुर्वति । सर्वं न कचन न मृशति शरीरस्थमाणमुपनासा । बलवती
हि । द्वादशा प्रवृत्ति । इदमपरमधिकतरमुपजनितप्रतिमहन्मनासि मे
कातुकमस्या वाष्पसलिलपानेन । न ह्यल्पस्य शोककारणेन क्षत्री-
क्रियत एविविधा मूर्त्य । न हि क्षुद्रनिर्गतपाताभिहता चलति व-
सुता । इति सर्वास्तु नृलक्ष्य शोकस्मरणहेतुतामुपगतमपराधिनसि
वामानमरगच्छद्युत्थाय प्रसन्नगणादजलिना मुखप्रक्षालनोत्कमुपनिन्ये ।
सा तु प्रक्षान्त्य लोचने चन्द्रलोपातेन वदनमपमृष्य दीर्घमुष्ण च
नि श्वस्य शनः प्रत्यगार्त्तात् । राजपुत्र किमनेनानिनिर्गुणहृदयाया मम
मदभाष्याया पापया जन्मन प्रभृति वराग्यवृत्तातेनाधनर्णयिण यु-
तेन । तथापि यदि महकुतल्ल तत्कृणामि श्रुपनाम ।

k idambari.

XIV

A contrast

अधार्मरात्रे स्तिमितप्रदीपे शय्यागृहे मुक्तजन प्रबुद्ध ।
बुधः प्रवासस्थकलत्रेनामदृष्टपूर्वा अनितामपश्यत् ॥ १ ॥
सा साधुसाधारणपार्श्विर्द्धे स्थित्वा पुरस्तादुत्कृतभाम
जतु परेषा नयशद्वर्षे तम्याजलि अधुमतो वरध ॥ २ ॥
अज्ञानपोदार्गलमप्यगार लायामिशदार्गतल प्रविष्टाम ।
सपरिभ्यो दाशरेऽस्तनूत प्रौढाच्च पूर्वार्श्विसिष्टतन्य ॥ ३ ॥
लानरा सामरण्ये गेहे योगप्रभागे न च लक्ष्यते न ।
विमर्शि चाक्रान्तनिर्द्वताना मृणादिर्ना हेममिशोपगमन् ॥ ४ ॥
का त्व शुभे यस्य परिग्रहे वा किं न मम्याममकारण ते ।
आयन्य मया वणिना रगुणा मन परस्त्रीरिमुखप्रवृत्ति ॥ ५ ॥
तमत्रात्मा गुणानवद्या या नीतपारा स्वयत्प्रमुख्य ।
तस्या पुर संप्रति नीतनथा जर्नीहि रात्रिदिनता मान् ॥ ६ ॥
वस्योक्तमाराभिभूयमानं सारायनद्वेऽसया विभूत्या ।

समप्रशक्तौ त्वयि सूर्यवश्ये सति प्रपन्ना करुणामगस्थाम् ॥ ७ ॥
 विशीर्णतल्पादशतो निवेश पर्यस्तसालं प्रमुखा विना मे ।
 विडम्बयन्स्तनिमग्नमूर्यं दिनातमुग्रानिलमिन्नमेधम् ॥ ८ ॥
 निशामु भास्वत्कल्मसपुराणा य सचरोऽभूदभिसारिकाणाम् ।
 नदन्मुखोल्लासिचितामिन्नाभि स वाहते राजपथ शिवाभि ॥ ९ ॥
 आश्फलित य प्रमदाकराप्रैर्मृदगधारध्वनिमन्त्रगच्छत् ।
 वन्यरिदानीं महिंस्तदभ शृगाहत ज्ञाशति दार्ढिकाणाम् ॥ १० ॥
 वृक्षेशया यष्टिनिवासमगा मृदगशब्दापगमादलास्या ।
 प्राप्ता दशैन्काहतशेषवर्हा ज्ञाडामयूरा वनगोर्हणयम् ॥ ११ ॥
 सौपानमार्गेषु च येषु रामा निक्षिप्तयत्नध्वरणान्सरागान् ।
 सद्यो हतन्यबुभिरल्लदिग्ध व्याघ्रं पद तेषु निर्धायते ते ॥ १२ ॥
 चित्रद्विपा पद्मरनायतीणां करणुभिर्दत्तमृणालभगा ।
 नम्यावुशाघातविभिन्नकुम्भा सरब्धास्तहप्रहृत वहति ॥ १३ ॥
 फागतरस्याममुधेषु नक्तमितस्ततो रदतृणावुरेषु ।
 त एव मुक्तागुणशुद्ध्याऽपि हर्म्येषु गृह्णति न चद्रपादा ॥ १४ ॥
 आरग्यं शम्वा मदय च यासां पुण्याप्युपात्तानि विनासिनीभिः ।
 धर्यै पुण्ड्रिंशदिव दानरैस्ता त्रिदया उद्यानलता मदीया ॥ १५ ॥
 शशास्नाभिर्गृह्णतर्पणमात्रं यत्तामुन्मथ्रीरिपुना दिवापि ।
 गिरग्निर्यते वृमिनतुजालं विण्डितमृमप्रमरा मयाक्षा ॥ १६ ॥

XV.

The heroic and fiery-tempered Asvattháman.
Part I.

(ततः प्रविशत्युत्वातखड्गं कलकलमाकर्णयन्नश्वत्थामा).

अश्वत्थामा—महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तक-

प्रचडघनगर्जितप्रतिरुतानुकारी मुहुः ।

रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकंदरः

कुतोद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः ॥ १ ॥

(विचित्र्य) । ध्रुवं गांडीविना सायाकिना वृकोदरेण वा यौवनदर्पा-
दतिक्रांतमर्यादेन परिकोपितस्तातः समुल्लुप्य शिष्यप्रियतामात्मसदृश-
भावमाचष्टे । (पृष्ठतोऽवलोक्य) तदलमिदानीं मम रथप्रतीक्षया-
नया । सशस्त्रश्चास्मि सजलजलधरप्रभामास्वरेण खड्गेन । यावत्स-
मरभुवमवतरामि । (परिक्रम्य वामाक्षिस्पदन सूचयित्वा) । आः कथं
ममापि नामाश्वत्थाम्नः समरमहोत्सवप्रमोदनिर्भरस्य तातविक्रमदर्शन-
लालसस्यानिमित्तानि समरगमनाविघ्नमुत्पादयति । भवतु । अवगच्छामि ।
(सावष्टम परिक्रम्याग्रतो विलोक्य) कथं रणभूमेः समंतादपक्रामतां
महान्नादोप दलानाम् । हा धिक्कष्टम् कथमेते महारथाः कर्णादयोपि
समरात्पराङ्मुखा भवति । कथं नु ताताधिष्टितानामपि वलानामियम-
वस्था भवेत् । भवतु । एव तावत् । भो भोः कौरवसेनासमुद्रनेलाप-
रिपालनमहामहीधरा नरपतयः कृतं कृतं समरपरित्यागसाहसेन ।
यदि समरमपास्य नास्ति मृत्योर्भयमिति युक्तमितोन्यतः प्रयातुम् ।
अथ मरणमवश्यमेवजतोः किमिति गुप्ता मलिन यशः कुरुष्वम् ॥२॥

औप च तात चापौद्वितीये रणधुरां बहोते को भयस्यावकाशः ।

। नेपथ्ये । कुतोद्यापि ते तात ।

अश्वत्थामा (श्रुत्वा) किं ब्रूथ । कुतोद्यापि ते तात इति ।

आ. क्षुद्राः समरमूर्ख. कथमेव प्रलपता वः सहस्रधा न दीर्घमनया
जिह्वा ।

दग्धु निश्च दहनाकिरणैर्नोदिता द्वादशार्का

वाता वाता दिशि दिशि न वा सप्तधा सप्त भिन्ना ॥

छन्न मेघैर्न गगनतल पुष्करार्तकाद्यै

पाप पापा. कथयत कथ त्रौर्यराशेः पितुर्मे ॥ ३ ॥

(तत् प्रविशति मन्त्रांतं सप्रहार. सूत.) ।

सूतः परित्रायता परित्रायतां कुमार । (इति पादयोः पतति) ।

अश्वत्थामा (विलोक्य) । अये तातस्य सारथिरश्वसैन

आर्य त्रैलोक्यत्राणक्षमस्य सारथिगमि । किं मत्त. शिशुजनापरित्रा-
णमिच्छसि ।

सूतः (उवाच सन्तर्णम्) । कुमार कुतोद्यापि ते तानः ।

अश्वत्थामा (मात्रेणम्) । किं तानां नामास्तमुपगत ।

सूत अथ किम् ।

अश्वत्थामा । ता तात हा मुतयसल हा लोकत्रयकधनुर्धर ।

सूतः । कुमार अलमयतशौरात्रेण । धीरपुरपोचिता निपत्तिमु-
पगते पितरि त्वमपि त्वदनुसंगेण त्रौर्येण शोकसागरमुत्तार्ये मुक्ता भव ।

अश्वत्थामा (अश्रुणि विमुच्य) । आर्य कथय कथय कथ तादृग्भु-
जत्रयैसागरस्तानोपि नामागमुपगत ।

जीवित हा शौर्यराशे हा युधिष्ठिरपक्षपातिन् । (इति सौदिति)

सूत । कुमार अलमन्यतपरिदेवनकार्पण्येन ।

अश्वत्थामा । (आकाशे) । युधिष्ठिर युधिष्ठिर ।

आजन्मनो न पितृ भवता किलोक्त

न द्वेक्षि यज्जनमतस्त्रमनातशत्रु ।

ताते गुरा द्विजरे मम भाम्यदोषा

त्सर्गे तदेकपद एव कथं निरस्तम् ॥ ५ ॥

(ततः प्रविशति सौद्वेगं कृप) ।

सूत । कुमार एव ते मातुल शारद्वत पार्श्वे तिष्ठति ।

अश्वत्थामा । (त्रिदोष्य सत्राप्यम्) मातुल ।

कः नु खलु स ते स्वमु क्षमाय्यो भर्ता गतः ।

कृप । यस्य परिगतपरिगतव्य एव भवान् । अलमन्यतशोकाग्नेन ।

अश्वत्थामा । मातुल परित्यक्तमेव मया परिदेवनम् । एषोऽहं सुतः

त्सल तातमेवानुगच्छामि ।

कृप । वत्स अनुपपन्नमिदं भवद्विधानाम् ।

अश्वत्थामा । आर्य सत्यमेवेदम् । किं त्यतिदुर्बलत्वाऽलोकमारस्य न
शक्नोमि तातमिरहितं क्षणमपि प्राणान्धारयितुम् । तद्वच्छामि तमेनौ-
देशं यत्र तादृशमपि पितरं द्रक्ष्यामि ।

। नेपथ्ये । आचार्यस्य त्रिभुवनगुरोर्न्यस्तशस्त्रस्य शोकाद्

द्रोणस्याजो नयनसलिलक्षालितादर्शनस्य ।

मौलौ पाणिं पलितधरले न्यस्य कृवा नृशस

धृष्टद्युम्न स्वशिपिरमयं याति सर्वे सहचरम् ॥ ६ ॥

अश्वत्थामा । (सन्तोषः सकपः च कृपसूतो दृष्ट्वा) । किं नामेदम् ।

प्रत्यक्षमात्तघनुया मनुजेश्वराणां

प्रायोपदेशस्तद्विश्रममास्थितस्य ।

तातस्य मे पलितमौलिनिरस्तकाशे

व्यापारित शिरसि शस्त्रमशस्त्रपाणे ॥ ७ ॥

कृप । यत्स एव किल जन कथयति ।

अश्वत्थामा । किं तातस्य दुरात्मना परिमृष्टमभूच्छिरः ।

सूत । (सभयम्) कुमार आसीदय तस्य तेजोराशेर्नय
परिभ्रान्तार ।

अश्वत्थामा । हा तात हा पुत्रप्रिय मम मदभागधेयस्य कृते शस्त्रप-
रित्यागात्तथाविधेन क्षुद्रेणात्मा परिभ्रान्त । अथवा

परित्यक्ते देहे रणशिरसि शोकाधमनसा

शिर आ काको वा द्रुपदतनयो वा परिमृशेत् ।

सुरदिव्यास्त्रौघद्रविणमदमत्तस्य च रिपौ-

मेयैत्राय पाद शिरसि निहितस्तस्य न कर ॥ ८ ॥

आ दुरामन्पांचालापसद

तात शस्त्रग्रहणविख निश्चयेनोपलभ्य

त्यक्त्वा शका खलु निदधत पाणिमस्योत्तमागे

अश्वत्थामा करधृतधनु पादुपांचालसेना-

तूलेक्षेपप्रलयपवन किं न यात स्मृतिं ते ॥ ९ ॥

अहो युधिष्ठिर युधिष्ठिर । अज्ञातशत्रो अभिष्यानादिन् धर्मपुत्र
सानुजस्य ते किमनेनापहतम् । अथवाकिमेनेनालीकप्रकृतिजिह्वचे
तसा । अर्जुन सायके वृकोदर माधव युक्तं नाम भरता सुरामुरमनु-
जलोकाधनुर्धर्म्य द्विजन्मन परिणतयसः सर्वाचार्यस्य निशेषतो
मम पितुरमुना द्रुपदपुत्रकटकेन मनुजपशुना स्पृश्यमानमुत्तमागमुपे-
क्षितुम् । अथवा सर्व एव ते पातकिन । किमेतै ।

दृष्टमनुमत दृष्ट वा यैरिदं शुभ पातक

मनुजपशुभिर्निर्मितं दंभं वद्विन्द्रायुधैः ।

नरकरिपुणा मार्ये तेषा सर्भीमकिरीटिना

मयमहमसृङ्मेदोमासे करोमि दिशा वलिम् ॥ १० ॥

कृप । वस किं न सभाज्यते भारद्वाजतुल्ये बाहुशालिनि दिव्या-
ह्वग्रामकोविदे भवति ।

अश्वत्थामा । सूत गच्छ । सर्वोपकरणे साम्प्रामिकै सर्वायुधैरु-
पेतमस्मस्यदनमुपनय ।

सूत । यदाज्ञापयति कुमार । (इति निष्कात) ।

कृप । वस अत्रत्यप्रतिकर्तव्येस्मिन्दारुणे परिभग्नो सर्वेषाम-
स्माक कोऽन्यस्त्वामतरेण शक्त प्रतिकर्तुम् ।

अश्वत्थामा । किमत्र परम् ।

कृप । सनापत्योभिपिक्त भवतमिच्छामि समरभुजमत्रतारयितुम् ।

अश्वत्थामा । मातुल परतत्रमिदमर्किंचित्कर च ।

कृप । वस न खलु परतत्र नार्किंचित्कर च । पश्य

भवेदभीष्ममद्रोण धृतराष्ट्रजल कम् ।

यदि तत्तुल्यकर्मात्र भगधूर्वो न युज्यते ॥ ११ ॥

कृतपरिकरस्य भगदृशस्य त्रलोक्यमपि न क्षम परिपरीभवेतु किं
पुनर्युधिष्ठिरवल् । तदेव मन्ये । परिकल्पिताभिपेक्षोपकरण कारवराजो
न चिरात्त्रामेनाभ्युदीणक्षमास्तिष्ठतीति ।

अश्वत्थामा । यद्येन त्वरते मे परिभवानलदह्यमानमिद चेत्तस्त-
त्प्रतीकारजलाग्राहनाय । तदह गता तातत्रवमिषण्णमानस कुरुपतिं
सनापत्यस्वयग्रहणप्रणयसमाश्वासनया मदसताप करोमि ।

कृप । वस एवमिदम् । अतस्तमेवोद्देश गच्छ ।

(इति परिक्रामत) ।

XVI.

The heroic and fiery -tempered Asvatthaman '
 Part II.

(तत प्रविशत कर्णदुर्योधनरासनस्त्रौ) ।

दुर्योधन । अगराज

तेजस्वी रिपुहतबधुदु खपार

वाहुभ्या व्रजति धृतायुधप्लवाभ्याम् ।

आचार्य सुतनिधन निशम्य सरये

किं शस्त्रप्रहसमये निशस्त्र आसीत् ॥ १ ॥

अथवा सूक्तमिदमभियुक्तं प्रकृतिर्दुस्त्यजेति । यत् शोकाधचेतसा
 तेन निमुन्य क्षत्रार्थमकार्कस्य द्विजातिमुखभो मार्दवपरिग्रह कृत ।

कर्ण । राजन्कारवेश्वर न खल्विदमेवम् ।

दुर्यो. १ यत्र तर्हि ।

कर्ण । एन किल द्रोणस्याभिप्राय आसीद्यथाश्वत्थामा मया
 पृथिवीरायेभिप्रेतय इति । तस्याभानाहृद्भस्य मे ब्राह्मणस्य वृथा
 शस्त्रप्रहणमिति तथा वृत्तयान् ।

- दुर्यो. । (सशिर कपम्) एनमिदम् ।

कर्ण । एतदर्थं च कौरवपाडनपक्षपातप्रवृत्तमहासम्राट्स्य राजकस्य
 परस्परक्षयमुपेक्षमाणेन तेन प्रधानपुरुषमथ उपेक्षा कृता ।

दुर्यो. १ उपपन्नमिदम् ।

कर्ण । न चाय ममकस्याभिप्राय । अन्येऽभियुक्ता अपि नैवे-
 दमन्यथा मन्यते ।

दुर्यो. । एवमेतत् । क सदेह ।

दराभय सोऽतिरथी वध्यमान विरीदिता ।

सिंभुगजमुपेक्षत नैव चेयमयथा ॥ २ ॥

(तत उपसर्पत वृथाश्वत्थामानी) ।

दुर्वो- । (दृष्ट्वा) । अये कथं कृपोऽश्वत्थामा च ।

(आमनादरनीयं) । गुरो अभिवादये (अश्वत्थामान प्रति) ।

आचार्यपुत्र ण्डिमिष्वजस्र माम् ।

(आदिग्य पार्श्व उपदेशयति । अश्वत्थामा वात्स्यमुत्सृजति) ।

कर्णः । द्रोणायने अहमर्धमामानं शोकानन्दे प्रक्षेप्तुम् ।

दुर्वो- । आचार्यपुत्र कौं रिदोय आययोरस्मिन्व्यसनार्णवे । पश्य

तामन्नं प्रणयान्नं पितुः सता मे

शत्रे यथा तत्र गुरः स तथा ममापि ।

किं तस्य देहनिशने कथयामि दुःखं

जानीहि नैमुग्धुचा मनसा त्वमेव ॥ ३ ॥

अश्व- । राज्ञेय पक्षपानिनि त्वयि युक्तमेव शोकभारो लघू-
त्तम् । रिनु

मयि जीवति मत्ताः, केनाप्रहमरामरान् ।

कायमन्ये कल्पयन्ति पुत्रेभ्यः पुत्रिणः स्मृतम् ॥ ४ ॥

कर्णः । द्रोणादने किमत्र क्रियते यदा तेनेन सस्यरिभक्तानां-
तुना शत्रुसृज्येगताहोमरम्भामामा नीतः ।

अश्व- । भगवत किमाह भवान् । किमत्र रिता इति । धूपना
परिचरे ।

तदहमेव मन्ये । भयता कृतपरिकरोऽयमुच्छेत्तु लोकत्रयमपि समर्थम् ।

किं पुनर्युग्मिष्टिरयलम् । अतोभिधि-यता सैनापत्ये ।

दुर्यो । सुष्टु युज्यमानमभिहितं युष्माभिः । किं तु प्राक्प्रतिपन्नो-
मर्थोऽग्निराजस्य ।

कृप । राजन् असदृशपरिमयशोकसागरे निमज्जतमेनमगराज
स्यार्थं नैत्रोपेक्षितुं युक्तम् । अस्यापि च सदैवारिकुलमनुष्ठासर्नायम् ।
अतः किमस्य पीडा न भविष्यति ।

अश्व । राजन्कौरेश्वर किमद्यापि युक्तायुक्तचिचारणया ।

प्रयत्नपरिगोधितं स्तुतिभिरद्य शोपे निशा

मकेशवमपाडव भुवनमद्य नि सोमकम् ।

इयं परिसमाप्यते रणकथाद्यं दो शालिना

व्यपतु दृष्टाननातिगुरुरद्य भारो भुव ॥ ६ ॥

वर्ण । द्रोणामजं वक्तुं सुकरमिदमव्यभिहितं दुष्करम् । बहव
कोरयन्त्येऽस्य कर्मणः शक्ताः ।

अश्व । अग्राज एवम् । बहवः कारयन्त्ये शक्ताः । किं तु
दुःखोपहतः शोकनिशाङ्गमीमि । न पुनरीरजनाधिक्षेपेण ।

कर्ण । मूढं दुःखितस्याश्रुपानं कुपितस्य चापुधद्वितीयस्य सप्ता-
मात्रनरणमुचितम् । नैत्रनिधा प्रलापा ।

अश्व. (सन्नोष्मम्) । अरिरे राधागर्भभारभूतं सूतापसदं किमेव-
माक्षिपसि ।

वर्ण । सूता वा सूतपुत्रो वा यो वा को वा भयाम्यहम् ।

देवायत्तं कुत्रे जम मदायत्तं तु पीरयम् ॥ ७ ॥

अश्व । किमाह भगवा । यमापि नामाश्वथाघ्नो दुःखितस्याश्रुभिः
प्रतिश्रियामुगदिशामि न शस्त्रेण ।

निर्वीर्यं गुरुतापभारितयशार्कं मे तवेनापुध

मप्रत्येय मयादिहाय ममं प्राप्तेभि किं नं यथा ।

जानाहे भुविपदार्थानेनयिदां किं मारथानां कुटे

क्षुद्रागनिहृताप्रियं प्रनिरुग्मन्नेण नाग्नेण किम् ॥ ८ ॥

व.र्णः (मत्रोधम्) । अंसे आचाट कृथारात्रमृत्तुदुर्दिग्य वटो ।

निर्माणं वा मर्माणं वा मया नोसृष्टमायुधम्

यथा तांचाटर्माणेन वित्रा ते बाहुशान्तिना ॥ ९ ॥

अश्व. (मत्रोधम्) । अंर रथकागुट्टकट्टक रागगर्भभारभूत

पुधानभिः सातमप्यधिक्षिपन्ति । अथवा

म भारः शूरो वा प्रथिनभुजसारग्निनुसने

एत यत्तेनाज्ञां प्रतिदिनमिय येनि वमुथा ।

परितक्तं शस्त्रं कथमिति न मन्यन्तवः

वृथासुनुः मार्गं न्वमसि रणभारो क नु मदा ॥ १० ॥

व.र्णः (रितम्) । एत्र भार्यम् । नं पुनरिज्जनेरस्यः तप

मरमनुष्मन् मरामे सदायो जातः । अपि च रे मृद

दि शस्त्रमुपिगमदाग्रसागरो न निताप्यन्ति किमनुदापुधान् ।

रनेन मरितरनेनुदगिता मुनिर गिरेर नृपयजग्निर्मा ॥ ११ ॥

अश्व. (मत्रोधं मत्रो च) दृगमन् मत्ररुद्रमद्रगम मृत्पामर

मावद्वप्यन्ति

कर्ण (सन्तोषमुखाय खड्गमाकृष्य) । अरे दुरामन् ब्रह्मन्धो
जातमश्वमिन्

जात्या काममन्योसि चरण त्रिदमुद्रुतम् ।

अनेन त्वेन खड्गेन पतित वेस्यसि क्षितौ ॥ १३ ॥

अश्व । अरे मूढ जात्या चेदमन्योहमिय सा जाति परित्यक्ता ।

(इति यज्ञोपवीतं छिनत्ति) ।

अद्य मिथ्याप्रतिज्ञोसौ किरीटी क्रियते मया) ।

शस्त्रं गृहाण वा यस्त्रा मौलौ वा रक्षयांजलिम् ॥ १४ ॥

(उभात्रपि खड्गमाकृष्यान्वोन्यं प्रहर्तुमुद्यतौ)

दुर्यो । आचार्यपुत्र शस्त्रप्रहणेनालम्

कृप । वस सूतपुत्र शस्त्रप्रहणेनालम् ।

अश्व । मातुल मातुल किं निवारयसि । अयमपि तातान्दाप्रगन्ध
सूतापसदो धृष्टद्युम्नपक्षपालेव ।

कर्ण । राजन् खल्वहं निवारयितव्यम् ।

उपेक्षिताना मृगानां धीरसत्तैरवहत्या ।

अत्रासिताना क्रोधावैर्भग्नत्वेना निवृत्तना ॥ १५ ॥

दुर्यो । कर्ण गुरपत्र कोयमद्य युयुर्ब्यामोह ।

कृप । वस अन्यदेव प्रस्तुतमन्यत्रागेव इति कोय व्यामोह ।

स्वयत्यसन चेदमस्मिकां रामकुलस्यास्य युष्मत् एव भवतीति
यागः पथा ।

अश्व । मातुल न लभ्यतेऽस्य बहुप्रणपिनो रथकारकुलकलंकस्य
दर्शं शारयितुम् ।

कृप । वस अवात्त तल्ल स्वयलप्रधानविरोधस्य ।

अश्व । मातुल यद्येव

अयं पापा यावत् निधनमुपेयादरिशं

परित्यक्त तावत्प्रियमपि मयास्त्र रणमुखे ।

बलानां नायोस्मिन्परिकुपितभीमार्जुनमये

समुत्पन्ने राजा प्रियसखममुं वेत्तु-समरे ॥ १६ ॥

(इति खड्गमुत्सृजति) ।

कर्णः (विहस्य) । अपरित्यक्तमपि भवाद्दृशैरायुध ननु चिरपरि-

त्यक्तमेव निष्फलत्वात् ।

धृतायुधो यावदह तावदन्यैः किमायुधैः ।

यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत्केन सेत्स्यति ॥ १७ ॥

Venisambhāra III

XVII.

Aja's lamentation on the death of his wife

विललाप स बाष्पगद्गद सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

अभितप्तमयोऽपि मार्दनं भर्जते कैव कथा शरीरिषु ॥ १ ॥

कुसुमान्यपि गात्रसगमात्प्रभवत्यायुरपोहितु, यदि ।

न भविष्यति हत साधन किमिदानीं प्रहरिष्यतो विधेः ॥ २ ॥

अथवा मृदु वस्तु हिस्ति मृदुं नवारभते प्रजातक ।

हिमसंकविपत्तिरत्र मे नदिर्ना पूर्वंनिदर्शन मता ॥ ३ ॥

स्त्रगिय यदि र्जाविनापहा हृदये किं निहिता न हति माम् ।

निमग्नमृत कचिद्भवेदमृत वा निपमीश्वरेच्छया ॥ ४ ॥

अथवा मम भाग्यत्रिज्ज्वादशानि. कल्पित एव वेधमा ।

यदनेन तर्हर्न पानित क्षपिता तद्विदपाश्रिता उता ॥ ५ ॥

रुतयसि नात्रधारणांमपराद्धेऽपि यद्वा चिर मयि ।

कथमेकपदे निरागम जनमाभाज्यमिम न मन्यसे ॥ ६ ॥

मनन्ापि न विप्रिय मया दृत्तपूर्वं तत्र किं जहासि माम् ।

ननु शब्दपतिः क्षिणेक त्वयि मे भारनिग्रथना रतिः ॥ ७ ॥

कुसुमोखचितान्वलीभृतश्चलय भृगरुचस्तगालकान् ।
 करभोर करोति मारतस्तदुपावर्तनशक्ति मे मन ॥ ८ ॥
 तदपोहितुमर्हसि प्रिये प्रतिशोधेन त्रिपादमाशु मे ।
 ज्वलितेन गुहागत तमस्तुहिनाद्रेरिज नक्तमोपाधि ॥ ९ ॥
 द्रुमुच्छ्वसितालक मुख तत्र पिश्र्वातक्य दुनोति माम् ।
 निशि मुत्तमिर्नैकपकज विरताभ्यतरपट्पदस्वनम् ॥ १० ॥
 नागिन पुनरेति शर्जरा दयिता द्वद्वचर पतत्रिणम् ।
 इति ता विरहातरक्षमा कथमत्यतगता न मा दहे ॥ ११ ॥
 ननपल्लवसस्तरेऽपि ते मृदु न्येत यदगमार्पतम् ।
 तदिदं त्रिपहिष्यते कथं वद वामोर चित्ताधिरोहणम् ॥ १२ ॥
 कलमन्यभृतामु भाषित कलहसांषु मद्रालस गतम् ।
 पृथ्वीषु निलोलमीक्षित पत्रनाधूतलतासु विश्रमा ॥ १३ ॥
 त्रिदिशोसुकयाप्यनेक्ष्य मा निहिता सत्यममा गुणास्तनया ।
 निरहे तत्र मे गुरुन्यथ हृदय न त्वयलंगितु क्षमा ॥ १४ ॥
 मिथुनं परिकल्पित त्वया सहकार फग्निनाच ननिमो ।
 अनिधाय त्रिपादसप्रियामनयोर्गम्यत इत्यसाव्रतम् ॥ १५ ॥
 कुसुमं वृत्तदोहदस्त्वया यदशोभोऽयमुदीरयिष्यति ।
 अन्काभरण कथं नु तत्तत्र नेष्यामि निरापमाल्यताम् ॥ १६ ॥
 स्मरतेन सदाभ्यनूपुर चरणानुग्रहमयदुर्भम् ।
 अमुना कुसुमाश्रुवर्षिणा त्वमशोभेन सुगात्रि शोभ्यसे ॥ १७ ॥
 तत्र नि श्वसितानुसारिभिर्बुधैर्धरितां सम मया ।
 अममाप्य त्रिलासमेगगं निमिदं किंनरकाटि मुष्यते ॥ १८ ॥
 समदुग्गमुगं मणीनां प्रतिपद्यनिमोऽयमामज ।
 अग्निवत्सस्तथापि ते व्यस्राय प्रतिपत्तिनिन्दुर ॥ १९ ॥
 शृङ्गारगिता रतिधनुता विरत गयमृतागिसर ।
 गङ्गाभरणप्रयोजनं परिदृश्य क्षयनीयमय मे ॥ २० ॥

गृहिणी सचिवः सखी मिथ. प्रियगिण्या ललिते कलाविधा ।
 करणानिमुखेन मृत्युना हरता त्वा वद किं न मे हृतम् ॥ २१ ॥
 मदिराक्षि मदाननार्पित मधु पीत्वा रसकथं नु मे ।
 अनुपास्यमि वाप्यदूषित परलोकोपनत जलाजलिम् ॥ २२ ॥
 निगवेऽपि सति त्वया विना सुखमेतानन्दजस्य गण्यताम् ।
 अहृतस्य पिबेभनातरर्मम सर्वे निपयास्त्रदाश्रया ॥ २३ ॥
 निळपन्निति कोसलाविष. करुणार्थप्रथित प्रिया प्रति ।
 अकरोत्पृथिगीरुहानपि स्त्रुतशाखारसवाप्यदूषितान् ॥ २४ ॥
 अथ तस्य कथंचिदकृत स्वजनस्तामपनीय मुदराम् ।
 निससर्ज तदत्यमटनामनलायागुरुचन्दनेवसे ॥ २५ ॥
 प्रमगमनु सस्थित शुचा नृपति सन्निति वाच्यदर्शनात् ।
 न चकार शरीरमग्निसात्मह देव्या न तु जीर्णिताशया ॥ २६ ॥

Raghuvamsa VIII

XVIII

Advice of Sukanisa to Chandrapida —

तात चद्रापीड निदितवेदितव्यस्याभीतसर्गशास्त्रस्य ते नाव्यमप्युप-
 देष्टव्यमस्ति । कैवल्यं च निमर्गत एवाभानुभेद्यमप्रद्रोपप्रभापनैयमतिगहन-
 तमो योयनप्रभमव्यतो, निस्तरेणाभिधीयसे । गर्भेश्वरत्वमभिनयवो-
 नत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तिश्च चेति महर्तीय खल्वनर्थपरपरा ।
 सर्वानिनयानामैकैकमप्येषामायतन किमुत समग्राय । योयनारभे च
 प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धि । अनु-
 ज्ञिततथैवलापि सरागेन भवति यूना दृष्टि । इन्द्रियहरिणहरिणी च
 सततमतिदुरतेयमुपभोगमृगतृष्णिका । तान्येव निपयस्वरूपाण्यास्वा-
 दमानानि मधुरतराण्यापतति मनसः । नाशयति च दिद्मोह
 इन्द्रोन्मार्गप्रवर्तक पुरुषमन्यासगो निपयेषु । भगवद्गता एव भवति

भाजनान्युपदेशानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फुटिकमणाविव रज-
निकरगर्भस्तयो विशति सुखमुपदेशगुणा । अयमेव चानास्वादितवि-
पयरसस्य ते काल उपदेशस्य । गुरुपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिल-
मलप्रक्षालनक्षमजल स्नान । नोद्वेगकरः प्रजागरः । विशेषेण तु राज्ञाम् ।
त्रिरला हि तेषामुपदेष्टारः । अर्लाकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि ।
राज्यविपविकारस्तद्वाप्रदा राज्यलक्ष्मीः ।

आलोकयतु तावदुर्लभमेव भवान्प्रथमम् । इयमनार्या लब्धापि
दुःखेन परिपास्यते । न परिचय रक्षति । नाभिजनमीक्षते । न वैदग्ध्यं
गणयति । न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञतां विचारयति । न कचि-
निर्भरमावधत्ताति पदम् । यथा यथेय दीप्यते तथा तथा कज्जलमलि-
नमेव कर्म केवलमुद्भमति । न हि त पश्यामि यो ह्यपरिचितयानया
न निर्भरमुपगूढो यो वा न विप्रलम्बः । एवमिधयापि चानया दुरा-
चारया कथमपि दैवतशेन परिगृहीता विह्वला भवति राजानः सर्वो-
त्रिनयाधिष्ठानतां च गच्छति । तेषां दाक्षिण्यं प्रक्षाल्यते हृदयं मलि-
नीभवति सत्यनादितापह्रियते गुणाश्चेत्सार्यते । केचित्सपद्भिः प्रलो-
भ्यमाना रागानंशेन बाध्यमाना विह्वलतामुपयाति । आसन्नमृत्यव
इव बंधुजनमपि नाभिजानति । अदूरदर्शिनः पापेनैवाध्मातमूर्तयो
भवति । तदवस्थाश्च व्यसनशतशरव्यतामुपगताः पतितमप्यात्मानं
भावगच्छति । अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपर्यवृत्त विनोद इति प्रमत्तता
शौर्यमिति स्वच्छदता प्रभुत्वमिति दोषानपि गुणपक्षमभ्यारोपयद्भिरतः
स्वयमपि हर्षाभिः प्रतारणकुशलैर्धूर्तैः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणाः सर्वजन-
रूपपटास्यतामुपयाति । दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति । स्पर्शमपि
पावनमाफलपति । मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यो
नाभिरादयन्मभिरादनार्हान्नाभ्युत्तिष्ठति गुरुन् । जरारुद्रव्यप्रलीणत-
मिति पश्यति दृढबनोपदेशम् । आत्मप्रज्ञापरिभय इत्यारूयति सचि-

योपदेशाय कुप्यति हितयादिने । सर्वथा तमभिनदति त पार्श्वे कुर्वति
त बहु मन्यते तमाप्ततामापादयति योऽहर्निशमुपरचिताजलिरधिदैवत-
मिव विगतान्यकर्तव्यं स्तौति) यो वा माहात्म्यमुद्गायति ।
तदेवप्राये रात्र्ययत्रेऽस्मिन्महाकारिणि च यावने कुमार तथा
प्रयतेथा यत्र नोपहस्यसे जनैर्नोपालम्ब्यसेसुहृद्भिर्न प्रहस्यसे मिटैर्नात्र
लुप्यसे सेनकवृकेर्न प्रलोभ्यसे वनिताभिर्नोन्मत्ताक्रियसे मदनेन नाक्षि-
प्यसे निषयेर्न विकृष्यसे रागेण नापाह्न्यसे मुखेन । काम भवान्प्रकृ-
त्येन धीर पित्रा च महता प्रयत्नेन समारोपितसस्कारस्तुरल्लङ्घयन्प्र-
तिबुद्धमेव मादयति धनानि) । तथापि भगद्गुणसतोपो मामेव मुखरी-
कृतज्ञान् । इदमेव च पुनः पुनरभिधीयसे विद्वांसमपि धीरमप्यभिजात-
मपीय दुर्विर्नाता खलीकरोति लक्ष्मीरिति । सर्वथा पित्रा 'क्रियमाणम-
नुभनतु भवान्योऽनराज्याभिपेक्षमनेकमगलम् । कुलक्रमागतामुद्बुध पूर्व-
पुरुषेरुद्धा धुरम् । अवनमय द्विपता शिरसि । उन्नमय वधुवर्गम् ।
अथ च ते काल प्रतापमारोपयितुम् । आरूढप्रतापो हि राजा त्रेलो-
क्यदर्शीन सिद्धादेशो भवति । इत्येतान्दभिधायोपशशाम ।

Kādambari

XIX

The tale of Pururavas and Uivasī
Part I

पुरा किल सोमजुलानतस पुष्करना नाम राजा बभूव । स एकदा
सूर्योपस्थानानिवर्तमानः परित्रायता परित्रायता यः सुरपक्षपाती यस्य
वायवस्तले गतिरस्तीति करुणः श्रद्धतमप्सरसा गणददर्शः । ता अभ्यु-
पेत्य प्रोवाच च । अलमलमाक्रादितेन । कथ्यता कुतो भवत्यः परि-
त्रायता इति । तासामेकतमा मेनका नाम प्रत्युवाच । शृणोतु महा-
राज । या तपोनिशेषपरिश्रितस्य महेंद्रस्य मुकुमारः प्रहरणरूप-
गर्भिताया श्रियः प्रत्यादेशः स्वर्गस्य चालंकारः सा न प्रियसरयु-

वशीं कुबेरभवनात्प्रतिनिवर्तमाना समापत्तिदृष्टेन केशिना दानवेन
 चित्रलेखाद्वितीया वदिग्राह गृहीता । तदस्मादसुरावलेपाद्वय परित्रा
 तव्या इति । तच्छ्रुत्वा पूर्वोत्तरेण दिग्भागेन गत स जाल्मो दानव
 इति च विज्ञायैशानीं दिश प्रत्यक्षोदयितु सूतमादिश्य राजा ता
 अप्सरसं सात्वयग्नोवाच । विमुच्यता विषादो यतिष्ये व सखीप्रत्या-
 नयनाय । इत्युक्त्वा महता रथवेगेन त मधोनोऽपकारिणमसुरमा-
 सादयितु गते पुरुरवसि ता सर्वा हेमकूटशिखरे तदागमन प्रतिपा
 लयत्यस्तस्थु । अत्रातरे राजापि केशिन पराभूय तद्वस्ताच्चित्रलेखाद्वि-
 तीयामुर्वशीमाच्छिज्याजगाम । उर्वशी सुरारिसभेन भयेन बलवत्परि-
 प्रस्ता कचित्काल प्रकृतिं नापद्यत । किं तु नातिचिराद्रोध पतनकलुपा
 प्रसाद गृह्णीता गगामिन्न मोहेन मुच्यमाना प्रियसखीमवलोक्य चित्रले-
 खोवाच । सखि विश्रब्धा भव । पराभूता खलु त्रिदशापरिपथिनो हता
 शा । तच्छ्रुत्वा चक्षुषी उमील्योर्वशी सखी पप्रच्छ किं महेंद्रेणेति ।
 न महेंद्रेण महेंद्रसदृशानुभावेनानेन राजर्षिणेति सख्या कथिते सा
 राजानमवलोक्यामगतमाह । उपवृत्त खलु दानवे । राजापि तन्मनो-
 हर रूप प्रेक्ष्य तद्गतमना नेय तपास्विनो नारायणस्य मुने सृष्टिर्भनितुम-
 र्हतीति निश्चिकाय । कुत्रेदानीं मे सखीजनो भवेदित्युर्वश्या पृष्ठे राजा
 हेमकूटस्थिताभि स्वसखीभिस्ते उभे संयोजयामास । ता सर्वा अप्स-
 रस प्रयान्तीतां सर्वां महाराज चापरिक्षतमवलोक्य त विजयेनार्थो
 पयन् । अत्रातरे चित्रस्थो नाम गधर्षराजस्तदेव शैलशिखरमवततार ।
 आगमनप्रयोजनं च पृष्टोऽब्रवीत् । वयस्य केशिना हृतामुर्वशीं नार
 दादुपश्रुय प्रत्याहरणार्थमस्या शतवन्तुना गधर्षसेना समादिष्टा ।
 ततो वयमारा चारणेन्यस्मदीय जयोदाहरणं श्रुत्वा त्वामहस्थमुपागता ।
 २० 'मन्त्रिर्मा' पुरुरवस्य सहारमाभिर्मघयत द्रष्टुमर्हति । महत्खलु
 तत्रभवतो मघेन प्रियमनुष्ठितं भवतेति । राजा प्रयुवाच । मा मैत्रम्

ननु वज्रिण एव वीर्यमेतदस्य पक्ष्या द्विषतो विजयन्ते । वमुवाधर
कंदरभिसर्पी हरेः प्रतिशब्दोऽपि नागान् भिनत्ति । तथापि नाय-
मवसरो मम शतक्रतुं द्रष्टुं त्वमेवात्रमवतीं प्रभोरतिक प्रापयेति ।
तथेत्युक्त्वा चित्ररथः सह सर्वाभिरप्सरोभिः प्रस्थितः । उर्वशी तु राज-
र्षिमामंत्रयितुमशक्नुवती चित्रलेखामुखेन महाराजेनाभ्यनुज्ञातेच्छामि
प्रियसखीमिव महाराजस्य कीर्तिं महेन्द्रलोकं नेतुमिति राजानं विज्ञाप-
यामास । तेनानुज्ञाता च छताविटप एकावलीं लग्ना इति संव्याजं तां
मोचयितुं सखीमभ्यर्थ्य राजानमेवावलोकयती सनिःश्वास निष्क्रान्ता ।

राजा तु तां सुरसुदरीं गतामवलोक्य मदनशरपीडितस्तस्याः कृतं
भृशमुत्कठितोऽभूत् । तां तस्यावस्थां दृष्ट्वा तस्य देवी कार्शाराजपुत्र्यौ-
शीनरी नाम तस्य शून्यहृदयत्वस्य कारणं राज्ञः प्रियवयस्यान्माणवका-
द्विज्ञातुं निपुणिकां नाम स्वचेटीमाज्ञापयामास । यथार्थनाम्नी सा
निपुणिकाऽतिविदग्धवत्या भर्तृरहस्यदुर्गगेदनं कृतवती । ततो राजा
रहस्यनिक्षेपरक्षणविषये माणवकेन समाश्वासित उर्वशीगतामेव कथां
कुर्वन्वयस्येन सहेत्कठाविनोदार्थं प्रमदवनं प्रविवेश । किंतु वसताव-
तारसूचकं तदभिरामत्वमवलोक्य सजाताधिकतरोत्कठः कुत्रापि धृतिं
न लेभे । तस्माद्वयस्यमाह । कोप्युपायस्तावच्चित्यतां येन सफलप्रार्थनो
भवेयमिति । यावन्माणवकः समाधिमास्थायोपायं चिंतयति तावदा-
काशयानेन चित्रलेखासहितोर्वशी प्रतिष्ठानस्य शिखाभरणभूतं राज-
र्षेर्भवनमुपस्थिता । ते उभे तिरस्करिणींप्रतिच्छन्ने भूत्वा राज्ञो वयस्येन
सह संलापं शृण्वत्यौ तस्थतुः । माणवको राजानमाह । भो वयस्य
चितितो मयोपायः । स्वप्नसमागमकारिणीं निद्रां सेवतां भवान् । अथवा
तत्तभवत्या उर्वश्याः प्रतिकृतिमालिङ्ग्यावलोकयंस्तिष्ठ । राजा प्राह ।
सखे उभयमप्यनुपपन्नम् । मम हृदयं कामस्येणुभिः सशल्यमतः स्वप्न-
समागमकारिणीं निद्रां कथमुपलभे । अपरं च यदि तस्याः प्रतिकृति-

मालिखामि तर्ह्यालेख्येऽसमाप्त एव मम नयने उद्वापे भवत ।
 अतो या मम मानसी रुज न गेति विदित्वा वा मामनमन्यते तस्या
 मुनिश्या मम समागममनोरथमलब्धफलनीरस त्रिवाय पचत्राण सर्वथा
 वृत्ती भवतु उर्वशी तद्वचन श्रुत्वा स्वामिन्यदि नामाहमनुरक्तस्य
 तत्रोपरि यथा त्वया समाविता तथा परमार्थतः स्या तर्हि किमिति
 नदनयनयाता अपि ललितपरिजातशयनीये मम शरीरकेऽयुष्णा
 भेदयुरिति तुल्यानुरागपिशुन कान्य प्रभातनिर्मिते भूर्जपत्रे लिखित्वा
 राज्ञ पुरतस्तत्पत्र न्यक्षिपत् । राजापि तद् गृहीत्वा वाञ्छयित्वा च स
 जातानदो धार्यतामय प्रियाया स्पृहस्त इत्युक्त्या माणनकस्य हस्ते
 तपत्र ददौ । अत्रातर एनोर्वशीप्रेषिता चित्रलेखा तद्वर्शनसमुत्थेन
 मदनेन वन्द्यद्वाप्यमानाह भूयोऽपि महाराजेनानुकपनीया इति प्रि
 यमाया विज्ञप्तिं राज्ञे निवेदयामास । सौऽपि तदधिकतर मदनेन
 पीड्यमानस्ता विज्ञप्तिं परमाल्लादेनानुमेने । यान्दुर्वशी राजान प्रण
 म्योपनिशति तान्देन चित्रलेखे त्वरयोर्वशीं यतो भरतेन मुनिना
 भवतीषु य प्रयोगो नियुक्तस्तमय सलोकपाटो महता भर्ता
 द्रष्टुमन्वा इति देवदुताह्वानं ते अशुणुता राजानुज्ञाते च स्वर्ग
 मगच्छताम् । गताया तस्या राजा वेयर्थ्यमिव सप्रति चक्षुष
 इति सप्रथार्य तदूर्जपत्रालोकनेन दृष्टिं तिलोभयितुषामो माणन
 कमाह । उपनय भूर्जपत्रमिति । किं तु माणनकस्य प्रमादेन तपत्र
 तस्य हस्ताद् भ्रष्ट भर्तार द्रष्टुमायाया देव्या औशीनर्या समाप्ता
 दिनम् । तद्व्रताक्षरार्थं च परिज्ञाय सेष्यया तयेतस्ततस्तदन्येषणपरस्य
 तस्य पुन एव सङ्गमानीय प्रक्षिप्तम् । राजा तु द्येप्तेण गृहीत
 युर्गारक इव प्रतिवचन दातुममर्थ आत्मन सांभाष्य प्रच्छादयितु
 यथ फलमपि प्रायतत । देवीं तु धुपितां दृष्ट्वाऽनुरार्थं नामाह प्रमदि
 रगोऽस्मि मरभादियादिवचनैस्तां सप्रणिपातमनुननुं प्रवृत्त । त्रिनु

तत्प्रणिपातमन्धूय प्रावृट् नदीवाप्रसन्ना सा सपरिवारा निष्क्रान्ता ।
अनेन समयेन गतमर्धं दिनसस्य तस्मात्स्नानभोजनं तेभ्यः राजा
समयस्येति पुरमेव प्राविशत् ।

भरतमुनिप्रयोगं द्रष्टुमना महेंद्र उर्ध्वं ससर्षामाहाययदिति प्रा-
ग्निर्दिष्टमेव । तथा च तस्य पुरतः सरस्वतीकृतलक्ष्मीस्वयनरनामके
काव्यबन्धेऽभिर्नायमाने तेषु तेषु रसेषु परिपत्तन्मय्यासीत् । किं तु
भरितव्यतानुविधार्यानां द्वियार्णाति वचनानुरोधादुर्वश्या वचनमेकस्मिन्
स्थले प्रमादस्खलितमासीत् । यतो लक्ष्मीभूमिकाया उर्तमानोर्वशी वारुणी
भूमिकाया उर्तमानया मेनकया पृष्टा । सखि समागता एते सकेशया
लोकपाला । वतमस्मिस्ते भाग्यभिनिवेश इति । ततस्तया पुरुषोत्तम
इति भणितव्ये पुरुरजसीति निर्गता वारुणी । ता श्रुत्वा भरत क्रुद्धः
स्ता शशाप येन ममापदेशस्त्वया लघितस्तेन न ते दिव्यं स्नानं भ-
विष्यतीति । महेट्रेण पुनः प्रेक्षणावसाने लज्जाननतमुखी सा भणिता
यस्मिन् नम्रभावाति तस्य मे रणसहायस्य राजर्षे प्रियमत्र करणी-
यम् । अतस्त्वं यथाकामं पुनरवसमुपतिष्ठ यावत् त्वयि दृष्टसतानो
भवेदिति । तदादेशानुरोधादुर्ध्वं अस्तमिते सूर्ये पुरुरजसमुपस्थातु-
कामाऽल्पाभरणभूषितं नीलाशुकपरिग्रहमभिसारिकात्रेप परिधाय स-
सर्षा परिवर्तितमित्रकलासशिखरं प्रियतमस्य भजनमुपगता । तदा
राजा वयस्येन सह स्वामयस्थामेवोद्दिश्य स्वरालापं कुर्वणस्तया दृष्टः ।
यदा चाहमेवास्योत्कठाहेतुरिति तस्याः सशयच्छेदो जातस्तदा तमु-
पगतुमिष्येत् । किं तु तत्क्षण एव इत इतो देनीति वचनं श्रुत्वा पर-
निपादमगमत् । किंतूपासनियमनेषां राजार्पमहिषी दृश्यते तन्ना-
चिरमिह स्थास्यतीति चित्रलेखया समाश्वासिता तत्रैव तिरस्करिणां प्र-
तिच्छन्नातिष्ठत् । एवमवस्थिताया तस्याः देव्यन्धूतार्यपुत्रप्रणिपाता-
पश्चात्सतप्यमानसापि प्रियानुप्रसादननामकव्रतापदेशेनोपचारातिक्रम-

प्रमार्ष्टुकामा तत्रैवागता । ता दृष्ट्वा राजाऽन्यसक्रातप्रेमाऽधिकतरमेव
 देव्या दक्षिणोऽभूत् । देव्यपि व्रतानुरूपं गन्धपुष्पादिभिरादौ चद्रपा-
 दानम्यर्थं पश्चाद्राजानं च पूजयित्वा प्राजलि. प्रणिपत्याह । एषाह
 देवतामिधुन रोहिणीमृगलाञ्छन साक्षीकृत्यार्यपुत्रमनुप्रसादयामि । अद्य
 प्रभृति या स्त्रियमार्यपुत्रं प्रार्थयते या चार्यपुत्रसमागमप्रणयिनी
 तया सह मया प्रीतिवधेन वर्तितव्यमिति । इदं देवावचनं श्रुत्वा
 माणत्रकोऽयमार्याह । उज्जहस्ते भक्त्ये पलायिते निर्निष्णो धीवरो
 भणति धर्मो मे भविष्यति । प्रकाशं च देवीमाह । भवति किं तादृश-
 प्रियस्तत्रभवान् । देव्याह । मूढं अहं खल्वामनं सुखानस्तानेनार्यपुत्रं
 निर्वृतशरीरं कर्तुमिच्छामि । एतावता चित्तं तानग्रियो न वेति ।
 एवमुक्त्वा निष्क्रान्ता देवी । उर्वश्यपि महानुभावाया देव्या अभ्य-
 नुज्ञानोऽनन्तराया मे प्रियममागमो भविष्यतीति मन्यमाना राजानं
 सहसोपसृत्य जयशब्दमुदीरयामास । तेन चाभिनदिता तस्यैवासनं
 उपनिष्टा । वयस्य वमतानतरं उष्णसमये भगवान् सूर्यो मयोपचरि-
 तप्यस्नपयेय मे प्रियमम्बी स्वर्गस्य नोत्कटते तथा रम्या पार्तव्यमिवि
 राजानं निहास्य चित्रेष्टया गता । राजापि तथेति प्रतिपद्य गनोरध-
 रायस्या हर्षनिर्भरं कश्चिन्नाउ प्रदोषरमणीयांश्चद्रपादान् सेविता
 यागगृहं प्रविशति ।

Vikramorvasi १३३.

XX

The tale of Pururavi and Urvashi Part II.

अथ समतिव्रजेषु केषुचिद्विशेषेषु उर्वशी तं राजर्षिममायनिवेशि-
 तगायपुरं गृहीत्वा गन्धमादनयनं रिहन्तुं गता । तत्र रात्रौ मशकित्या-
 सु-नेषु स्थिता मिरगात्तत्तरेऽग्निं ब्रूयतीति विधापरदक्षिणा उद-
 यती नृप तेन राजर्षिणा निष्यानेति बुधिनोरुर्वशी यतो दूरस्थः.

प्रणयोऽसहन । ततो भर्तुर्नुनयमप्रतिपद्यमाना गुरुशापसमूढहृदया
 स्त्रीजनपरिहरणीय कुमारवन प्रविष्टा । प्रवेशानतस्मेव च काननोपांत
 वर्तितताभावेन परिणतमस्या रूपम् । अथ स राजर्षिस्तस्मिन्नेव
 कानने प्रियतमा विचिन्वन्नहोरात्रमनिवाहयामास । प्रथमं तावत्तस्य
 प्रियया त्रियोग एकपद उपनत । अपरं च निर्वृतानामप्युत्कठाकारी
 जलदसमयं सप्राप्त । तेन तस्य दुःखं दुखानुवर्धय सजातम् ।
 तथा चोत्त इव तस्मिन्वने यत्किञ्चित्तस्य दृष्टिपथमाययौ तत्प्रिया
 प्रवृत्तिं सोऽसुकं पप्रच्छ । एव तेन मयूरं परभृता राजहंसश्चक्रवाको
 मधुकरो नागराजः शिलोच्चयः सरित्कृष्णसारश्च क्रमेणाम्यार्जिता ।
 किं तु स सर्वत्र भग्नगो वभूव । एव प्रियाम्बेपणार्थं परिभ्रमन्नेकदा
 रक्ताशोकस्तवकसमरागः कमपि शिलागेदातरगतं मणिं ददर्श । स च
 सगमनीयो नाम मणिः शैलमुताचरणरागसमुद्भजो धार्यमाणश्चाचिरा
 त्प्रियजनेन सगमनावहतीति केनापि मुनिनानुशिष्टस्त गृहीत्वा पुनः
 परिचक्राम । अते स एका कुसुमरहिता लता दृष्ट्वा ता स्वप्रियानुका
 रिणीं च मन्वालिगितुं प्रवृत्तः । स्पृष्टमात्राया लताया तत्स्थानं एव
 वैशी प्रादुर्भूता । राजा ता विलोक्य द्विष्ट्या गतामुना चेतनेन त्व
 मया प्रमुपलब्धासि त्वदर्शनादेन प्रसन्नवाह्यात करणौ भमात्तरात्मा
 तत्काम्यं काममियतं कालमत्रस्थिता मया विना भवतीति तामुवाच ।
 उर्वशी प्रयुवाच । शृणोतु महागजः । भगवता कुमारेण दशाश्वतः
 कुमारव्रत गृहीत्वाऽऽकलपो नाम गधमादनकच्छोऽध्यासितं वृत्तश्चैष
 विधिः । यैतं प्रदेशं स्त्री प्रवेक्ष्यति सा लताभावेन परिणस्यति गारीचर
 णसंभयं मणिं विना ततो न मोक्ष्यत इति । साह गुरुशापसमूढहृदया देव
 तासमयं त्रिस्मृत्य कुमारवनं प्रविष्टा प्रवेशानतस्मेव वासतीलता सवृत्ते
 ति । तन्निशम्य राजा प्राह । सर्वमुपपन्नमधुना । शयनं मुत्तमपि मा या
 प्रवासगतं मन्यसे सा त्वं मदीयं चिरमिषोगं कथं सहेया । इदं तथया

कथित त्वत्सगमनिमित्त मुनेरुपलभ्य मां भाग्यत्तमासादिताऽस्माभिरिति वदन्मां तामदर्शयत् । सा त गृहीत्वा मूर्ध्न्यनहद्राजान चोवाच । महान्खलु कालस्तत्र प्रतिष्ठानान्निर्गतस्य । तदेहि निनर्तावह इति भर्ता सहिता विमानता गमितेन ननेन पयोमुचा राजधानीमाससाद ।

उर्वशीसहित महाराज चिरस्य कालस्य प्रतिनिवृत्तमवलोक्या-
विला प्रजा सप्रजा ननु । ताभि स ससत्कारोपचारैरनुरज्य-
मानश्च राज्यमशिषत् । सतान वर्जयित्वा न तस्य किमपि हानम् ।
एकदा तु तिथिनिशेष इति सात पुरो गगायमुनयो सगमे कृतभि
पेक उपकार्यो प्रविष्ट । अत्रातर एव दुकूलेत्तरच्छेदे तालवृताधारे
निक्षिप्य यथापि दास्या नीयमान सगमनीयमणिरामिपशकिना गृ-
भेणाक्षिम । तदवलोक्यासमासनेपथ्य एव राजा सावेग प्राह ।
आमनो यधमार्ता षासो निहगतस्कर । येन तप्रथम स्तेय
गोचुरेष गृहे कृतम् । अत साय निरासवृक्षाश्रयिण निहगदस्यु
विचेतु नागरिकमादिदेश । समनतरमेव कचुकी सशर मणिमादाय
राज्ञेऽदर्शयत् । आह च । तद्वलेन मार्गणता गतेन निर्भिन्नतनु स
यथोऽवराधोचित प्राप्यांतरिक्षासमालिरन पतित इति । राजा
मणिमभिधुद्धृत्वा पेटक प्रवेशयेति किन्तामीमादिस्य कुचुकिन
पप्रच्छ । अपि जानीति भगवत्स्याय बाण इति । स आह । नामा-
किनो दृश्यते विन्दु न मे वर्णविचारक्षमा दृष्टिरिति राज्ञे शरमुपान
यत् । राजा तस्मिन्निगानि नामाक्षराण्यपश्यत् । उर्वशीगभयस्थाय
मङ्गलार्पणम् । पुनारस्यापुनो बाण प्रहर्तुर्द्विषदायुषाम् ॥ इति ।
गानि वाचापि स स वपश्यमाह । मये यथमोत् । अथत्र नमिष्यता
प्रादियुक्तोऽर्पयता । न च मया गर्भव्यापराश्रिता कुत एव
प्रमति । येषां कानिचिदिनामि तस्या येषु पांडुराननगुहापम
मेषां पाण्डु । माण्डव आ । मा भगवर्द मानुषीधर्म दि-

व्यासु संभावयतु । प्रभावनिगूढानि तासां चरितानि । राजा प्रो-
 वाच । अस्तु तावदेवं यथा भवानाह । पुत्रसंवरणे किमित्र-
 कारणं तत्रभवत्याः । माणवकः प्रत्युवाच । को देवतारहस्यानि
 तर्कयिष्यति । इति तयोः सलापे प्रवर्तमाने कंचुकी प्रविश्याह ।
 देवच्यवनाश्रमात्कुमारं गृहीत्वा तापसी संप्राप्ता देवं द्रष्टुमिच्छति ।
 अविलंबितमुभावपि प्रवेशयेत्यादिष्टः कंचुकी तथाकरोत् । माणवकः
 कुमारं विलोक्योवाच । किं न खलु स एष तत्रभवान् क्षत्रियकुमारो
 मन्त्रामांकितो गृध्रलक्ष्यवेधी नाराचः । तथा बहूतरं भवंतमनुकरोति ।
 राजा प्राह । स्यादेवम् । अतः खलु मम दृष्टिरस्मिन्निपतिता बाष्पायते ।
 वासत्यवधि हृदयं मनसः प्रसादः । एन चादयं परिरब्धुमिच्छामि ।
 राज्ञाऽभिवादिता तापसी सोमवंशविस्तारयिता भवेत्याशिष प्रयुयुजे
 कुमारं च प्राह जात प्रणम ते गुरुम् । कुमारस्तथा कृत्वोपविष्टः ।
 ततो राजा तापसीं पप्रच्छ भगवति किमागमनप्रयोजनम् । तापसी
 प्रत्युवाच । शृणोतु महाराजः । एष दीर्घायुर्जातमात्र एवोर्वश्या
 किमपि निमित्तमेवेक्ष्य मम हस्ते न्यासीकृतः । यक्षक्षत्रियकुमारस्य
 जातकर्मादिविधानं तदस्य भगवता च्यवनेनाशेषमनुष्ठितं गृहीतविद्यो
 भनुर्वेदेऽभिविनीतः । अथ पुष्पसमिदर्थमृषिकुमारकैः सह गतेनानेना-
 श्रमविरुद्धमाचरितं यदनेन गृहीतामिषः किल गृध्रः पादपशिखरे
 निलीयमानो लक्ष्यीकृतो बाणस्य । तत उपलब्धवृत्तांतेन भगवता
 च्यवनेनाह समादिष्टा निर्यातय हस्तन्यासमिति । तदिच्छाम्युर्वशीं
 प्रक्षितुमिति । राज्ञाहूतामुर्वशी तापसी प्राह । एष गृहीतविद्य आयुः
 सांप्रत कवचधरः संवृत्तः । तदेतस्य ते भर्तुः समक्षं निर्यातितो हस्त-
 निक्षेपः । अधुना विसर्जय मामुपरुष्यते ममाश्रमधर्मः । उर्वशी तु
 तच्चिरदर्शनेनाधिकतरमतितृष्णा सती कथं कथमपि तां विमसर्ज ।
 राजा पुत्रवती भार्या प्रेक्ष्य सानदमाह । कल्याणि पौलोमीसमवेन
 जयंतेन पुरंदर इवाद्याहममुना तत्र सन्पुत्रेण पुलिणामग्रथः । तद्वचः

श्रुत्वोर्वशी सहसा रोदितुमारेभे । कारणं पृष्ट्वा प्रत्युवाच । महाराज
 प्रथमं पुत्रदर्शनेन विस्मृतवत्यास्मि । इदानीं महेंद्रसर्कातिनेन समयो
 मम हृदयमायासयति । स समयस्त्वेवंविधः । अहंपुरा महाराजगृहीतहृ-
 दया महेंद्रेणाज्ञप्ता यदैष मम प्रियसखो राजर्षिस्त्वयि समुत्तमस्य
 वशकरस्य मुखे प्रेक्षिष्यते तदा त्वया भूयोपि मम समीपमार्गतत्वं-
 मिति । ततो तया महाराजवियोगभीरुतया जातमात्र एव विद्यागम-
 निमित्तं भगवतश्चववनस्याश्रमपद आर्यायाः सत्यवत्या हस्तेऽप्रकाशं
 निक्षिप्तः । अथ पितुराराधनसमर्थः सवृत्त इति कल्पयत्या निर्यातितो
 मे दीर्घायुः । तदेतावान्मे महाराजेन सयास इति । तच्छ्रुत्वा राजा
 दैवस्य सुखप्रत्यर्थितां निदन् प्रियामाह । मुलभवियोगा परवत्तात्मप्रि-
 याणि कर्तुं न प्रभवति । अतस्त्व भर्तुः शासने तिष्ठ । अहमपि तत्र
 सूनानायुषि न्यस्ताराज्यो निचरितवृगयूथानि वनान्याश्रयिष्ये । इति
 निश्चिन्य कुमारस्यायुषोऽभिषेकसभाराः क्रियतामित्यमात्यपरिषदमा-
 दिदेश । तस्मिन्नेव क्षणे भगवान्नारद आकाशादवतीर्णः सर्वस्तेर-
 र्पदिभिन्नचरारः पूजित आसनं परिगृह्य राजानमुवाच । श्रूयतां
 महेंद्रमदेशः प्रभावदर्शी मया वनगमनाय कृतबुद्धिं भरतमनुशा-
 न्ति । त्रिफालदर्शभिर्मुनिभिरादिष्टं सुरामुग्मगरो भागी । भवांश्च
 सांयुगीनः सहायो नः । तेन त्वया न शत्रु सन्धस्तव्यम् । इयं चो-
 र्वशी पापदायुग्मय महर्चमचारिणी भवतिनि । तच्छ्रुत्वोर्वशी हृद-
 याऽउत्पन्नवर्णान्निभिर मेने । राजाप्युवाच । परवानस्मि देवेश्वरेण ।
 नारदमगमनिनयाह । युक्तम् त्वत्कार्यं वासनः कुर्यात्ते च तस्ये-
 ष्माचरे । गूर्पस्तेजमाद्भिर् समेधयन्वाप्तिः गूर्पं च । शयुररा कु-
 मारमायुः महर्चमैव पापराश्वेऽभिर्भिषेच राजान एप्रच्छ च । किं
 ते भूयः पाकशासनः प्रिय करोतु । राज्ञोवाच । यदि मे मया
 प्रयस्य विमतः नमिष्यतामि । मथार्पादमग्नौ भगवतापयम् ।

परस्परविरोधिन्योरेकसथ्रयदुर्लभम् ।

मगत श्रीसखयोर्भूतेषुस्तु सदा सताम् ॥

XXI

Râma's return journey from Lanka to Ayodhyâ

अगमन शद्वगुण गुणज्ञ पद विमानेन विगाहमान ।

रत्नाकर वीक्ष्य मिथ म नाया रामाभिधानो हरिगित्युवाच ॥ १ ॥

उदेहि पद्मामलयाद्विभक्त मत्सेतुना पेनिलमनुराशिम् ।

ठायापन्नय शरत्प्रसन्नमावागमापिष्कृतचारुतारम् ॥ २ ॥

गुरोरियक्षो कापिणेन मेघ्य रसातल सक्रमिते तुरगे ।

तदर्धमुनीमवदारयद्भि पूवं किलाय परिगर्धितो न ॥ ३ ॥

नाभिप्ररूढाधुरहासनन मस्तूयमान प्रथमेन धारा ।

अमु युगातोचितयोगनिद्र मह्य लोका पुरुषोऽभिगेते ॥ ४ ॥

पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगत्रा शरण्यमेन शतशो मर्हाध्रा ।

त्रपा इवोपप्लविन पग्भ्यां धर्मोत्तर मध्यममाश्रयते ॥ ५ ॥

एते नय सकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटल पयोधे ।

प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगावृल फलार्जितपूगमालम् ॥ ६ ॥

अर्मा जनस्थानमपोढनिघ्न मन्त्रा समारब्धनवोटजानि ।

अध्यासते चीरभृता यत्रास्व चिरोज्झितान्याश्रममडलानि ॥ ७ ॥

मपा म्थली यत्र विचिन्वता त्वा अष्ट मया नूपरेमकुमुर्व्याम् ।

अदृश्यत त्वच्चरणार्जितविश्लेषदु खादिव वद्धमानम् ॥ ८ ॥

त्र रक्षसा भीरु यतोऽपनीता त मार्गमेता कृपया लता मे ।

अदर्शयन्वत्तुमशन्दुबल्य शाखाभिरावर्जितपल्लवाभि ॥ ९ ॥

एतद्विरेर्मात्यत पुरस्तादाविर्मन्यवरलखि शृगम् ।

नय पयो यत्र घनर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु सम विसृष्टम् ॥ १० ॥

उपातवान्नीरवनोपगूढान्यान्त्यपारिप्लवसारसानि ।

दूरावर्तार्या गीतर्ताव खेदादमृनि पपासीडलानि दृष्टि ॥ ११ ॥
 केव्वाविद्युस्तानि रधागनाध्रामन्योन्यदत्तोपलफेसराणि ।
 द्वद्वानि दूरातरवर्तिना ते मया प्रिये सस्पृहमीक्षितानि ॥ १२ ॥
 एषा त्वया पेशलमध्ययापि घटानुसर्गवित्तालचूता ।
 आनदयत्युन्मुखकृष्णसारा दृष्टा चिरापचरदा मनो मे ॥ १३ ॥
 अत्रानुगोद मृगयानिवृत्तमृगगतेन निर्नातखेद ।
 रहस्त्वदुत्सगनिपण्णमूर्धा स्मरामि दानीरगृहेषु मुत ॥ १४ ॥
 भूभेदमात्रेण पदान्मघोन प्रभशया यो नहुप चकार ।
 तस्यानिलाभ परिशुद्धिहेतोर्मामो मुने स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥ १५ ॥
 हनिर्भुजामेधनता चतुर्णां मध्ये ललाटतपसस्तसति ।
 असौ तपस्यव्यपरस्तपर्सा नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दात ॥ १६ ॥
 अद शरप्य शरभगनाम्रस्तपोनन पावनमाहिताग्ने ।
 चिराय सतर्प्य समिद्धिरग्नि यो मत्रपूता तनुमप्यहोर्पात् ॥ १७ ॥
 ठायानिर्नाताव्यपरिश्रमेषु भूयिष्ठसमाव्यफलेष्वमीषु ।
 तस्यातिर्थानामधुना सपर्या स्थिता सुपुत्रेणिर पदपेषु ॥ १८ ॥
 धाराम्बनोद्गारिदरीमुखोऽर्सा शगाप्रलम्बाबुदमप्रपक ।
 नम्राति मे नधुरगात्रि चक्षुर्दृष्ट यकुञ्जानिर चित्रकूट ॥ १९ ॥
 एषा प्रसन्नस्तिमितप्रनाह सरिद्धिदूरातरमानतन्वी ।
 मदाकिर्ना भाति नगोपकठे मुक्तावली कटगतेन भूमे ॥ २० ॥
 भय मुजातोऽनुगिर तमात्र प्रशस्त्रमादाय सुगाधि यस्य ।
 यथावुरापाङ्कपोद्गोर्भा मयाततस परिकल्पितस्ते ॥ २१ ॥
 अत्राभिपेक्षाय तपोधनाना सर्तापिहस्तोद्धृतहेमपद्माम् ।
 प्रनर्तयामास मिल्डानुसूया निखोनस त्र्यत्रक्मौलिमालाम् ॥ २२ ॥
 न्यमा पुरस्तादुपयाचितो य सोऽय वट श्याम इति प्रतीत ।
 राशिर्मर्णानामिर गान्धानां मपन्नराम पटितो विभाति ॥ २३ ॥

कचिप्रभालेपिभिर्भिर्गन्धनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
 अन्यत्र माला सितपकजानामिद्रीप्रिरैस्त्वचितातरेय ॥ २४ ॥
 कचित्त्वगाना प्रियमानसाना काट्रमममर्गवर्णाव पीक्ता ।
 अन्यत्र कालागुस्दत्तपत्ता भक्तिर्भुवश्चदनकल्पितेय ॥ २५ ॥
 कचिद्व्रभा चाट्रमसी तमोभिदृढायानिर्लाने अग्रलीकृतेय ।
 अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रधेष्विशालस्थनभ प्रदेया ॥ २६ ॥
 वचिच्च कृणोरगभूपणेय भस्मागरागा ननुरीश्वरम्य ।
 पद्माननयागि विभाति गगा भिन्नप्रवाहा यमुनातरंग ॥ २७ ॥
 पुर गिपाद्राधिपतेरिद तद्यस्मिन्मया मौलिमार्णो निहाय ।
 जटासु बद्धास्वस्तदामुमत्र करेयि कामा फलितास्तरेति ॥ २८ ॥
 जलानि या तीरनिखातयुषा वहन्ययोच्यामनु रानगानीम् ।
 तुरगमेवानभृतास्तीर्णैरिक्ष्वाकुभि पुष्पतरीकृतानि ॥ २९ ॥
 सेय मदीया जननीय तेन मान्येन राज्ञा सरयुर्विद्युक्ता ।
 दूरे वसत शिशिरानिलैर्मो तरगहस्तस्पर्पगृह्णीय ॥ ३० ॥

Raghuvamsa XIII.

XXII.

Another foundling.

अधकटाचिदेकेन तापसेन राजलक्षणविराजित कचिन्नयनानदकर
 सुबुनार कुमार राज्ञे समर्प्यागोचि । भूवल्लभ कुत्रसमिदानयनाय वत-
 गतेन मया काचिदशगण्या व्यक्तकार्पण्याश्च मुचती वज्रिता त्रिलोकिता ।
 निर्जने वने किंनिमित्त रक्षते त्वयेति पृष्टा सा करसरोग्देरश्च प्रमृ-
 सगद्वद मामगोचत् । मुने लाप्रप्यजिनपुष्पसायके मिथिलानायके
 पुत्रदारसमन्विते पुष्पपुग्मुपेय कचन कालमधिगमति समाराणि
 तगिरीशो मालनार्थगो मयधगज योद्धुमम्यगात् । तत्र प्रव्यात-
 योरेतयोरमग्ये मग्ये र्तमाने मुहमाहाय्यक कुर्वाणी निजप्रले सति

विदेहे विदेहेश्वर प्रहारनर्मा जयत्रता रिपुणाभिगृह्य कान्ध्येन पुण्येन
 विसृष्टो हताशरोपेण शून्येन सैन्येन सह स्वपुरगमनमकरोत् । ततो
 वनमार्गेण दुर्गेण गच्छन्नधिकबलेन अररत्रलेन रभसादभिहन्य
 मानो मूलबलामिरक्षितारोध स पलायिष्ट । तदीयार्भकयोर्मया
 र्धात्रीभावेन परिकल्पिताह महुहितापि तीव्रगतिं भूपतिमनुगतुमश्रमे
 अभूव । तत्र विवृतजदन काऽपि रूपी कोप इव व्याघ्र जीघ्र मामाघ्रा
 तुमागतवान् । भीताहमुदग्रप्राणिं स्खलन्ती पर्यपतम् । मदीयपाणिभ्रष्टो
 बालक कस्यापि कापिलाशनस्य क्रोडमभ्यलीयत । तच्छत्रुमर्षिणोऽ
 मर्षिणो व्याघ्रस्य प्राणान्बाणो बाणासनयत्रमुक्तोऽपाहरत् । त्रिलो
 लालको बालकोऽपि शत्रुरैरादाय कुत्रचिदुपानीयत । कुमारमपरमुद्ध
 हती महुहिता कुत्र गता न जाने । साह मोह गता केनापि वृषा
 लुना वृष्णिपालेन स्वकुटीरमानेश्व निरोपितत्रणाभवम् । तत स्व
 स्थीभूय भूय क्ष्यामर्तुरतिकमुपतिष्ठासुरसहायतया दुहितुरनभिज्ञत
 या च व्याकुलीमनामि । इयमिदधाना एकाकिन्यपि स्यामिन् गमि
 ष्यामीति सा तदेव निरगात् । अहमपि भगन्मित्रस्य विदेहना
 थस्य निपन्निमित्त निपादमनुभवस्तदन्वयाकुर कुमारमन्विष्य
 स्तदैक चडिकामदिर सुदर प्रागाम् । तत्र सततमेननिधनिजयसि
 श्रूये कुमार देवतोपहार करिष्यत किं गता मया समन्यभाष्यत । ननु
 किरातोत्तमा घोरप्रचारे कातारे स्वलितपथ स्थगिरभूमुगेऽह मम पुत्र-
 क कचिच्छायाया निक्षिप्य मार्गान्वेषणाय किंचिदत्तरमगच्छम् । स
 यत्रगत केन वा गृहीत इति परिक्ष्यापि न वीक्ष्यते । तन्मुखाये
 कनेन विनानेकान्यन्यतीतानि । किं करोमि क यामि भवद्भिर्न
 विरामदशीति । द्विजोत्तम वधिदत्र तिष्ठति । विमेष तव नन्दन स
 न्यमेव तदेन गृहाणेयुस्या दयानुकम्प्येन मद्य त व्यतरन् । तेभ्यो
 दण्डार्तारह आन्कमगीहृत्य शिशिरौदकादिनोपचारणाञ्जाम्य नि-

एक भवदकं समानांतवानस्मि । एनमायुष्मत पितृरूपो भवानभिर-
हतामिति । राजा मुहृदापन्निमित्त शोकं तनदनविलोकनसुखेन किंचि
धरीकृत्य तमुपहारस्वर्मेनाभ्राह्म्य राजराहनमिव पुषोप ।

Das kumāracharita.

XXIII

Dasaratha and Viśvāmītra.

भभून्नुपो विबुधसखा परतप श्रुतान्विनो दशरथ इत्युदाहृत ।
गुणैर्वर भुवनहितच्छेदेन य सनातन पितरमुपागमत्स्वयम् ॥ १ ॥
तोऽध्येष्ट वेदास्त्रिदशानयष्ट पितृनपारीसममस्त वधून् ।
न्यजेष्ट पङ्चवर्गमरस्त नीतौ समूलघात'न्यनधीदरीश्व ॥ २ ॥
वमूनि तोय धनवद्वयकारीत्सहासन गौरमिद्रोऽध्ययामीन् ।
न त्र्यवकादन्यमुपास्थिताऽसौ यशामि सर्वेषुभृता निराम्यत् ॥ ३ ॥
पुण्यो महाब्रह्मसमूहशुष्ट सतर्पणो नाकसदा यरेण्या ।
जज्वाल लोकस्थितये स राजा यथाऽङ्गो बन्धिर्गभिप्रणीत ॥ ४ ॥
स पुण्यकीर्ति शानमन्युकम्पो महेद्रलोकप्रतिमा समृद्धया ।
अध्यास्त सर्गर्तुसुखामयोव्यामध्यासिता ब्रह्मभिरिन्द्रबोध ॥ ५ ॥
निर्माणदक्षस्य समीहितेषु सीमेन पद्मानमनकोशठस्य ।
ऊर्ध्वस्फुरद्रत्नगभस्तिभिर्या स्थितावद्वसेन पुर मघोन ॥ ६ ॥
नभ्यासु कामार्थयशस्करीषु मतासु न्येकेऽधिगतासु काले ।
विद्यासु निद्वानिव सोऽभिरेमे पत्नीषु राजा तिसृषूत्तमासु ॥ ७ ॥
पुत्रीयता तेन वरागनाभिरानायि निद्वान् क्रतुषु क्रियावान् ।
विपक्तिमज्ञानगतिर्मनस्वी भान्यो मुनी स्वा पुरमृष्यशृग ॥ ८ ॥
ऐहिष्ट त कारायितु वृतात्मा क्रतु नृपा पुत्रफल मुनीद्रम् ।
ज्ञानाशयस्तस्य ततो व्यतानीत्स कर्मठ कर्म सुतानुबधम् ॥ ९ ॥
निष्ठा गते दारिमसभ्यतोषे विहित्रिमे कर्मणि राजपत्न्य ।

प्राशुर्दुतोच्छिष्टमुदारवक्ष्यास्तिष्ठ प्रसोतु चतुरस्तु पुत्रान् ॥ १० ॥
 काशल्ययाऽसावि सुखेन राम प्राक्कयीतो भरतस्ततोऽभूत् ।
 प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्टमेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन ॥ ११ ॥
 आर्चीद् द्विजार्तापरमार्थविद्वानुदेजयान्भूतगणान् न्यवेधीन् ।
 विद्वानुपानेष्ट च तान्स्वकाले यतिर्विशिष्टो यमिना वरिष्ट ॥ १२ ॥
 वेदोऽगवामैरग्विलाऽध्यगायि शस्त्राप्युपायसत जिवराणि ।
 ते भिन्नवृत्तान्यपि नानसानि सम जनामा गुणिनोऽध्यवासु ॥ १३ ॥
 ततोऽभ्यगाद्राधिमुन क्षितीन्द्र रक्षोभिरभ्याहतकर्मवृत्ति ।
 राम वरीन्तु परिरक्षणार्थं गच्छार्जहत्त मधुपर्कपाणि ॥ १४ ॥
 आख्यमुनिस्तस्य शिष्य समाधेविघ्नति रक्षासि वने क्रतुध ।
 तानि द्विपद्वीर्यनिराकरिष्णुस्तृणेद्दु राम सह लक्ष्मणेन ॥ १५ ॥
 स शुश्रुवान्नद्वचन मुमोह गजाऽसरिष्णु सुतविप्रयोगम् ।
 अहयुनाथ क्षिनिप शुभयुरुचे वचस्तापसकुजरेण ॥ १६ ॥
 मया त्वमाप्त्वा शरण भयेषु वय त्वयाप्यास्महि धर्मवृद्धये ।
 क्षात्र द्विजन च परस्परार्थं शका कृथा मा प्रहिणु स्वसूनुम् ॥ १७ ॥
 घानिष्यते तेन महाम्निषश्च स्थायिष्यते येन रणे पुरस्तात् ।
 मा मा महामपग्भिूरयाग्य न मद्भिधो न्यस्यति भारमप्रयम् ॥ १८ ॥
 रुध्यन्तु धक्ष्यति विप्रवहिर्यास्यन् सुनस्तप्यति मा समन्युम् ।
 इत्थं नृप पूर्वमशङ्कते ततोऽनुजङ्गे गमन सुतस्य ॥ १९ ॥

Bhatti-Kavya I

XXIV

Draupadi and Yudhishtira

इतीरयिवा गिरमात्तमत्रिये गतेऽथ यया रत्नमनिवामिनाम् ।
 प्रविश्य वृष्णानन्दन महीशुजा नदाचक्षतेऽनुजसनिर्धा यच्च ॥ १ ॥
 निशाम्य मिद्धि दिपतामपाटनीम्नमन्तमन्या विनियनुमक्षमा ।

नृपस्य मन्युव्यवसायदीपिनीरुद्राजहार द्रुपदामजा गिर ॥ २ ॥

भयादृशेषु प्रमदाजनोदित भवत्यधिकक्षेप इवानुशामनम् ।

न ग्रापि वक्तु व्यवसाययति मा निरस्तनारीसमया दुग्धय ॥ ३ ॥

अग्वडमाखडलतुल्यग्रामभिश्चिर धृता भूपतिभि स्वपशज ।

त्वयात्महस्तेन मही मदच्युता मतगजेन स्मृतिवापवर्जिता ॥ ४ ॥

ब्रजति ते मूढधिय पराभव भवति मायाविषु ये न मायिन ।

प्रतिश्य हि घ्नति शठान्मथाविधा न सवृतागान्निशिता ड्वेपव ॥ ५ ॥

गुणानुरक्तामनुरक्तसाधन कुलाभिमानी कलजा नराधिप ।

परम्यदस्य क इवापहारयेन्मनोरमामामवधुमित्र श्रियम् ॥ ६ ॥

भवतमेतर्हि मनम्विगर्हिते विवर्तमान नग्देव वर्मनि ।

कथ न मन्युर्वलययुदीरित शमीतरु शुष्कमिवाग्निरुच्छिग्व ॥ ७ ॥

भवध्यकोपस्य विहतुरापत्न्य भवति वर्या म्ययमेव देहिन ।

अमर्षशून्येन जनस्य जतुना न जातहर्देन न विद्विपाद ॥ ८ ॥

परिभ्रमेष्टोहितचदनोचित पदातिरनर्गिगिरेणुरूपित ।

महारथ मलयधनस्य मानस दुनोति नो कश्चिदय शृकोदर ॥ ९ ॥

विजित्य य प्राप्यमयच्छदुत्तगन्कुरूनकुप्य वसु वासवोपम ।

स बल्कनासासि तमाधुना हरन्करोति मन्यु न कथ धनजयः ॥ १० ॥

वनातशय्याकठिर्नाकृताकृती कचाचिता विष्यगिवागजा गजौ ।

कथ तमेतौ धृतिसयमा यमा विलोक्यन्महमे न आधितुम् ॥ ११ ॥

इमामह वेद न तावका धिय विचित्ररूपा खलु चित्तवृत्तयः ।

विचितयस्या भवदापद परा रुजति चेत प्रसभ ममाधय ॥ १२ ॥

पुराधिरूढ शयन महाग्रन निबोध्यसे य स्तुतिगीनिमगले ।

अदभ्रदभीमधिशय्य स स्थली जहासि निद्रामशिव शिग्रार्त ॥ १३ ॥

पुरोपनीत नृप रामणीयक विजातिशेषेण यदेतद्वसा ।

तदद्य ते कन्यफलाशिन पर परति काश्य यशमा सम वपु ॥ १४ ॥

वनारत यौ मणिर्पाठशायिनापरजयश्राजशिर स्रजा रज ।

निर्गदतस्तौ चरणौ वनेषु ते मृगद्विजाङ्गनशिखेषु बर्हिषाम् ॥ १५ ॥

द्विषन्निमित्ता यदि यद्दशा तत' समूहमुन्मूल्यतीव मे मन ।

परेरपर्यासितवैर्यसंपदा पराभवोऽप्युत्सव एव भार्गवाम् ॥ १६ ॥

विहाय शान्तिं नृप घाम तपुन प्रमीद सधेहि वधाय विद्विषाम् ।

व्रजति शत्रुनवघूय नि स्पृहा शमेन सिद्धिमुनयो'न भूभृत' ॥ १७ ॥

पुर संरा घामवता यशोधना सुदु सह प्राप्य निकारमीदृशम् ।

भयादृशाभेदधिकुर्वन्ते शान्तिं निराश्रया हतं हता मनस्विता ॥ १८ ॥

अथ क्षमामेन निरस्तविक्रमश्चित्तस्य पर्येपि सुखस्ये साधनम् ।

विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुक जटार मन् जुहुधीह पावकम् ॥ १९ ॥

न समयपरिरक्षण क्षम ते निकृतिपरेषु परेषु भार्गवाम् ।

अरिषु हि विजयार्थिन क्षितीशा विदधति सोपधि सधिदयणानि ॥ २० ॥

Karitarjunyam I

५५

Brahman is the efficient cause of the universe

चेतन ब्रह्मैकमिदं तृतीय जगत कार्णामिति यदुक्त तन्नोपपद्यते क
स्मादुपमहारदर्शनात् । इह हि लोकं कुलालादयो घटपटादीना कर्तारो
मृदुचक्रसूत्राग्नेयकारकोपसहायेण संगृहानसाधना सतस्तत्तत्कार्यं
सुरीणा दृश्यते । ब्रह्म चासहाय तयाभिप्रेत तस्य साधनातरानुपसंग्रहे
मनि कथं स्वप्नमुपपद्येत । तस्मान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति चेत् नैष
दोषः । यत क्षीरान्द्रव्यम्भारगिशेषादुपपद्यते । यथा हि लोकं
क्षीरं जलं वा स्वयमेव दधिहिममात्रेण परिणमतेऽनपेक्ष्य बाह्य साधन
मथेहापि नश्यति । ननु क्षीराद्यपि दध्यादिमात्रेण परिणयमानमपेक्षत
एव बाह्य साधन औष्ण्यादिव कथमुच्यते क्षीरस्येति । नैष दोषः ।
मयमपि हि क्षीरं या च यारता च परिणाममात्रमनुभवन्त्येव त्वार्यते

त्वौष्ण्यादिना दधिभावप । यदि च स्वय दधिभावशीलता न स्यान्नैवैः
ष्ण्यादिनापि बलाद् दधिभावमापयेत् । न हि वायुराकाशो वौष्ण्यादिना
बलादधिभावमापद्यते । माधनमंपत्या च तस्य पूर्णता संपद्यते । परि-
पूर्णशक्तिकं तु ब्रह्म न तस्थानेव केनचित् पूर्णता मंपादयितव्या । तस्मा-
देकस्यापि । द्वात्मणोऽत्रिचित्रशक्तियोगान् क्षीरादिवद् विचित्रपरिणाम
उपपद्यते ।

Sāṅkarabhāṣya.

XXVI.

Judicial Procedure

व्यवहारनृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणः नरः ।
धर्मशास्त्रानुसारेण । क्रोधलोभादिशर्जितः ॥ १ ॥
श्रुताप्यनमपञ्जा धर्मज्ञाः सन्वयादिनः ।
राज्ञा सभामदः कार्यं रिपौ मित्रं च ये नमाः ॥ २ ॥
अपश्यता कार्यवशाद् व्यवहारानृपेण तु ।
मर्त्यः सह नियोक्तव्यो । ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् ॥ ३ ॥
रागादोभाद्वयाद्वापि स्मृत्यपेतादिकारिणः ।
मभ्याः पृथक् पृथग्दटया विवादाद् द्विगुण दमन् ॥ ४ ॥
स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षिनः परैः ।
आवेदयति चेद्वाजे व्यवहारपटं हि नन् ॥ ५ ॥
प्रत्यर्थिनोऽप्रतो लेख्य यथावेदितमर्थिना ।
समासमानदर्धाहर्नामजान्यादिचिद्वितन् ॥ ६ ॥
श्रुतार्थम्योत्तर लेख्य पूर्वानन्दकमनिर्था ।
ततोऽर्थी लेख्येभ्यः प्रतिजान्तेभ्योऽनन् ॥ ७ ॥
तन्निदो मिदिमाप्नोति विपर्जनमनोऽन्यथा ।
चतुःशतमवहागेऽयं विनादेवपदार्थिनः ॥ ८ ॥

अभियोगमनिस्तीर्य नेन प्रत्यभियोजयेत् ।
 अभियुक्त च नान्येन नोक्त विप्रकृतिं नयेत् ॥ ९ ॥
 कुर्यात्प्रत्यभियोग च कल्हे साहसेषु च ।
 उभयो प्रतिभृग्राह्य समर्थ कार्यनिर्णये ॥ १० ॥
 साक्षिपूभयत ससु साक्षिण पूर्वादिन ।
 पूर्वपक्षेऽवरीसूते भवत्युत्तरवादिन ॥ ११ ॥
 उद्ध निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृप ।
 भूतमप्यनुपस्त ह्ययने व्यवहारत ॥ १२ ॥
 स्मृत्येविरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारत ।
 अर्थग्राह्यात्तु वद्वद्वर्मशास्त्रमिति स्थिति ॥ १३ ॥
 प्रमाण लिपित भुक्ति साभिधेति कीर्तितम् ।
 एषामन्यतमामात्रे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ १४ ॥
 सर्वैश्वर्यनिरादेषु तल्लव्युत्तरा क्रिया ।
 आर्धा प्रतिग्रहे क्वांते पूर्णा तु तल्लव्युत्तरा ॥ १५ ॥

Yajñavalkya-smṛiti II

XXVII

Miscellaneous verses

दिगन्ते ध्रुवन्तं मदमग्निगडा वरदिन
 वरिष्य काष्ण्यास्पदमसमशीला खलु मृगा ।
 इदानीं त्वमेऽग्निन्ननुपमशिखाना पुनरस्य
 नग्वाना पादिय प्रकटयतु कस्मिन् मृगपति ॥ १ ॥
 पुरा मरामि मानमे विचमारमाग्निमलत्
 परागमुग्धार्धने पयमि यम्य यात यय ।
 म पण्डितोऽनुना मिन्दनेऽभेकाकुटे
 मराट्कुटनायक कथय रे पथ वर्तताम् ॥ २ ॥

अयि दलदरविद स्वदमान मरद

तर किमपि लिहतो मञ्जु गुजतु मृगाः ।

दिशि दिशि निरपेक्षस्तावकीन विवृष्वन्

परिमलमयमन्यो बांधवो गंधवाहः ॥ ३ ॥

समुपागतयति दैवादवहेत्यां कुटज मधुकरे मा गा. ।

मकरदतुदिलानामरविदानामयं महामान्यः ॥ ४ ॥

तायन्कोकिल रिसान् यापय दिवसान्वनातरे निवसन् ।

यावन्मिलदालिमालः कोऽपि रसालः समुल्लसति ॥ ५ ॥

कमलिनि मलिनाङ्गरोपि चेतः किमिति वकैरवहेलिताऽनभिज्ञैः ।

परिणतमकरदमार्मिन्नास्ते जगति भवतु चिरायुषो मिलिदाः ॥ ६ ॥

नितरां नान्चोस्मानि त्व खेद कूप मा कदापि कृथाः

अन्यतमरसहृदयो यतः परेषा गुणप्रज्ञातासि ॥ ७ ॥

येनामदमरदे दलदरनिदे दिनान्यनायिपत ।

कुटजे खलु तेनेहा तेने हा मधुकरेण कथम् ॥ ८ ॥

अयि मलयज महिमाय कस्य गिरामभु निपद्यस्ते ।

उद्गिरतो यद्गरल फणिनः पुष्पासि परिमलोद्गारैः ॥ ९ ॥

पाटीर तन पटीयान् कः परिपाटीमिमामुर्गकर्तुम् ।

यत्पिपतामपि नृणां पिष्टोऽपि तनोपि परिमलैः शुष्टिम् ॥ १० ॥

नारक्षार्गनिर्वके हसालस्य त्वमेव तनुपे चेत् ।

निश्चस्मिन्नधुनान्यः कुलव्रत पालयिष्यति कः ॥ ११ ॥

स्वच्छद दलदरनिद ते मरद

मिदतो मिदधतु गुञ्जित मिलिदाः ।

आमोदानय हरिदतराणि नेतु

नैवान्यो जगति समारणाप्रर्माण. ॥ १२ ॥

याते मय्यचिरान्निदाघमिहिरज्जालाशतैः शुष्कता

गता कं प्रति पांयसंततिरसां सनापमालाकुन्ना ।

एव यस्य निरतराधिपटलैर्नित्य वपु र्क्षीयते

धन्य जीवनमस्य मार्गसरसौ धिग्वारिधीना जनु ॥ १३ ॥

आपेदिरेऽनरपथ परित पतगा भृगा रसाळकुसुमानि समाश्रयते ।

सकोचमचति सरस्त्रयि दीनदीनो मीनो नु हत कतमा गतिमभ्युपेतु ॥ १४ ॥

गुजति मञ्जु मिर्लिटे मा मालति मौनमुपयासी ।

शिरसा धदान्यगुरव सादरमेन वहति सुरतरङ्ग ॥ १५ ॥

यस्य गुणगणजानपि सत्ता ब्दिजिह्वरसेव्यता नीत ।

तानपि वहसि पटीरज कि कथयामस्त्वदीयमाज्ञत्यम् ॥ १६ ॥

गाहितमखिल गहन परितो दृष्टाश्च निटपिन सँन ।

सहकार न प्रपेदे मधुपेन भयसम जगति ॥ १७ ॥

अपनीतपरिमलातरकथे पद न्यस्य देवतरुसुसुमे ।

पुष्पातेरऽपि गतु वाञ्छसि चेम्ब्रमर धन्योऽसि ॥ १८ ॥

तरकुलसुपमापहरा जनयती जगति जीवजातार्तिम् ।

केन गुणेन भवानीतात हिमानीमिमां वहसि ॥ १९ ॥

कल्मष तयातिकमागतमलिमेन मा कदाप्यनशासी ।

अपि दानमुदराणा द्विपधुर्याणामय शिरोधार्य ॥ २० ॥

न यत्र स्थेमान दुरतिभयभ्रातनयना

ल्लहामेद्रेरधमदृक्कदया करटिन ।

दृष्टमुत्ताभारे भवति परलोक गतयतो

हरेरस्य द्वारे शिव शिव शिवानां कटवः ॥ २१ ॥

प्रीत्यै भीष्मार्तर वरगदिनदृता दग्धोऽपि यथातक-

स्यां प्यायन् धन यागरान् यधमपि द्राधीयसो नीतवान् ।

देवाद्गोचनगोचरेण नयन्ता तस्मिन्निदानी यदि

स्त्रीचक्रे यस्यानिपातनदृष्टा तव प्रति दृग्मे ॥ २२ ॥

दयदहनपटाग्नाजालाह्वानां

परिगन्तिग्नानां श्मशानां भृशहाणम् ।

अयि जलपर शैलश्रेणिशृंगेषु नोय

वितरसि बहु कोऽयं श्रीमदस्ताम्रकान् ॥ २३ ॥

नाकं ग्रावगणैर्लुठति मणयस्तारैर्ऽर्कविवोपमा

नारे नारचरे सम स भगवान्निद्राति नारायण ।

एव वीक्ष्य तवाविवेकमथ च प्राढिं परामुञ्जते

किं निदान्ययना स्तनानि कथय क्षीरार्णव त्वामहम् ॥ २४ ॥

किं खलु रत्नरेते किं पुनरभ्रायितेन उपुषा ते ।

मण्डिलमपि यत्र तावकमर्णय उदग प्रयाति तृपितानाम् ॥ २५ ॥

इयस्या सपत्तावपि च मण्डिलानां त्वमधुना

न तृगामार्त्तानां हरामि यदि कासार महमा ।

निद्राये चडाक्ष्ण क्षिरति परितोऽप्यारम्भिकर

कृशभूतं केयामहह परिहर्तासि खलु ताम् ॥ २६ ॥

भुक्ता मृणालपटला भ्रमता निर्पाता

न्यब्रूनि यत्र नलिनानि निषेवितानि ।

रे राजहम बद्ध तस्य सरोवरस्य

कृत्येन केन नानितासि कृतोपकार ॥ २७ ॥

प्रारभे शुभ्रमाकरम्य परितो यम्योऽयममजरी

पुने मण्डुलगुणितानि रचयस्तानातनोऽनगान् ।

नस्मिन्नय रसाद्वाग्विनि दशा दवा कृशामचनि

त्व चेमुचनि चचरीक निनय नचिन्म्यदन्योऽस्मि ॥ २८ ॥

मिथिति नो रे दध्या क्षणमपि मद्राधेक्षणं सखे

गच्छश्रेणीनाथ त्वमिह जटिलाया उन्मुनि ।

अनी शुभिभान्या रत्नखरमिद्राविनमहा

गुग्मप्रायमम म्वापिति गिरिगर्भे हरिपति ॥ २९ ॥

गिरिगन्धेषु गुग्मगर्भगुहिनो

गजराजपोत न कदापि संचरेः ।

यदि बुध्यते हरिशिशुः स्तनंभ्रयो

भविता करेणुपरिशोपिता मही ॥ ३० ॥

निसर्गादारामे तरुकुलसमारोपसुकृती

कृती मालाकारो वकुलममि कुत्राऽपि निदधे ।

इदं को जानीते यदयमिह कोणातरगतो

जगज्जाल कर्ता कुसुमभरसौरम्यभरितम् ॥ ३१ ॥

स्वस्यव्यापृतिमग्नमानसतया मत्तो निवृत्ते जने

चचूकोटिनिपटिताररपुटो यास्याम्यहं पजरात् ।

एव कीरवरे मनोरथमय पीयूषमास्वादय-

त्यतः सप्रविवेश वारणकराकारः फणिग्रामणीः ॥ ३२ ॥

पित्र स्तन्य पोत त्वमिह मददतावल्लधिया

दृगतानाधत्से किमिति हरिदतेषु परुषान् ।

श्रयाणां लोकानामपि हृदयताप परिहर-

न्मय धीर धीर ध्वनति नयनीलो जलधरः ॥ ३३ ॥

नारान्निर्मलतो जनिर्मधुरता वामामुखस्पर्धिनी

वामो यस्य हरे करे परिमलो गीर्वाणचेतोहरः ।

मर्षस्य तदहो महाकायिगिरा कामस्य चांभोरुह

त्य चेन् प्रीतिमुरीकरोपि मधुपे तस्यां किमाचक्ष्महे ॥ ३४ ॥

विदुषा वदनाढाच्च सहसा यांति नो बहिः ।

याताधेन पराचति द्विरदानां रुदा इव ॥ ३५ ॥

आदर्य भुवनत्रयेऽपि निदित सभूतिरभोनिधे-

वामो नदनकाननं परिमलो गीर्वाणचेतोहरः ।

एष दातृगुरोर्गुणा, सुरतरोः सर्वेऽपि लोकोत्तराः

स्यादर्थिप्रयत्नार्थनार्पणविधावेको त्रिषुको यदि ॥ ३६ ॥

विश्वाम्य मयुरवचनैः साधून् ये वचयन्ति नम्रतमाः ।

तानपि दधासि मातः काव्यपि यास्तयापि च विवेकः ॥ ३७ ॥

अन्या जगद्धितमयी मनसः प्रवृत्ति-

रन्येन काऽपि रचना वचनापलीनान् ।

न्येनोत्तरा च कृतिराकृतिरार्यहृद्या

विद्यायतां सकलमेव गिरां दधीयः ॥ ३८ ॥

आपद्रतः किञ्च महाशयचक्रवर्ती

विस्तारयन्वृत्तपूर्वमुदारभारम् ।

कालागुल्दहनमध्यगतः समता-

द्वेनोत्तर परिमल प्रकटीकरोति ॥ ३९ ॥

विश्वाभिरामगुणगौरवगुणिनानां

रोषोऽपि निर्मलधियां गमर्णाय एव ।

लोकपृष्ठैः परिमलैः परिष्कृतम्य

काश्मीरजस्य कटुताऽपि नितांतरम्या ॥ ४० ॥

लीलाद्विटितशारदापुरमहासंपद्गराणां पुरो

विद्यामन्त्रिनिर्गलक्कणमुपो बह्यति चैपामराः ।

अथ श्वः फणिनां शकुन्तलशश्वो दंतावलानां शशाः ।

मिहानां च सुगेन मूर्ध्नि पदं धास्यन्ति शालावृक्षाः ॥ ४१ ॥

गीर्भिर्गुरुणां परयाक्षराभिस्तिरस्त्विता याति नरा महत्त्वम् ।

मलन्धरागोत्कषणा नृपाणां न जानु मौली मणयो वसति ॥ ४२ ॥

मृति विषयान् पट्टारजन्मा शिरानि ममीपटलं दधाति दीपः ।

वेधुरपि भजतेतरां कलक पिशुनजन गन्तु विभ्रति क्षिणीद्राः ॥ ४३ ॥

वृक्षः गन्तु रिताचरणैरभदमानदयन्यगिल्लोकमनुक्त एव ।

आराधितः कथय केन करेण्यैरिन्दुर्विज्ञासपनि करिर्णिकुडानि ॥ ४४ ॥

टमनि महोपकार पय इव पीता निगनकः ।

प्रत्युत हंतु यतते काकोदरसोदरः खलो जगति ॥ ४५ ॥

खलः कापञ्चदोषेण दूरैर्नैव विसृज्यते ।

अपायशक्तिभिर्लोकैर्विषेणाशीनिषो यथा ॥ ४६ ॥

वशभवा गुणवानपि सगविशेषेण पूज्यते पुरुषः ।

न हि तुर्वाफल्गविकलो वीणादंडः प्रयाति महिमानम् ॥ ४७ ॥

अमितगुणोऽपि पदार्थो दोषेणैकेन निदितो भवति ।

निखिलरसायनमहितो गधेनोग्रेण लक्षुन इव ॥ ४८ ॥

किं तीर्थं हरिपादपद्मभजनं किं रत्नमच्छा मतिः

किं शास्त्रं श्रवणेन यस्य गच्छति द्वैतांधकारोत्करः ।

किं मित्रं सततोपकाररसिकं तत्त्वाश्रयोधः सखे

कः शत्रुर्वद खेददानकुशलो दुर्वासनासचयः ॥ ४९ ॥

निष्णातोऽपि च वेदाते साधुत्वं नैति दुर्जनः ।

चिरं जलनिधौ मग्नो मैनाक इव मर्दवम् ॥ ५० ॥

नैर्गुण्यमेव साधीयो धिगस्तु गुणगौरवम् ।

शाश्विनान्येऽविराजते खट्वने चटनद्रुमा ॥ ५१ ॥

नून्येऽपि च गुणवत्तामानन्वान् स्वकीयगुणजालैः ।

विधराणि मुद्रयन् द्रवगूर्णायुखि सज्जनो जयति ॥ ५२ ॥

धत्ते भरं कुसुमपत्रफलावलीनां

धर्मव्यथां वहति शीतभवां रुजं च ।

यो देहमर्पयति चान्यमुखस्य हेतोः-

मस्मै वदान्यगुरवे तरवे नमोऽस्तु ॥ ५३ ॥

हान्द्राहलं मल्लं पिपामतिं कानुक्तेन

काशनलं परिचुचुविषति प्रकामम् ।

प्यालाधिपं च यतने परिरब्धुमदा

यो दुर्जनं वशयितुं तनुने मनीषाम् ॥ ५४ ॥

दीनानामिह परिहाय शुष्कशस्या
न्यादार्यं प्रकटयतो मर्हन्नेषु ।

औन्नत्य परममग्राय दुर्मदस्य

ज्ञातोऽय जलयर तामका निवेक ॥ ५५ ॥

गिरयो गुरजस्तेभ्योऽप्युर्गो गुर्गो ततोऽपि जगदटम् ।

तस्मादप्यतिगुग्गु प्रलपेऽप्यच्च महामान ॥ ५६ ॥

व्योमनि वीणाकुरते चित्र निर्माति मुदर ध्वने ।

रचयति रेखा सटिष्ठे यस्तु खटे चरति मत्कारम् ॥ ५७ ॥

किमह उदामि खल दिव्यमते गुणपञ्चमातमभितो भवन ।

गुणशालिनो निविग्मानुवनान् यदहर्निश न ग्वत्तु मिमरमि ॥ ५८ ॥

रे खल तत्र ग्वत्तु चरित म्दिपामग्रे विविच्य वक्ष्यामि ।

अग्राय पापामन् कृतया कथयापि ते हतया ॥ ५९ ॥

आनदमृगदायासि आडशाविमदन्दिप

ज्ञानदीपमहागुण्य खन्ममागम ॥ ६० ॥

खडास्तु कुशला साधुन्तिप्रयूहकर्मणि

निपुणा फणिन प्राणानपहर्तु निरागताम् ॥ ६१ ॥

वदने निनिवेशिता भुजगी पिशुनाना ग्मनाभिप्रेण ग्राता ।

अनया कथन्यग्रायरीडा न हि जीयति नना मनागमत्रा ॥ ६२ ॥

अनिरत परदार्यकृतानता मयुरिमानिशयेन वक्षोऽप्युतम् ।

अपि च मानसमनुनिधिर्देशो निमलशारदचन्द्रेस्चन्द्रिका ॥ ६३ ॥

पञ्च सुमुनाकरो मे सर्ववपिना गिर चिर मग्नान् ।

इति चित्तपतो हृदये पिक्वम्य ममाधापि शोभिक्वेन शम् ॥ ६४ ॥

निगुण शोभते नैव विपुत्राडवगेऽपि ना ।

आननरम्यपुण्यश्रीशोभित शान्मडिर्यता ॥ ६५ ॥

पक्षेर्विना सरो भाति सदः खलजनैर्विना ।
 कटुघर्णेर्विना काव्य मानस प्रियैर्विना ॥ ६६ ॥
 तत्त किमपि काव्याना जानाति विरले भुवि ।
 मार्मिक को मरदानामतरेण मधुव्रतम् ॥ ६७ ॥
 यथा तान विना रागो यथा मान विना नृपः ।
 यथा दान विना हस्ती तथा ज्ञान विना यतिः ॥ ६८ ॥
 सतः स्वतः प्रकाशते गुणा न परतो नृणाम् ।
 आमोदो न हि कस्तूर्याः शपथेतानुभाव्यते ॥ ६९ ॥
 अयि वत गुरु गर्व मास्म कस्तूरि यासां-
 रखिलपरिमलाना मौलिना सौरभेण ।
 गिरिगहनगुहाया लीनमल्यतर्दान
 स्वजनकममुनैव प्राणहीनं करोषि ॥ ७० ॥
 दूरीकरोति कुमति प्रिमलीकरोति ।
 चैतश्चिरतनमव चुलुकीकरोति ।
 भूतेषु किं च करुणां बहुलीकरोति
 सगः सतां किमु न मगलमातनेति ॥ ७१ ॥
 अनवरतपरोपकारव्यग्रीभवदमलचेतसा महताम् ।
 आपातकाटवानि स्फुरन्ति बध्नानि भेषजानीय ॥ ७२ ॥
 मृतस्य लिप्ता कृपणस्य दिप्ता
 विमार्गगायाश्च रुचिः स्वकाते ।
 सर्पस्य शापतिः कुटिलस्य मैत्री ।
 मिधातृसृष्टौ न हि दृष्टपूर्वा ॥ ७३ ॥

द्वितीयावलिः

SECOND SERIES.

I.

A jackal fallen into an indigo—vat.

अस्त्यरण्ये कश्चिच्छृगालः, स्वेच्छया नगरोपाते भ्राम्यन्नीलीभाण्डे
पतितः । पश्चात्तत उत्थातुमसमर्थः प्रातरात्मानं मृतवत्संदर्श्य स्थितः ।
अथ नीलीभाण्डस्वामिना मृत इति ज्ञात्वा तस्मात्समुत्थप्य दूरे
नीत्यापसारितस्तस्मात्पल्लयितः । ततोऽसौ वनं गत्वा स्वकीयमात्मानं
नीलवर्णमवलोक्या चिन्तयत् । अहमिदानीमुत्तमवर्णः । तदाहं स्वकौ-
योत्कर्षं किं न साधयामि इत्यालोच्य शृगालानाहूय तेनोक्तम् । अहं
भगवत्या वनदेवतया स्वहस्तेनारण्यराज्ये सर्वोपधिरसेनाभिषिक्तः ।
तदधारभ्यारण्येऽस्मदाज्ञया व्यवहारः कार्यः । शृगालाश्च तं त्रिशिष्ट-
वर्णमवलोक्य साष्टांगपातं प्रणम्योचुः । यथाज्ञापयति देवः । इत्यनेनैव
क्रमेण सर्वेऽरण्यवामिष्वाधिपत्यं तस्य वभूव । ततस्तेन स्वज्ञातिभि-
रावृतेनाधिक्यं साधितम् । ततस्तेन व्याघ्रसिंहादीनुत्तमपरिजनान्प्राप्य
सदासि शृगालानवलोक्य लज्जमानेनावहृया स्वज्ञातयः सर्वे दूरी-
कृताः । ततो विपण्णान् शृगालानवलोक्य केनचिद्बृद्धशृगालेनैतत्प्रति-
ज्ञातम् । मा विप्रादत । यदनेनानभिज्ञेन नीतिविदो मर्मज्ञा वयं स्तुस-
मीपात्परिभूतास्तद्यथायं नश्यति तथा विधेयम् । यतोऽमी व्याघ्रादयो-
वर्णमात्रविप्रलब्धाः शृगालमज्ञात्वा राजानमिमं मन्यन्ते । तद्यथायं
परिचितो भवति तथा कुरुत । तत्र चैवमनुष्ठेयम् । यतः सर्वे सध्या-
समये मंनिधाने महारावमेकदैव करिष्यथ । ततस्तं शङ्कमाकर्ण्य जा-
निस्वभावात्तना पि शङ्कः कर्तव्यः । ततस्तथानुष्ठिते सति तद्भुतम् । यतः ।

यः स्वभावो हि यस्यास्ति स नित्यं दुरतिक्रमः ।

श्वा यदि क्रियते राजा स किं नाश्रात्युपानहम् ॥ १ ॥

तत शब्दादभिज्ञाय स व्याघ्रेण हत । अतोऽहं ब्रवीमि ।
 आत्मपक्ष परित्यज्य परपक्षेषु यो रत ।
 स परहृन्यते मूढो नीलवर्णश्चगालवत् ॥ २ ॥

Hitopadesa III

II

Monks advised by a bird

अस्ति कस्मिंश्चित्पर्वतैकदेशे वानरयूथम् । तच्च कदाचिद्देवतसम
 येऽसौम्यवातसस्पर्शवेपमानकलेनर प्रवर्षेद्धनधारानिपातसमाहत न
 कथचिच्छातिमगमत् । अथ केचिद्धानरा वह्निक्वणसदृशानि गुजाफलानि
 त्रिधित्य वह्निवाल्या फलकुर्वन्त समतात्तस्थु । अथ सूचीमुखो नाम
 पक्षी तेषां त वृथायासमनलोक्य प्रोवाच । भो भरत सर्वे मूर्खतमा ।
 नैते वह्निक्वणा वह्निक्वणसदृशानि गुजाफलान्येतानि तत्किं वृथा श्रमेण
 नेतस्माच्छीतरक्षा भवति । तदन्विष्यता कश्चिन्निर्गतो वनप्रदेशो गुहा
 वा गिरिकदर वा । अद्यापि साटोपो मेवो दृश्यते । अथ तेषामेकतमो
 वृद्धवानरस्तमुवाच । भो किं तवानेन व्यापारेण । तद्गम्यताम् । सोऽपि
 तमनादस्य भूयोऽपि वानराननवरतमाह । मो किं वृथा क्लेशेन ।
 अथ यावदसौ न कथञ्चिप्रलपन्विरमति तारदेकेन वानरेण व्यर्थं
 मन्वात्कुपितेन पक्षाभ्यां गृहीत्वा शिलायामास्फालित उपरतश्च । अ-
 तोहं ब्रवीमि ।

नानाम्य नमते दारु नास्मनि स्यात्क्षुरत्रिया ।

सूचीमुखं विजानीहि नाशिष्यायोपदिश्यते ॥

Panchatantra I

III

General precepts of advice.

दड दडीय भूतेषु धारयन्धरणीपति ।

प्रजा समनुगृहीयात्प्रजापतिरिव स्वयम् ॥ १ ॥

वाक् सूत्रता दया दायं दीनोपगतस्वक्षणम् ।
 इति सगः सतां साधु ह्येतत्सत्पुरुषव्रतम् ॥ २ ॥
 अविष्ट इह दुःखेन हृदयेन गरीयसा ।
 समन्वितः करुणया परया दीनमुद्धरेत् ॥ ३ ॥
 न तेन्योऽभ्यधिकाः संतः संति सत्पुरुषव्रतैः ।
 दुःखपकार्णवे मम दीनमप्युद्धरति ये ॥ ४ ॥
 दयामास्याय परमां धर्मादविचलन्नृपः ।
 पीडितानामनाथानां कुर्यादश्रुप्रमार्जनम् ॥ ५ ॥
 आनृशस्य परो धर्मः सर्वप्राणभृतां यतः ।
 तस्माद्राजा नृशंस्येत पालयेत्कृपणं जनम् ॥ ६ ॥
 न हि स्वमुखमन्विच्छन्पीडयेत्कृपणं नृपः ।
 कृपणः पीडयमानो हि मन्युना हंति पार्थिवम् ॥ ७ ॥
 को हि नाम कुले जातः सुखलेशेन लोभितः ।
 अप्यन्माराणि भूतानि पीडयेदविचारयन् ॥ ८ ॥
 आधिव्याधिपरीताय अद्य श्वो वा विनाशिने
 को हि नाम शरीराय धर्मापेतं समाचरेत् ॥ ९ ॥
 महायाताद्वतभ्रानिमेघमालातिपेलैवैः ।
 कथं नाम महान्मानो ह्रियते विपयारिभिः ॥ १० ॥
 जलांतश्चंद्रचपलं जीयनं खलु देहिनाम् ।
 तथापिधमिति ज्ञात्वा शङ्खकल्याणमाचरेत् ॥ ११ ॥
 जगन्मृगतृप्रातुल्य वीक्ष्येद क्षणमंगुरम् ।
 सज्जनः मंगत कुर्याद्वर्माय च मुखाय च ॥ १२ ॥
 हिमांशुमाली न तथा न चोत्पट्टोपल सरः ।
 ध्यानदयति चेतांसि यथा सज्जनचेष्टितम् ॥ १३ ॥
 सतः शीलैपसंपन्नानरुम्भादेव दुर्जनः ।

अतः प्रविश्य दहति शुष्कवृक्षानिवानल ॥ १४ ॥
 निश्वासोर्द्ध्वार्णद्धुतमुग्धूमधूम्नीकृताननैः ।
 वरमाशीतिपैः सगं कुर्यान्न त्वेन्दुर्जनैः ॥ १५ ॥
 असाध्यं साधुमन्त्राणां तीव्रं गग्निपमुत्सृजन् ।
 द्विजिह्ववदनं घत्ते दुष्टो दुर्जनपन्ना ॥ १६ ॥
 हृदि निद्रा इनात्यर्थं यया सतप्यते जनः ।
 पीडितोऽपि हि मैथारी न तां वाचमुदीरयेत् ॥ १७ ॥
 प्रियमेवाभिधातव्यं नित्यं ससु द्विषसु च ।
 शिखीनं केवामधुरं प्रियनाकस्य न प्रियं ॥ १८ ॥
 अलम्बिते शिखिना केकया मदरक्तया ।
 वाचा निपश्चितोऽत्यर्थं मातुर्यगुणयुक्तया ॥ १९ ॥
 गुणानुरागी स्थितिमान् धृदधानो दयान्वितः ।
 धनं धर्माय विसृजेत् प्रियां वाचमुदीरयेत् ॥ २० ॥
 ये प्रियाणि प्रभाषन्ते प्रयच्छन्ति च सङ्कृतिम् ।
 श्रीमतोऽनिद्यच्चरिता देवास्ते नरप्रिया ॥ २१ ॥
 शुचिरास्तिक्यपूतामां पूजयेद्देवतां सदा ।
 देयतारद्वुरजनमामनश्च सुहृज्जनम् ॥ २२ ॥
 प्रणिपातेन हि गुरुन् सतोऽनूचानचेष्टिते ।
 कुर्वीताभिमुखाभूलैः देवान् सुकृतकर्मणा ॥ २३ ॥
 स्वभावेन हरेभिः सद्भावेन च बाधमान् ।
 स्त्रीभृत्यान् प्रेमदानाम्या दाक्षिण्येनेतरं जनम् ॥ २४ ॥
 अनिदां परवृत्त्येषु स्वधर्मपरिपालनम् ।
 वृषणेषु दयादुत्थं सर्वात्र मधुरं गिरं ॥ २५ ॥
 प्राणैरप्युपकारिणं मित्रायान्यभिचारिणे ।
 गृहागते परिष्वगं शक्या दानं सहिष्णुता ॥ २६ ॥

बधुभिर्ब्रधुसयोगः स्वजने चरितानि च ।

तच्चित्तानुप्रियाविचमिति वृत्त महामनाम् ॥ २७ ॥

ननानने वर्मनि साधु निष्ठनामय हि पथा गृहमेपिना मत ।

अनन गच्छन्वित महामनामिम च लोक परम च गिदति ॥ २८ ॥

Kumarakshi Nisusira

IV-

Charudatta on poverty

चाम्दत्त (उर्ध्वनयलोक्य सनिर्गद निश्चस्य)

यामा बलि नरदि मद्रुहेदहर्दना

हनश्च नारसगर्णश्च निरुत्तर्ध्व ।

ताम्वेय सप्रति निरुद्धतृणानुगमु

बानाजलि पतति कान्तमुत्तारगद ॥ १ ॥

(इति मद मद परिस्म्योपविष्ट) ।

विद्वरकः । एव आर्य चाम्दत्त । तद् यानमाप्रतमुपसर्पामि ।

(उपसृत्य) म्वलि भवने । वर्द्धता भवान् ।

चारु । अये सर्वकालनिव मनेय प्राप्त । तमे स्वागतम् । आ
म्यनान् ।

विद्व. । यद् भवानाव्रापयति । भो वयम्य एष ते प्रियनयस्येन
चूर्णवृद्धेन जातिवृत्तमनामिन प्रावारकोऽनुप्रेषित निर्वृद्धतदेनकार्यम्य
आर्नचाम्दत्तम्य त्वया उपनेतव्य इति । (नमर्पयति)

चारु. । (गृह्णन्वा सौचित्य स्थित) ।

विद्व. । भो इद कि चित्यते ।

चारु. । वयम्य

मुत्र हि दुखान्पनुभूय शोभने घनाघनरोष्विम दीपदर्शनम् ।

मुखात्तु यो याति नरोदरिष्टिनाशृत शरीरेण मृत. स जीयति ॥ २ ॥

विद्व. । भो वयम्य मरणादगिष्टाः । न्नरस्ते रोचने ।

चारु । वयस्य

दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम् ।

अल्पकेशं मरणं दारिद्र्यमनतकं दुःखम् ॥ ३ ॥

विदू । भो वयस्य अलं सतापितेन । प्रणयिजनसन्नामितविभवस्य
सुरजनपीतशेषस्य प्रतिपच्चद्रस्येव परिक्षयोऽपि तेऽधिकतरं रमणीयः ।

चारु । वयस्य न ममार्थान्प्रति दैन्यम् । पश्य

एतत्तु मां दहति यद्द्रुहमस्मर्दायि

क्षीणार्थमित्यतिथयः परिवर्जयति ।

सशुष्कसाद्रमदलेखमिव भ्रमतः

कालान्यये मधुकरा करिणः कपोलम् ॥ ४ ॥

विदू । भो वयस्य एते खलु दास्याः पुत्रा अर्थकल्यवर्ता वरदा-
भीता इव गोपालदारका अरण्ये यत्र यत्र न खाद्यते तत्र तत्र गच्छति ।

चारु । वयस्य

तस्य न मे विभ्रनाशकृतास्ति चित्ता

भाग्यक्रमेण हि धनानि भवति याति ।

एतत्तु मा दहति नष्टधनाश्रयस्य

यत्सौहृदादपि जनाः शिथिलाभवति ॥ ५ ॥

अपि च

दारिद्र्याद् द्वियमेति हिपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसो

निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापद्यते ।

निर्णिष्णः शुचंमति शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते

निर्वुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदामास्पदम् ॥ ६ ॥

विदू । भो वयस्य तमेव अर्थकल्यवर्तं स्मृत्या अलं सतापितेन ।

चारु । वयस्य दारिद्र्यं हि पुरुषस्य

निवासक्षितायाः परपरिभवो वैरमपरः

शुगुप्ता मित्राणां स्वजनजनविद्वेषकरणम् ।

एन गतु बुद्धिर्भगति च कलत्रात्परिमयो

हृदिम्य शोकाग्निर्न च दहति सतापयति च ॥ ७ ॥

तद्वयस्य कृतो मया गृहदेवताभ्यो वडि । गच्छ त्वमपि चतुष्पये
मातृभ्यो वडिमुपहर ।

विदू. । न गमिष्यामि ।

चारु. । किमर्थम् ।

विदू. । यत एन पूज्यमाना अपि देवता न ते प्रसीदति । तत्को-
गुणो देवेश्चाचैतेषु ।

चारु. । ययम्य मा मयम् । गृहस्थस्य नित्योऽय रिपि

तपता मनसा नाग्नि पूजिता वडिकर्मभि ।

तु-यति शमिना नित्य देवता किं रिचारितै ॥ ८ ॥

तद्वच्छ मातृभ्यो वडिमुपहर ।

विदू. । भो न गमिष्यामि । अन्य कोऽपि प्रयुज्यताम् । मम पु-
नर्वाक्षणस्य सर्वमत्र निपरीत परिणमति । आदर्शगता इव छाया वाम-
तो दक्षिणा दक्षिणतो यामा । अन्यच्च एतस्या प्रदोषवेदायामिह राज-
मार्गे गणिता विटाश्चेटाश्च राजगृहभा सचरति । तस्मात् मङ्कलद्वय-
स्येन कालसर्पस्य मृषिक इव अभिमुखापतितो यय उदानो भविष्या-
मि । त्वमिह उपनिष्ट किं कलिष्यसि ।

चारु । भगवतु तिष्ठ तावदह समाधि निर्वर्तयामि ।

Mrichchhakatika I.

V

The Summer

मणिप्रकारा सरस च चदन शुचौ प्रिये याति जनस्य सेव्यताम् ॥२॥
असह्यवातोद्गतरेणुमडला प्रचंडसूर्यातपतापिता मही ।

न शक्यते द्रुमपि प्रगासिभि प्रियात्रियोगानलदग्धमानस ॥ ३ ॥

मृगा प्रचंडातपतापिता भृश तृषा महया परिशुष्कतालव ।

बनातरे तोयमिति प्रवाविता निरीक्ष्य भिन्ना ननसन्निभ नभ ॥ ४ ॥

रवेर्मयूखेरभितापितो भृश विदह्यमान पथि तप्तपाशुभि ।

अवाङ्मुखो जिह्मगति श्वसन्मुहु फणी भयूरस्य तले निपीदति ॥५॥

तृषा महया हतविक्रमोद्यम श्वसन्मुहुर्भूरि विदारितानन ।

न हत्यदूरेऽपि गजा मृगाधिपो निलोलजिह्वधलिताप्रकेसर ॥ ६ ॥

निशुष्ककठौद्गतशीकराभसो गभस्तिर्भर्भानुमतोऽभितापिता ।

प्रवृद्धतृष्णोपहता जलार्द्रनो न दत्तिन केसारिणोऽपि निभ्यति ॥ ७ ॥

हुताग्निकल्पै सत्रितुर्मरीचिभि कलापिन क्लृप्तशरीरचेतस ।

न भोगिन प्रति समीपवर्तिन कलापचक्रेषु निवेशिताननम् ॥ ८ ॥

विनस्यता तावत्तराशुमालिना सपक्ततोया सरसोऽभितापित ।

उत्प्लुत्य भेरुस्तृपितस्य भोगिन फणातपत्रस्य तले निपीदति ॥ ९ ॥

रविप्रभाभिनशिरोमणिप्रभो निलोलजिह्वाद्वयलीढमारत ।

त्रिषाग्निसूर्यातपतापित फणी न हति मङ्ककुल तृषाकुल ॥ १० ॥

पटुतरवनदाहाप्लुष्टशस्यप्ररोहा

परुषपन्नवगाक्षितसशुष्कपर्णा ।

दिनकरपरितापाक्षीणतोया समताद्

निदधति भयमुर्चर्वाप्यमाणा वनात्ता ॥ ११ ॥

श्वसिनि निहगर्ग शीर्णपर्णद्रुमस्य

रूपिदुग्मुपयाति तातमद्गैर्निकुञ्जम् ।

भ्रमति गरगृथ सर्वतस्तामनिच्छन्

शरभकुञ्जमजिघ्र प्रोद्धरयन् वृषात् ॥ १२ ॥

विकचनवकुमुंभस्वच्छसिदूरभासाः

पर्यपवनवेगोत्तवेगेन तूर्णम् ।

तरुव्रिटपलताप्रालिंगनन्याकुलेन

दिशि दिशि परिदग्धा भूमयः पावकेन ॥ १३ ॥

ध्वनति पवनविद्भः पर्वतानां दरीषु

स्फुरति पटुनिनादः शुष्कवशस्थलीषु ।

प्रसरति तृणमध्ये लब्धवृद्धिः क्षणेन

क्षपयति मृगयूथं प्रांतलग्नो दनाग्निः ॥ १४ ॥

बहुतर इव जातः शास्मलीनां वनेषु

स्फुरति कनकगौरः कोटरेषु द्रुमाणाम् ।

परिणतललाशादुत्पतत्याशु वृक्षाद्

भ्रमति पवनधूतः सर्वतोऽभिर्वनति ॥ १५ ॥

गजगवयमृगैश्च वह्निस्तप्तदेहाः

मुह्यद इव समेता द्वंद्वभाव विहाय ।

हुतवहपरिखेदादाशु निर्गत्य कक्षाद्

विपुलपुलिन्देशान्निभ्रगामाश्रयते ॥ १६ ॥

Ritusamhāra I.

VI

An old woman's tale

एषोऽस्मि पर्यटनेकदा गतो विदेहेषु । मिथिलामप्रविश्यैव बहिः
 कचिन्मठिकायां विश्रामितुमेत्य कथापि वृद्धतापस्या दत्तपात्रः क्षणम-
 लिदभूमावचास्थिपि । तस्यास्तु मद्दर्शनादेव किमप्यावद्धारमश्रु प्राव-
 र्तत । किमेतदब कथय कारणमिति पृष्टा सकरुणमाचष्ट । जैवानृक
 ननु श्रूयते पतिरस्य मिथिलायाः प्रहारवर्मा नामासीत् । तस्य खलु
 मगधराजो राजहंसः परं मित्रमासीत् । तयोश्च बल्लभे बलशंबलयो-

रिव वसुमतीप्रियवदे सख्यमप्रतिममवचाम् । अथ प्रथमगर्भाभिनदिता
 ता च प्रियसखी वसुमती दिदृक्षु प्रियवदा सहभर्त्रा पुष्पपुरमगमत् ।
 तस्मिन्नेव च समये मालेनेन मगधराजस्य महज्जन्यमजनि । तत्र लेश
 तोऽपि दुर्लक्षा गतिगमन्मगधराज मेधिलेन्द्रस्तु मालेन्द्रप्रयत्न
 प्राणित स्तनिपय प्रतिनिवृत्तो ज्येष्ठस्य सहारमर्षण सुतेर्भिकटवर्म
 प्रभृतिभिर्व्यात राज्यमाकर्ष्य स्वस्तीयासुहृत्पतेर्देवान्यनमादित्सुरद्वी
 पधमनगाह्य लुब्धकलुप्तसर्वस्वोऽभूत् । तत्सुतेन च कनीयसा हस्तवर्तिना
 सैहकाकिनी वनचरशरवर्षभयपलायिता वनमगाहिपि । तत्र च मे
 शार्दूलनखावलीदनिपतिताया पाणिभ्रष्ट स बालक कस्यापि कपि
 लाशवस्य क्रोडमभ्यलीयत । तच्छवाकर्षिणश्च व्याघस्यासूनिपुरिष्व
 सनयत्रमुक्त क्षणादलिक्षत् । भिल्लदारकैः स बालोऽपहारि । सा
 त्वह मोहमुक्ता केनापि वृष्णिपालेनोपनीय स्व कुटीमावेश्य कृपयो
 पक्रातव्रणा स्वस्थीभूय स्वभर्तुरतिकमुपतिष्ठानुरसहायतया यावद्व्या
 कुलीभवामि तान्ममैव दुहिता सह यूना केनापि तमेवोद्देशमागमत् ।
 सा भृश करोद । रुदिताते च सा सार्धघाते स्वहस्तगतस्य राजपुत्रस्य
 किरातभर्तृहस्तगमनमात्मनश्च केनापि वनचरेण व्रणनिरोपण स्वस्था
 याश्च पुनस्तेनोपयंतु चितिताया निवृष्टजतिससर्गवेकव्याघ्रत्याद्या-
 नपारुष्य तदक्षमेण चामुना निविक्ते विपिने स्वशिर कर्तनोद्यममनेन
 यूना यदृष्टया दृष्टेन तस्य दुरामनो हननमामनश्चोपयमनमित्य
 कथयत् । स तु पृष्टो मेधिलेन्द्रस्येव कोऽपिसेवक कारणत्रिलवी तमा-
 र्गानुसारी जात । सह तेन भर्तुरतिकमुगमृत्य पुनवृत्तातेन श्रोत्रमस्य
 देव्या प्रियवदायाधादहान । स च राजा दिष्टदोषाज्ज्येष्ठपुत्रेश्विर
 निगृह्य पुनरसहिष्णुतयातिमात्र चिर प्रयुष्य बद्ध । देवी च वधन
 गमिता । दग्धा पुनरहमस्मिन्नपि वार्दके हस्तजीवितमपारयती हातु
 प्रमत्तां किलप्रहीयम् । दुहिता तु मम हतजीवितादृष्टा भिकटवर्म-
 महादेवी पत्युमुदरी किलशिशियत् । तां चेद्राजपुत्री निरुपद्रवाये

वावधिष्येतामियता कालेन, तवेमा वयोवस्थामस्प्रक्ष्येताम् । तयोश्च
मतेर्न दायादा नरेन्द्रम्य प्रसह्यकारिणो भवेयुरिति प्रमन्युरभितरोद ।

Dasakumāra-charita

VII

Krishna on the immortality of the soul

संजय उवाच.

त तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।

विपीडितमिदवाक्यमुवाच मधुसूदन ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कुतस्त्वा कस्मलमिदं निषमे सुमपस्थितम् ।

अनर्निजुष्टमस्वर्ग्यमर्कार्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

हेव्य मा स्म गमः पार्थ नेतस्त्वय्युपपद्यते ।

धुद्र हृदयदोर्नित्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परतप ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच ।

कः प्रीप्सुमहः सख्ये द्रोण च मधुसूदन ।

इयुमि प्रतियोस्यामि पूजार्हानरिन्दन ॥ ४ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वा धर्मसमूहचेता ।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शापि मा त्वा प्रपन्नम् ॥

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा हर्षकिंश गुडाकिंशः परतप ।

न योऽस्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूर्णो बभूव ह ॥ ६ ॥

तमुवाच हर्षकिंशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये निर्पादतमिदं वचः ॥ ७ ॥

अशोच्यानन्वशोचस्व प्रज्ञानादाश्च भापसे ।

गतामूनगतासूश्च नानुशोचति पीडिता ॥ ८ ॥

देहिनोस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहांतरप्राप्तिर्धरिस्तत्र न मुह्यति ॥ ९ ॥

य एन वेत्ति हतारं यश्चैन मन्यते हतम् ।

उमौ तौ न विजानीतो नाय हति न हन्यते ॥ १० ॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नाय मूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ ११ ॥

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं वात्तयति हतिं कम् ॥ १२ ॥

वान्मासि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि सयाति नवानि देही ॥ १३ ॥

नैन छिंदति शस्त्राणि नैन दहति पावकः ।

न चैन क्लेदयत्यापो न शोषयति मारुतः ॥ १४ ॥

अच्छेद्योयमदाह्योयमक्लेद्योशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ १५ ॥

अव्यक्तोऽयमचिंत्योयमग्निकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेव त्रिदित्येन नानुशोचितुमर्हसि ॥ १६ ॥

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ १७ ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्धुनं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ १८ ॥

स्वधर्ममपि चापेक्ष्य न त्रिकषितुमर्हसि ।

धर्म्यादि युद्धान्द्रेषोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ १९ ॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गं द्वाग्मपातम् ।

गुणिनः क्षत्रियाः पार्थ उभतं युद्धमाददाम् ॥ २० ॥

अथ चेत्थमिमं धर्मं संप्राप्तं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं वर्तिष्ये च हिंसां पापमथाप्स्यसि ॥ २१ ॥

अर्कांति चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

सभावितस्य चार्कातिर्मरणादतिरिच्यते ॥ २२

भयाद्रणादुपरत मंस्यते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ २३ ॥

अवाच्यमादांश्च बहुन्वदिष्यति तत्राहिताः ।

निदतस्तत्र सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ २४ ॥

हतो वा प्राप्स्यमि स्वर्गं जिन्वा वा भोक्ष्यसे महौम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ २५ ॥

सुखदुःखे ममे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैव पापमनान्यसि ॥ २६ ॥

Bhagavadgītā II.

VIII.

The tale of Mahāśvetā

Part I,

एतप्रायेण भवतः श्रुतिनिषयमापतितमेव यथा विबुधसम्पन्नस्तरसो

नाम कन्यकाः सर्ताति । तासां चतुर्दश कुलानि । गंधर्वाणां तु दक्षा-

त्मजाद्विषयममर तदेव कुलद्वयं जातम् । तत्र मुनेन्तनयश्चित्रसेनादी-

ना पचदशाना भ्रातृणामधिको गुणे. पौंडराक्षिप्रस्थो नाम समुत्तमः ।

इतश्च नानिदूरे तस्यास्माद्भारतरङ्गादुत्तरेणान्तरे किंपुरन्दरान्नि वर्षे

वर्षपरितो हेमकूटो नाम निवासः । अरिष्टायास्तु पुत्रस्तुबुधप्रभृतीना

सौदर्यागा पद्मां ज्येष्ठो हसो नाम जगद्विदितो गंधर्वस्तस्मिद्वितीये

गंधर्वाकुले गंधर्वराजेन चित्रधेनैरभिषिक्तो वाञ्छ एव राज्यपदमासा-

दितवान् । अपरिमितगंधर्वरत्नपरिवारस्य तस्यापि स एव गिरेरधि-

वासः । यत्तु तन्मोक्षमयूषनभयमन्तरसा कुल तस्मान् त्रिमुननयना-

भिरामा भगवती द्वितीयेन गौरी गौराति नाम्ना हिमकरकिरणवदात-

वर्णा क्षीरसागरं प्रणयिनीमकरोत् । सा तु भगवता मकरकेतनेनैव
रति शरत्समयेनेव कमलिनी हसेन सयोजिता सदृशसमागमोपजां
तामतिमहतीं मुदमुपगतवती निखिलात पुरस्वामिनी च तस्याभवत् ।

तयोश्च तादृशयोर्महात्मनोरहमीदृशी विगतलक्षणा शोकाय के
लमनेकदुःखसहस्रभाजनमेकैवात्मजा समुत्पन्ना । तातस्त्वनपत्यतया सु
तजन्मातिरिक्तेन महोत्सवेन मम जन्माभिनदितवान् । अयासे च दश
मेऽहनि कृतयथोचितसमाचारो महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान् ।
साह पितृभवने यालतया कलमधुरप्रलापिनी वीणेन गधर्वाणामकाद
सचरत्यभिदितशोकायासमनोहर शेषवमतीतवती । क्रमेण च कृत
वपुषि वसत इव मधुमासेन मधुमास इव ननपल्लवेन नवपल्लव इ
कुसुमेन पुसुम इव मधुकरेण मधुकर इव मदनेन ननयोवनेन पदम्

अथ सकलजीवलोकाद्दद्यानदकेषु मधुमासदिवसेष्वेकदाहमवपु
सह मधुमासनिस्तारितशोभमिदमच्छोद सर स्वातुमभ्यागमम् । अत्र
च त्र्यम्बकप्रतिर्जयकानि वदमाना खिग्धमनोहरतरोद्देशदर्शनलोभाक्षि
सहृदया सह सर्वाजनेन व्यचरम् । अथर्कास्मिन् प्रदेशे ह्यटिति यना
निलेनोपनीतमनाप्रातर्पूर्वममानुपलोकोचित कुसुमगन्धमभ्याजिप्रम् ।
कुतोयमियुपागढबुतूहला चाह मुरुलितरोचना तेन कुसुमगन्धेन मधु-
कर्पीनादृश्यमाणा कानिचित्पदानि गत्वा विलासमिव सरस्वत्या हास-
वरपतिमिव मर्गविशाना सकेतस्थानमिव सर्वश्रुतीनामात्मानुरूपेण
मनयसाऽपरेण देवतार्चनकुसुमागुचिचता तापसनुमारेणानुगताति
मनोहर छानार्थमागत मुनिकुमारकमपश्यम् ।

तेन च वर्णावतसीदृशा पसतदर्शनानदिताया स्मितप्रभाभि
वनध्रिय वृत्तिकातारागन्धकानुकारिणीममृतप्रिदुनिम्यदिर्नामदृष्टपूर्वा
पुसुमगन्धमद्राशम् । अस्या परिभूतायकुसुमागोदा नन्दय परिमल
इति मनसा निधाय स तपोधनपुष्यनर्माशुमाणाऽऽमर्षितयम् । अहो

नाम्रश्च तरोरियमनेनावतसीदृता कुमुममजरी । जनयति हि मे मनसि
महत्कौतुकमस्या समुसर्पन्नसाधारणसारभोऽयमनाघ्रातपूर्वो गध इति ।
सोऽग्रनीत् । अयं श्वेतकेतोर्नामायुदारतपसो मुनेरामन पुडरीका
नाम । इयं च पारिजातनाम्र पादपस्य मजरी नदनयनदेवतयाऽस्यो
पहारीकृतानेन कर्णपूरीकृता ।

इयुक्तमिति तस्मिन्स तपोधनयुवा किञ्चिदुपदर्शितस्मितो मामग्रादी
त् । अयि कुतूहलिनि किमनेन प्रश्नायासेन । यदि वचितसुरभिपरि
मला गृह्यतामियमियुक्ता समुपसृयामीयाच्छरणादपनीय मदीये
श्रवणपुटे तामकरोत् । स मकपोलतलस्पर्शसुखेन तरलीकृतागुलिजा
लका करतलादक्षमाला लज्जया सह गलितामपि नाज्ञासीत् । अथाह
तामसप्राप्तमेव भूतलमक्षमाला गृह्णत्वा सलील कठाभरणतामनयम् ।

इयंभूते च व्यतिकरे छत्रप्राहिणी मामवोचद्भर्तृदारिके स्नाता देवी
प्रत्यासीदति गृहगमनकालस्ताक्रियता मज्जनविधिरिति । अहं तु तेन
तस्या वचनेन नमग्रहा करिणीव प्रथमाकुशपातेनानिच्छयापि कथं
कथमपि समाकृष्यमाणा तमुखाह्लावण्यामृतपकममामिव अतिकृ
च्छ्रेण दृष्टिमाकृष्य स्नातमुदचलम् । उच्चलिताया च मयि द्वितीयो
मुनिदारकस्तथानिधं तस्य धैर्यस्सलितमालोक्य किञ्चिप्रकटितप्रणय
कोप इवावादीत् ।

सखे पुडरीक नैतदभुरूपं भवत । क्षुद्रजनशुष्ण एष मार्गः । धैर्यं
धना हि साधय । किं यं कश्चिप्राकृत इव निह्वीभवतमामानं न
रणसि । कुतस्तनापूर्वोऽयमर्धेन्द्रियोपश्रवो येनास्येव कृतः । कं ते
तद्धैर्यम् । कासारिन्द्रियजयः । कं तद्वशिच चेतसः । कं सा प्रशान्तिः ।
कं तदुत्तरमागतं ब्रह्मचर्यम् । कं सा मर्त्यत्रिपयनिरमुक्ता । कं ते
गुरुपदशाः । कं तानि श्रुतानि । कं ता वैराग्यमुद्भयः । कं तदुप
भोगविद्वेषिवः । कं सा सुखपराह्मुक्ता । कासौ तपस्यभिनिवेशः ।

ह सा सयमिता । क सा भोगानामुपर्यरुचिः । क तद्योवनानुशा-
ननन् । सर्वथा निष्कला प्रज्ञा निर्गुणो धर्मशास्त्राम्यासो निरर्थक-
सत्कारो निरुपकारको गुरुपदेनविनेको निष्प्रयोजना प्रवृद्धता
निष्कारण ज्ञान यदत्र भवादृशा अपि रागाभिपगैः कलुषीक्रियते
प्रमादश्चाभिभूयते । कथं करतलाद्वलितामपहृतामक्षमालामपि न लक्ष-
यमि । अहो रिगतचेतनत्वम् । अपहृता नामेयम् । इदमपि तावदप-
रिज्यमाणमनयाऽनार्यया निवार्यता हृदयमिति ।

एवमभिर्भीषमानश्च तेन किंचिदुपजातलज्ज इव स प्रत्यदर्शत् ।
मखे कपिंजल किं मामन्यथा सभाययनि । नाहमेवमस्या दुर्निर्नात-
कन्यकाया मर्याम्यक्षमालाग्रहणापराधमिमम् । इत्यभिधायालीकृतो-
पक्रातेन प्रयनविरचितभीषणभ्रुकुटिभूषणेन मुखेदुना मामनदत् ।
चपले पदेऽदास्मादिमामक्षमालामदत्ता पदापदमपि न गतव्यमिति ।
तच्च श्रुत्वाहमामकटादुन्मुच्येकादलीर्भगमन्गृह्यतामक्षमालेनि मन्मु-
खासक्तदृष्टे शून्यहृदयस्याम्य प्रमारितपाणो निगद्य स्वेदसलिलक्या-
तापि पुन ज्ञानुमगातरम् उत्थाय च कथमपि प्रयनेन निम्नगेन
प्रतीप नीयमाना सर्खाजनेन बलादब्रया सह तमेव चितयती स्वभन-
नमयासिपम् । गत्वा च प्रविश्य कन्यान् पुर तत प्रभृति तद्विरहवि-
धुरा किमागतास्मि किं तत्रेव स्थितास्मि किं परिहृतास्मि किमेकाकि-
न्यस्मि किं तूष्णीमस्मि किं प्रस्तुतालापाम्मि किं जागर्मि किं सुप्तास्मि
किं रोदिमि किं न रोदिमि किं दुःखमिदं किमुक्थेयं किं व्याधिरय
किं व्यमनमिदं किमुनरोऽयं किं दिवस्त एष किं निशेय कानि
रम्याणि कान्यरम्यार्गाति नर्त नागच्छन् । केरलमाह्व कुमारंपुर
प्रानाद विमर्षं च मर्षान्न द्वारि निवारितादोषपरिजनप्रवेशा नये-
व्यापारानु नृनेकाकिनां मणिजालगवाक्षनिक्षिप्तमुखा निर्यदमतिष्ठन् ।

IX.

Characteristics of strong-minded
and spirited persons.

क्षुत्क्षामोपि जराकृशोपि शिथिलप्रायोपि कष्टां दशा-
मापन्नोपि विपन्नदीधितिरपि प्राणेषु नश्यत्स्वपि ।
मत्त्रेभेद्रभिन्नकुभकघलप्रासैकवद्वस्पृहः

किं जीर्णं तृणमस्ति मानमहतामग्रेसरः केसरी ॥ १ ॥

स्वल्प स्नायुवसावशेषमलिन निर्मांसमप्यस्थि गोः

श्वा लब्ध्वा परितोपमेति न तु तत्तस्य क्षुधाशातये ।

सिंहो जवुकमकमागतमपि लक्त्वा निहति द्विप

सर्वः कृच्छ्रमातोपि बांछति जनः सत्वानुरूप फलम् ॥ २ ॥

लागूलचालनमधश्चरणावपातं

भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च ।

श्वा पिंडदस्य कुरुते गजपुगवस्तु

धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुक्ते ॥ ३ ॥

कुसुमस्तनकस्येन द्वे गती स्तो मनस्विनाम् ।

मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य विशीर्येत घनेऽथवा ॥ ४ ॥

सत्यन्येपि बृहस्पतिप्रभृतयः सभाविताः पचपा-

स्तान्प्रत्येपि विशेषविक्रमरुची राहुर्न वैरायते ।

द्वित्रिव ग्रसते दिनेश्वरनिशाप्राणेश्वरौ भासुरौ

भ्रातः पर्वणि पश्य दानवपतिः शीर्षविशेषाद्वित्तः ॥ ५ ॥

बहति मुननश्रेणी शेषः फणाफलकस्थितां

कमठपतिना मय्येषुष्ट सदा स निधार्यते ।

तमपि कुर्वन्तं क्रोडावीनं पयोधिरनादरा-

दह्य महता नि सीमानश्चरित्रविभूतयः ॥ ६ ॥

नर पक्षच्छेद समदमयन्मुक्तकुण्डिश-

प्रहारैरुद्धदहलदहनोद्धारगुरभि ।

तुषारारुधे मूनोरहह पितरि ह्यश्विवशे ।

न चासा सपात परसि पयता पत्नुरचित ॥ ७ ॥

यदचेतनोपि पाद सृष्ट प्रप्लवति सन्नितुरिनकात ।

तत्तेजसा पुरप परवृत्तिर्छात कथ सहेन ॥ ८ ॥

सिंह शिशुरपि निपतति नरमलिनरूपोर्गभित्तु गजदु ।

प्रवृत्तिरित सत्पयता न स्तुष्ट वस्तुतेजसो हेतु ॥ ९ ॥

Bhartrihari II

X

A fabled quarrel between Chitrakṛa and
Candragupta

Part I

राज (स्वगतम्) । राय हि नाम राजन्मनुश्रुतिनस्य नृप
तेर्महदप्रान्तिम्यानम् । कुत ।

परामनुश्रुति रयनि नृप न्वार्षपरता

पग्न्यक्तम्वार्षो नियतमयमार्थ क्षिनिपति ।

परामश्चेम्वार्षादभिमतनरा हत परमान्

परायत्त प्रीते कथमिय रम वेत्ति पुम्प ॥ १ ॥

अन्यच्च । वृत्तकुरुडह वृत्ता स्यन्द्रेण किञ्चिकालानर व्यहर्त्त
व्यमिन्यारदेश । स च कयमपि मया पानकमिषाम्पगत् । (प्ररा
शम्) । आर्य वैहीनरे मुगागमार्गनादेशय ।

कचुशी । इत इतो देव । (नाश्चेत परिक्षम्) अय मुगाग-
प्रामाद । शनरासीहतु देव ।

राजा । (नाट्येनारब्ध दिशोरलोक्य) अहो शरत्समयसभृत
शोभाना दिशामतिरमणीयता । (समतान्नाट्येनारलोक्य) । अये
कथमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सव कुसुमपुरम् । आर्य वैहीनरे । अथास्मद्वच-
नादाघोषित कुसुमपुरकौमुदीमहोत्सव ।

कंचु. । अथ किम् ।

राजा. । तत्किं न गृहीतमस्मद्वचन पारं ।

कंचु. । (कणौ विधाय) । शात पाप शात पापम् । पृथिव्याम
स्खलितपूर्वं देवस्य शासन कथं पौरेषु स्वलिप्यति ।

राजा. । तत्कथमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवमद्यापि कुसुमपुरम् ।

कंचु. । एवमेवैतत् ।

राजा. । निमेतत् ।

कंचु. । देव इदम् ।

राजा. । स्पुट कथय ।

कंचु. । प्रतिपिद्म कौमुदीमहोत्सव ।

राजा. । (सक्रोधम्) आ केन ।

कंचु. । देव नात पर निज्ञापयितुं शक्यम् ।

राजा. । न खलु आर्यचाणक्येनापहतं प्रेक्षकाणामतिशयरमणी-
यश्चक्षुषो विषयः ।

कंचु. । देव कोन्यो जीवितुकामो देवस्य शासनमतिरतेत ।

राजा. । शोणोत्तरे उपनेष्टुमिच्छामि ।

प्रतीहारी. । देव इदं सिंहासनम् ।

राजा. । (नाट्येनोपरिश्य आर्य वैहीनरे आर्यचाणक्यं द्रष्टुमिच्छामि ।

कंचु. । यदाज्ञापयति देव । (इति चाणक्यमुपगम्य) जानुम्या
भूर्मा निपत्य) । जयत्वार्य ।

चाण. । वैहीनरे किमागमनप्रयोजनम् ।

कंचु. । सुगृहीतनामधेयो देवध्वंद्रगुप्त आर्यं शिरसा प्रणम्य विज्ञापयति । अकृतक्रियांतरायमार्यं द्रष्टुमिच्छामीति ।

चाण. । वृषलो मां द्रष्टुमिच्छति । वैहीनरे न स्वल वृषलश्रवणपथ गतोय मत्कृतः कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधः ।

कंचु. । आर्य अथ किम् ।

चाण. । (सक्रोधम्) आः केन कथितम् ।

कंचु. । (समयम्) प्रसीदत्वार्यः स्वयमेव सुगांगप्रासादगतेन देवेनावलोकितमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सव पुरम् ।

चाण. आः ज्ञातम् । ततो भवद्विरतरा प्रोत्साह्य कोपितो वृषलः । किमन्यत् ।

कंचु. । (मय नाव्यंस्तूष्णीमधोमुखस्तिष्ठति) ।

चाण. । अहो राजपरिजनस्य चाणक्योपरि प्रद्वेषपक्षपातः । अथ क वृषलः ।

कंचु. । (भयं नाटयन्) आर्य सुगांगगतेन देवेनाहमार्यपादमूलं प्रेषितः ।

चाण. (उत्थाय) सुगांगमार्गमादेशय ।

कंचु. । इत इत आर्यः । उभौ परिक्रामतः) ।

कंचु. । एष सुगांगप्रासादः । शनैरारोहत्वार्यः ।

चाण. (नाव्येनारुह्यावलोक्य च) । अये सिंहासनमध्यास्ते वृषलः । साधु साधु ।

नदैर्वियुक्तमनपोक्षितराजराजैरध्यासित च वृषलेन वृषेण राज्ञाम् ।
सिंहासनं सदृशपार्थिवसंगत च प्रीतिं परां प्रगुणयति गुणा ममैते ॥२॥

(उपमृत्य) निजयतां वृषलः ।

राजा । (आसनादुत्थाय) आर्य चद्रगुप्त । प्रणमति । (इति
पादयो पतति) ।

चाण । (पाणा गृहीत्वा) । उत्तिष्ठेत्तिष्ठ वत्स ।

राजा । (उत्थाय) तदुपविश आर्य । (उभौ यथोचितमुपविष्टौ) ।

चाण । वृषल किमर्थं वयमाहूता ।

राजा । अर्यस्य दर्शनेनामानमनुप्राहयितुम् ।

चाण । (सस्मितम्) असमनेन प्रश्नयेण । न निष्प्रयोजनम्
प्रिकारयत प्रभुभिराहूयते ।

राजा । आर्य कौमुदीमहोत्तरप्रतिपेयस्य किं वक्तव्यं पश्यति ।

चाण । (स्मित कृत्वा) उपालब्धुं तर्हि वयमाहूता ।

राजा । शत पाप शत पापम् । नहि नहि । विज्ञापयितुम् ।

चाण । यद्येव तर्हि विज्ञापनीयानामयस्य शिष्येण स्वेरहचयो
न निरोद्धव्या ।

राजा । एवमेतत् सदेह । किंतु न कदाचिदार्यस्य निष्प्रयो
जना प्रवृत्तिरित्यस्ति न प्रश्नानकाश ।

चाण । वृषल स यगृहीतवानसि न प्रयोजनमतरा । चाणक्य
स्यमेपि चेष्टत इति ।

राजा । आर्य अत एव शुश्रूषा मा मुखयति ।

चाण । वृषल श्रवताम् । इह खलु रक्षासक्तकारास्त्रिभिः सिद्धि
मुपवर्णयति राजायत्ता सचिनायत्तामुभयायत्ता चति । तत सचिनाय
त्तमिहेस्तान् किं प्रयोजनान्वेषणेन । यतो वयमेतादृ निर्युक्ता नेस्याम ।

राजा । (सत्रेण मुख परावर्तयति) ।

(नेष्ट्ये प्रोगोत्तेजनसमर्थो श्लोकी वेतालिका पठन)

XII.

A feigned quarrel between Chanakya and
Chandragupta.

Part II.

राजा । आर्यवैहीनरे आभ्यां वैतालिकाभ्यां सुवर्णशतसहस्र दापय ।
कंचु । यदाज्ञापयति देवः (इति उन्धाय परिक्रामति) ।

चाण. । (नक्रोधम्) वैहीनरे तिष्ठ न गतव्यम् । वृषल किमन-
मस्थाने महानर्थोन्नगः ।

राजा (सक्रोधम्) । आर्येणैव सर्वत्र निरुद्धचेष्टाप्रसरस्य मे बध-
नमिव राज्यं न राज्यमिव ।

चाण. । वृषल स्वयमनभियुक्तानां राज्ञामेते दोषाः सम्भवन्ति ।
तद्यदि न तद्दमे ततः स्वयमभियुज्यस्व ।

राजा । एते स्वकर्मण्यभियुज्यामहे ।

चाण. । प्रिय नः । वयमपि स्वकर्मण्यभियुज्यामहे ।

राजा । यथेवं तर्हि कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य तावत्प्रयोजनं श्रोतु-
मिच्छामि ।

चाण. । वृषल कौमुदीमहोत्सवानुष्ठानस्य किं प्रयोजनमन्यहमपि
श्रोतुमिच्छामि ।

राजा । प्रथमं तावन्ममाज्ञाव्याघातः ।

चाण. । वृषल ममापि तवाज्ञाव्याघात एव कौमुदीमहोत्सवप्रतिषे-
धस्य प्रथमं प्रयोजनम् । अथ त्वमप्यपि प्रयोजनं श्रोतुमिच्छसि
तदपि कथयामि ।

राजा । कथयताम् ।

चाण. । शोणोत्तरे मद्रचनात्कायस्थमचलं ब्रूहि यत्तद्भद्रभद्रप्रभृती-
नामितोपरागादपक्रव्यं मलयकेतुमाश्रितानां लेह्यपत्रं दीयतामिति ।

प्रती । यदार्य आज्ञापयति । (निष्क्रम्य पुन प्रविश्य) । आर्य इद पत्रकम् ।

चाण (गृहीत्वा) । वृषल दृश्यतामिदम् ।

राजा (आमगत वाचयति) । (प्रकाशम्) । आर्य एतानद
तपत्रकम् । अथतेषामपरागहेतुन्विज्ञातुमिच्छामि ।

(चाणक्यस्ता कथयति) ।

राजा । एवमेतेषु परिज्ञातापरागहेतुषु क्षिप्रमेव कस्मान् प्रतिनि
हितमार्येण ।

चाण । वृषल न पारित प्रतिनिधातुम् ।

राजा । किमकोशलादुत प्रयोजनापेक्षया ।

चाण । कथमकोशल भविष्यति । प्रयोजनापेक्षयेन ।

राजा । प्रयोजनमिदानीं श्रोतुमिच्छामि । (चाणक्यस्तदपि कथयति) ।

चाण । तदेवमनुगृहीतास्मपश्चो राक्षसोपदेशप्रवणो महीयसा
स्लेञ्छबलेन परिवृत पितृनधामर्षी पर्वतकपुत्रो मलयकेतुरस्मानभि
याक्तुमुद्यत । सोऽय व्यायामकालो नौसवकाल इति दुर्गसंस्कारे प्रार
ब्धव्ये किं कौमुदीमहोऽसेवेनेति प्रतिपिद्ध ।

राजा । आर्य बहु प्रष्टव्यमत्र ।

चाण । वृषल निश्चिन्व पृच्छ । ममापि बह्वारयेयमत्र ।

राजा । सोऽयस्य सर्वस्यानर्थस्य हेतुर्मलयकेतु कस्मादपक्रामन्नुपेक्षित ।

चाण । वृषल अनुपेक्षणे द्वयी गति । निगृह्येत वा प्रतिश्रुत
राज्यार्द्धं प्रतिपाद्येत वा । निग्रहे ताज्जपर्वतकोस्माभिरेव व्यापादित
इति कृतप्रताया । स्वहस्तो दत्त स्यात् । प्रतिश्रुतराज्यार्द्धप्रतिपा
दनेपि पर्वतकविनाश केवल कृतप्रतामात्रफल स्यादिति मलयकेतु
रपक्रामन्नुपेक्षित ।

राजा । अत्र तावदेवम् । राक्षसः पुनरिहैव वर्तमान आर्येणो
पेक्षित इत्यत्र किमुत्तरमार्यस्य ।

चाण । राक्षसोपि स्वामिनि स्थिरानुरागित्वान्मुचिरमेकत्र वासाच्च
शालझाना नदानुरक्तानां प्रकृतीनामन्यतमिदमास्यः प्रज्ञापुरुषकारान्या-
मुपेत ईहवांर्तनगरे वर्तमानः खलु महातमतः कोपमुत्पादयेत् । दूराकृ-
तस्तु बाह्यकोपमुत्पादयन्नपि कथमन्युपायैर्वशयितुं शक्य इत्ययमत्रस्थ
एव हृदयेशयः शकुरिवोद्धृत्य दूरीकृतः ।

राजा । आर्य कस्माद्विक्रम्य न गृह्णातः ।

चाण । राक्षसः खल्वसौ । विक्रम्य गृह्यमाणो युष्मद्वलानि बहूनि
नाशयेत्स्वयं वा विनश्येत् । एवं सन्धुभयथापि दोषः ।

राजा । न शक्नुमो वायमार्यस्य मतिमतिशयितुम् । सर्वथा अमा-
त्यराक्षस एवात्र प्रशस्यतरः ।

चाण । (सक्रोधम्) न भवानिति वाक्यशेषः । भो वृषल तेन
किं कृतम् ।

राजा । श्रूयताम् । तेन खलु महामना

लब्धानां पुरि यावदिच्छमुपित कृत्वा पदं नो गले

व्याघातो जयवोपणादिषु बलादस्मद्वलानां कृतः ।

अत्यर्थं विपुलैः स्यनीतिविभवेः संमोहमापादिता

विश्वास्येष्वपि विश्वसन्ति मतयो न स्वेषु वर्गेषु नः ॥१॥

चाण । (विहस्य) एतच्छतं राक्षसेन । वृषलमया पुनर्ज्ञातं नदमिव
भवतमुद्धृत्य भवानिव भूतले मलयकेतू राजाधिराजपदे नियोजित इति ।

राजा । अन्येनैवेदमनुष्ठितं किमत्रार्यस्य ।

चाण । हे मत्सरिन् सकलरिपुकुलोन्साददीर्घा प्रतिज्ञामारुह्य
केनान्येनावलिप्ता नवनवतिशतद्रव्यकोटाश्चरास्ते नदाः पश्यतो राक्ष-
सस्य पर्यायभूताः पशव इव हताः ।

राजा । अन्येनैवेदमनुष्ठितम् ।

चाण. । आ केन ।

राजा । नदकुलविद्वेषिणा देवेन ।

चाण. । देवमग्निद्वस्त प्रमाणयति ।

राजा । विद्वांसोऽप्यनिकथना भवति ।

चाण. । (सकोपम्) वृषल भृत्यामित्र मामारोहमिच्छसि ।

शिखा मोक्तु वद्धामपि पुनरय धावति कर

(भूमौ पाद प्रहृत्य)

प्रतिज्ञामारोह पुनरपि चलयेष चरण ।

प्रणाशान्नदाना प्रशममुपयात त्वमधुना

परीत कालेन ऽग्नयसि मम क्रोधदहनम् ॥ २ ॥

राजा (सायगमात्मगतम्) अपे अथ सत्यमेवार्थं कुपित ।

चाण. (कृतक्रोधोप सहृत्य) । नृपल वृषल अलमुत्तरोत्तरेण ।
यद्यस्मत्तो गरीयात्राक्षसोनगम्यते तदिदं शस्त्रं तस्मै दीयताम् । (इति
शस्त्रमुत्सृज्योत्थाय चाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा रगगतम्) । राक्षस राक्षस
एव भवत कोटिल्यमुद्भिनिजिगीषोर्बुद्धे प्रकर्ष ।

चाणक्यतथलितभक्तिमह मुखेन जेष्यामि मौर्यमिति सप्रति य प्रयुक्त ।
भेद किन्नेन भवता सकुड. स एव सपत्स्यते शठतयेन हि दूषणाय॥३॥

(इति निष्क्रान्त) ।

राजा । आर्यं वैहीनरे अत प्रभृत्यनादृत्य चाणक्य चद्रगुप्त
स्वयमेव राय करिष्यतीति गृहीतार्था क्रियतां प्रकृतय । ' ११

कंचु. । (आमगतम्) । कय निरुपपदमेव चाणक्यमिति नार्य.
चाणक्यमिति । हत सगृहीतोपिकार ।^१ अथवा न खन्यन्न वस्तुनि
देवदोष । वृत्त. ।

स दोष सचियस्त्वेव यदस्तकुर्वते नृप ।

याति यतु प्रमादेन गजो व्यालन्वयाच्यताम् ॥ ४ ॥

राजा । आर्य किं विचारयानि ।

कंचु. । देव न किंचित् । दिष्टया देव इदानीं देव सवृत्त ।

राजा । (आमगतम्) एवमस्मासु गृह्यमाणेषु स्वकार्यसिद्धिकाम
तानामो भवत्वार्य । (प्रकाशम्) । शोणोत्तरे अनेन शुष्करुलेहेन
शेरोवेदना ना बाधते । रायनगृहमादेशय ।

प्रती. एतु एतु देव. ।

राजा (आमगतम्) ।

आर्याङ्गय मम लभितगारस्य बुद्धिं प्रवेणमिह भूयिस्व प्रवृत्ता ।

ये नत्यमेव हि शुक्लनीतिपातपीततेषां कथं नु हृदयं न भिनत्ति लज्जा ॥ ५ ॥

Mudrāṅkīkhaṇḍa III

XII

The tale of Mahāśvetā

Part II

अथ तावूलकरकनारिनी मर्दया तरलिका नाम मयैव- सह गता
स्नानुमार्त्तान् । ता पश्चाच्चिरादिवागम्य तदावस्थिता शनर्मानमार्त्तान् ।
मर्तुदारिके या ता तापसकुमारकां दिव्याकाशरम्भाभिरच्छेदमरस्तीरे
इथा तयोरेको येन मर्तुदुहितरियमवतसीकृता सुरतरुमुममजरां स
तस्माद् दितायादामनो-रक्षन्दर्शनमतिनिभृतपद-कुमुमित-जासता-
नगहनानरेणोपसृत्य मामागच्छन्ती पृष्टतो मर्तुदारिकानुदिश्याप्राक्षत् ।
वालिके केय कन्यका कम्य नापत्य किमभिप्राणा क वा गच्छतीति ।
मयोक्तमेवा खलु भगवत श्वेतमानोरशुसमृतायामन्तराणि गौर्यां सन्-
त्यन्ता देवस्य गरगापिपतेर्हसस्य दुहिता महाश्वेता नाम-गवर्द्धाविवन्

हेमकूटमचलवरमभिप्रस्थिता । इति कथिते च मया किमपि त्वितय
 न्मुहूर्तमिव तूष्णीं स्थित्वा त्रिगतनिमेषेण चक्षुषा चिरमभिर्वाक्ष्यमाणो
 मां सानुनयमर्थितामिव दर्शय पुनराह । बालिके कल्याणिर्ना तत्रा
 प्रिसवादिन्यचपला बालभावेव्याकृतिरिव तत्करोषि मे वचनमेकम
 न्यर्थ्यमानेति । ततो मया सविनयमुपरचिताजलिपुटया स दर्शिताद
 रमभिहित । भगवन्कस्मादेयमभिधत्से काह महामन । सकलीन्भुव
 नपूजनीयास्तद्दृशा पुण्यैर्निना निखिलकल्मषापहारिणीमस्मद्विधेषु
 दृष्टिमपि न पातयति किं पुनराज्ञाम् तद्विस्तम्भमादिश्यता कर्तव्यमनु
 गृह्यतामय जन इति । एवमुक्तश्च मया सज्जेहया सखीमिवोपकारि
 णीमिव प्राणप्रदामिव दृष्ट्या मामभिनय निकटवर्तिनस्तमालपादपा
 त्पट्टवमादाय निर्णय्य तटशिलातले तेन गधगजमदसुरभिपरिमलेन
 रत्नेनोत्तरीयवल्कलैकदेशाद्विपात्य पट्टिका स्वहस्तकमलकानिष्ठिकान
 खशिखरेणाभिलिख्येय पत्रिका त्वया तस्यै कन्यकायै प्रब्रजमेकाकिन्यै
 देयेत्यभिधापार्पितवान् । इत्युक्त्वा च सा तांबूलभाजनादाकृष्य तामद
 र्शयत् । अह तु तस्या करतलादादाम वल्कलपट्टिका तस्यामिमा
 मभिलिखितामार्यामपश्यम् ।

दूर मुक्तालतया विससितया विप्रलोम्बमानो मे ।

एत इव दर्शिताशो मानसजना त्वया नीत ॥

तत सानदाह तरलिके कथय कथ स त्वयादृष्ट किं किमभिहि
 तासि तेन कियत कालमत्रस्थितासि तत्र कियदनुसरन्स्मानसायागत इति
 पुन पुन पर्यपृच्छम् । अनयैव च कथया तया सह तस्मिन्नेव प्रासादे
 तथैव प्रतिपिदाशेषपरिजनप्रवेशा दिनसमत्यग्राह्यम् ।

अथास्त गते भगवति रजौ सा छत्रप्राहिणी समागत्याकथयत् ।
 भर्तृदारिके सयोर्मुनिबुभारयोरन्यतरो द्वारि तिष्ठति कथयति चाक्षमा
 लामुपयाचितुमागतोस्मीति । अह तु मुनिबुभारनामग्रहणादेव स्थान

स्थितापि गतेव द्वादेश समुपजाततदागमनाशका समाह्वयान्यतम क
चुक्तिन गच्छ प्रवेश्यतामिन्यादित्य प्राहिणवम् । अथ मुहूर्तादिव त
तस्यानुरूप सखायभूपिकुमार कर्पिजलनामान जराधवलस्य कचु-
क्तिनोऽनुनागेणागच्छतमपश्यन् । अतिकमुपगतस्य चास्य पर्याकुल-
निय सविषादमिवाकारमलक्षयन् । उत्थाय च कृतप्रणामा सादर
स्वयमाननमुपाहरन् । उपविष्टस्य च बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षान्य
चरणानपमृज्य चोत्तरीयाशुरुपहृयेनाच्यनधानाया भूमावेव तस्या
तिके समुपगच्छन् । अथ मुहूर्तमिव स्थित्वा किमपि विवक्षुरिव स
तस्या मननार्थोपनिष्ठाया तरलिक्ताया चक्षुरपातयत् । अह तु विदि
ताभिप्राया दृष्टव्यं भगवन्नयनिरिक्तैयनस्मच्छरीरादशक्तिमभिर्भायता
मिन्यवोचन् ।

एवमुक्तस्तु मया कर्पिजल प्रत्यगर्दीत् । राजपुत्रि किं ब्रवीमि ।
रागेव मे नाभिप्रेयविषयमवतरति त्रपया । क्व कदन्लपलाशी शानो
वनयाननिरतो मुनिजन क्व त्रायमशानननोचितो विषयोपभोगाभिला-
षकल्लुप्तो मननविनिर्गत्रिलाससकः रागप्राय प्रपच । सर्वमेवानुपप-
न्नमालोऽयं विमारुध्य देवेन । अयनेनैव खड्गहातासदतामीश्वरो
नपति जनम् । न जाते किमिदं वल्कलाना सदशमुताहो जटाना
नमुचितं किं तपसोनुरूपमाहोस्विद्धर्मनोपदेशागमिदम् । अपूर्वेन
प्रित्वना । केवलमवश्यक्यनायनिदनपर उपायो न दृश्यतेऽन्या
प्रतिविद्या नोपलभ्यतेऽन्य उरण नान्येक्यतेऽन्या गतिर्नास्ति । अक-
थनाने च महाननोपनिषानो जायते प्राणपरित्यागेनापि रक्षणीया
मुद्दत्तन इति कथयामि । अस्ति भगवत्या समक्षमेव स मया तथा
निष्ठुरमुपदर्शितकोपेनाभिहित । तथा चाभिप्राय परित्यज्य त तस्मा-
त्पदेशादुपजातन पुरसृष्ट्वुमुमानचयोऽन्य प्रदेशमगमम् । अपया-
ताया भगवत्या मुहूर्तमिव स्थितैकार्णा नियमिदानीमाचरतीति सजा-

तदितर्कं प्रतिनिवृत्त्य मिटपातरितमिग्रहस्त प्रदेश व्यलोकयम् । यात्र
 तत्र त नाद्राक्षमासीन्च मे मनस्येयम् । किं नु मदनपरायत्तचित्तवृत्ति-
 स्तमिमानुसरन् गतो भवेत् । गताया च तस्या लब्धचेतने लज्जया
 न शक्नोति मे दर्शनपथमुपगतम् । आहोस्वित्कुपित परित्यज्य मा
 गत । उतान्वेषमाणो मामेव प्रदेशमन्यमित्त समाश्रित स्यादित्येव
 विकल्पयन् कचित्कालमतिष्ठम् । तेन नु जन्मत अभूयनन्यस्तेन तस्य
 क्षणमप्यदर्शनेन दूयमान पुनरर्चितयम् । स कदाचिद्देयस्खलननिर्लक्ष
 किंचिदतिष्ठमपि समाचरेत् । न हि किंचिन्न क्रियते हिया । तन्न
 युक्तमेनेमकाकिन कर्तुमित्यन्धार्यान्वेष्टुमादरमकरणम् । अन्वेषमाणश्च
 यथा यथा नापश्य त तत्रा तत्रा सुहृत्स्नेहकातरेण मनसा तत्तदशोभ
 नमाशकमानस्तरुलतागहनानि चदनवीथिका लतामण्डपान्तर कूलानि
 च 'धीक्षमाणो निपुणमितस्ततो दत्तदृष्टि सुचिर व्यचग्म् । अयेकस्मि-
 लतागहने कृतानस्यानमुत्सृष्टसकलव्यापारतया लिखितमित्रोत्कार्ण
 मित्र स्तभितमित्रोपरतमित्र प्रसुतमित्र योगसमाधिरमित्र मदनमममित्र
 परायत्तचित्तवृत्ति परा कोटिमधिरूढ मन्मथारेशस्यानभिज्ञेयपूर्वाकार
 तमहमद्राक्षम् ।

अपगतनिमेषेण चक्षुषा तदवस्थ चिरमुद्दीक्ष्य समुपजातमिपादो वे
 पमानेन हृदयेनार्चितयम् । एव नामायमतिदुर्निपहनेगो मकरकेतुर्येना
 नेन क्षणेनायमीदृशमनस्थातरमप्रतीकारमुपनीत । कथमेवमेकपदे
 व्यर्थमिन्द्रेणमित्रो ज्ञानराशि अहो नत महचित्त तथा नामायमाशे-
 शनाद्धिप्रकृतिरस्खलितवृत्तिर्मम चायेना च मुनिकुमारकाणा स्पृह-
 णीयचरित आसीत् । अथ त्वितर इव परिभूय ज्ञानममिगणय्य तप-
 प्रमाणमुन्मूय गार्भीय ममयेन जडीकृत । सर्वथा दुर्लभ योवनम-
 स्वटितमियुपसृत्य च तस्मिन्नेव शिलातल्लेखपार्श्वे समुपविद्यासदेशान-
 सक्तपाणिमामनुर्गीलितलोचनमेव सगे पुडरीक कथय विमिश्रमित्य-

पृच्छम् । अत्र प्रयत्नेन त्रक्षुरुन्मील्य मथरया दृष्ट्या सुचिर विलोक्य
मामायततर निश्चस्य लज्जानिर्धार्यमाणान्निरलाक्षर सखे कपिनल वि
दितवृत्तातोऽपि किं मा पृच्छसीति कृत्रेण अनैरवदत् । अहं तु तदा
कर्ण्य तदवस्थयैनाप्रतीकाराविकारोय तथापि सुहृदा सुहृदन्मार्गप्रवृत्तो
पापच्छक्ति सर्वात्मना निवारणाय इति मनसावधार्याव्रजम् ।

सखे पुढरीक सुविदितमेतन्मम । केवलमिदमेव पृच्छामि यदेतदा
रब्ध भवता किमिदं गुरुभिरुपदिष्टमुत धर्मशास्त्रेषु पठितमुत धर्मार्ज
नोपायोपमुतापरस्तपसा प्रकार उत स्वर्गगमनमार्गोपमुत व्रतरहस्य
मिदमुत मोक्षप्राप्तियुक्तिराहोस्विदन्यो नियमप्रकार । कथमेतद्युक्त
भवतो मनसापि चिन्तयितुं किं पुनराख्यातुमीक्षितुं वा । कथय किम्
प्रबुद्ध इवानेन ममथहतकेनोपहासास्पदता नीयमानमात्मानं नावबु-
ध्यते । मूढो हि मदनेनायास्यते । का वा सुखाशा साधुजननिदितेष्वे
वविधेषु विषयेषु भजत । स खलु धर्मबुद्ध्या विपलतावन सिंचति
कुत्रलपमालेति निर्विशलतामालिङ्गति कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्प
मनगूहते महारत्नमिति ज्वलतमगारमभिसृशति मूढो विषयोपभोगेष्व-
निष्ठानुबधिषु य परिणतिर्विरसेषु सुखबुद्धिमारोपयति । अधिगतवि-
षयतत्त्वोऽपि कस्मात्खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं ज्ञानमुद्ब्रहसि
यतौ न निवारयसि प्रवळरज प्रसरकलपितानि स्वेतासीवोन्मार्गप्रस्थि-
तानिन्द्रियाणि न नियमयसि वा क्षुभित मन । कोपमनगो नाम ।
धैर्यमवलम्ब्य निर्भर्त्स्यतामय दुराचार । इत्येव वदत एव मे वचनमा-
क्षिप्य प्रतिपश्मातरालप्रवृत्तबाष्पवेणिक प्रसृज्य चक्षु करतलेन पाणौ
मामवलम्ब्यावोचत् । सखे किं बहुनेक्तेन । सर्वथा सुस्थोऽस्याशीविष
वेगप्रिमाणांमेतेषां कुसुमचापसायकानां पतितोसि न गोचरे । सुखमु-
पदिश्यते परस्य । यस्य चन्द्रियाणि सति मनो वा विद्यते य पश्यति
वा शृणोति वा श्रुतमवधारयति वा यो वा शुभमिदमशुभमिदमिति

निरेक्षुमल स खलुपदेशमर्हति । मम तु सर्वमेवेदमतिदूरापेतम् । अ
वष्टभो ज्ञान धैर्यं प्रतिसख्यानमित्यस्तमितपा कथा । कथमप्येवमेवाय
त्नश्रितास्तिष्ठत्यस्य । दुरातीत खलुपदेशकाल समतिव्रातो धर्या
वसर । गता प्रतिसख्याननेत्र । अतीतो ज्ञानावष्टमसमय । केन
वान्धेनास्मि समये भवतमपहायोपदेष्टव्यमुन्मार्गप्रवृत्तिनिवारण वा
करणाय कस्यान्यस्य वा वर्चसि मया स्थातव्य कोऽपरस्तत्समो मे
जगति वधु । किं करोमि यन्न शक्नोमि निवारयितुमात्मानम् । इयम
नेनर क्षणेन भवता दृष्टानस्था । तद्वत् इदानीमुपदेशकाल । यानप्रा
णिमि यानदस्य कम्पातोदितद्वादशदिनकरनिरणातपतीव्रस्य मदन
सतापस्य प्रतिक्रिया क्रियमाणामिच्छामि । पश्यत इव मैगायुक्
ध्यत इव हृदय प्लुष्यत इव दृष्टिर्जलतीव शरीरम् । अत्र यत्प्राप्त
काल तत्करोतु भवानित्यभिप्राय तूष्णीमभवत् ।

एवमुक्तोप्यहमेन प्राबोधय पुन । यदा सानुनय सोपग्रह चा
भिधीयमानोऽपि नाकरोत्कर्णे तदाहमचितयम् । अतिभूमिमय गतो
न शक्यते निवर्तयितुमितिदानीं निरर्थका खलुपदेशा । तत्प्राणपरि
रक्षणेपि तानदस्य यनमाचरामीति कृतमतिरथाय गत्वा तस्मात्स
रस सरसा मृणालिका समुद्धृत्य कमलिनीपलाशानि जललयलाठि
तानि चादाय कुमुदकुण्डलयकमलानि गृहीत्वागत्य तस्मिन्नेव लतागृ
हशिगतये शयनमस्माकल्पयम् । तत्र च सुगुणियण्णस्य प्रन्यासन्नय
र्निजा चदनमिटपिनां मृदूनि किमल्यानि निर्ष्पादय तेन स्वभावसुर-
भिन्ना तुषारशिशिरेण रसेन ललाटिकामकल्पयमाचरणतलादगचर्चा
चारचयम् । वदार्गदलेन च व्यजनत्रियामन्वतिष्ठम् । आसीद्य मे
गनमि चिता । नास्ति खल्वसाध्य नाम भगवतो मनोभुव । काय
हरिण इव वनशासनिरत एवमायमुग्धो जन व च विविधविलस-
नराशिर्गर्ध्वराजपुत्री महाश्वेता । सर्वथा न हि किञ्चिदस्य दुर्घटं दुष्क

रमनायत्तमकर्तव्यं वा जगति । न चाय केनापि प्रतिकूलयितुं शक्यते ।
 का वा गणना सचेतनेष्वपगतचेतनान्यपि संघट्टयितुमल यद्यस्मै रोचते ।
 किं वा तस्य दुःसाध्यमपरमेवंविधो येनायमगाधगोर्भयसागरस्तृणव-
 ल्लघुतामुपनीतः । क तत्तपः केयमवस्था । सर्वथा निष्प्रतीकारेयमापदु-
 पस्थिता किमिदानीं कर्तव्यं किमाचेष्टितव्यं कां दिशं गतव्यं किं
 शरणं कथोपायः कः सहायः कः प्रकारः का युक्तिः कः समाश्रयो येना-
 स्यासवः मंधार्यते । इत्येते च चान्ये च मे विषण्णहृदयस्य संकल्पाः
 प्रादुरासन् । पुनश्चाचिंतयम् । किमनया निष्प्रयोजनया चिंतया ।
 प्राणालावदस्य येन केनचिदुपायेन शुभेनाशुभेन वा रक्षणीयाः ।
 तेषां च त्वन्तमागममेकमपहाय नास्त्यपरः सरक्षणोपायः । अकाला-
 तरक्षमश्चायमस्य भदनविकारः । सततमतिर्गर्हितेनाकृत्येनापि परिर-
 क्षणीयान् मन्यते सुहृदमून्साधवः । तदतिन्हेषणमकर्तव्यमप्येतदस्मा-
 क्मवश्यकर्तव्यतामापतितम् । किं चान्यक्रियते कान्या वा गतिः ।
 सर्वथा प्रयामि तस्याः सकाशमावेदयाम्येतामवस्थामिति चिंतयित्वा
 च कदाचिदनुचितव्यापारप्रवृत्तं मां विज्ञाय संजातलज्जो निवारयेदि-
 त्यनिवैद्यैव तस्मै तत्प्रदेशात्सव्याजमुत्थायागतोऽहम् । तदेवमवस्थिते
 यदत्रावसरप्राप्तमीदृशस्य चानुरागस्य सदृशमस्मदागमनस्य चानुर-
 पमात्मनो वा समुचितं तत्र प्रभवति भवतीत्यभिधाय किमियं वक्ष्यतीति
 मन्मुखात्तद्वद्विस्तूर्णामासीन् ।

अहं तु तदाकर्ण्य सुखामृतमये हृद इव निमग्ना सर्वानदानामुपरि
 वर्तमाना सर्वमनोरथानामग्रमिवाधिरूढा अमलैरानन्दबाष्पजलविंदुभिः
 स्रवद्भिरावेद्यमानप्रहर्षप्रसरा तत्क्षणमाचिंतयम् । दिष्ट्या तावदयम-
 नगो मामिव तमप्यनुवप्राति यत्सत्यमनेन मे संतापयतापि क्रियताप्य-
 शेन दर्शितानुकूलता । यदि च सत्यमेव तस्येदृशां दशां ततः किमिव
 नोपवृत्तमनेन किं वा नोपपादित को धानेनापरः समानो वंद्युः । कथं
 वा कर्षिजलस्य स्वमेपि वितया भारता प्रशांताकृतोस्माद्ददनान्नि-

ष्कामति । इत्थभूते किं मयापि प्रतिपत्तव्य तस्य वा पुरः किमभिधात-
व्यमित्येव विचारयत्या एव प्रविश्य ससभ्रमा प्रतीहारी अवोचत् ।
भर्तृदारिके त्वमस्वस्थशरीरेति परिजनादुपलभ्य महादेवी प्राप्तेति ।
तच्च श्रुत्वा कर्पिजलो महाजनसंमर्दभीरुः सत्वरमुत्थाय राजपुत्रि
महानयमुपस्थितः कालातिपातो भगवांश्च भुवनत्रयचूडामणिरस्तमुपग-
च्छति दिवसकरस्तद्वच्छामि । सर्वथाभिमतसुहृत्प्राणरक्षादक्षिणार्थमय-
मुपरचितोऽज्जलिरेष मे परमो विभव इत्यभिधाय प्रतिपचनकालमप्र-
तीक्ष्यैन सर्वतः सरस्वे द्वारदेशे कथमप्यनातनिर्गमः प्रययौ । अत्रा तु
मत्समीपमागत्य मुचिर स्थित्वा रजभवनमयासीत् । तया तु तत्रागत्य
किं कृतं किमभिहितं किमाचेष्टितमिति शून्यहृदया सर्वं नालक्षयम् ।

Khandakati. V. R. Kādambari.

XIII.

The tale of Mahāsveta,

Part III.

गतायां च तस्यां रजनिकरमुदितं दृष्ट्वा हृदयेशं संभावयितुं
सरलिकया सहोदतिप्रम् । उच्चलितायां तु मे दुर्निमित्तनिवेदकमस्प-
दत दक्षिण लोचनम् । उपजातशंका चाचिंतयामिदमपरं किमप्युप-
क्षिप्त देवेनेति । अथ नातिदूरोदितेन चद्रमडलेनाश्रय्यमाने ज्यो-
त्स्नया भुवनांतराले तथैव च तया कटास्थिताश्रमालया श्रयणशिख-
रचुंगिन्या च पारिजातमन्जरी पद्मरागस्तरनिर्मितेनेव रत्नाशुकेन
वृन्तशिरांस्तुटना फेनचिद्रागीपेनापि परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा तस्मा-
त्प्राप्तादक्षिरादयानरम् ।

अरणीयं च प्रमदवनपथद्वारेण निर्गत्य सात्समीपमुदचलम् । तत्र
च मार्गलताकुमुदरजोपूसरं चरणयुगले कैलासतटप्रादेशेदयस्तुतचंद्र-
कांतमणिप्रदरेण प्रध्वाज्यती यस्मिन्प्रदेशे न आसते तस्मिन्नेव चास्य

सरसः पश्चिमे तटे पुरुषत्वेव रुदितध्वनिं विप्रकर्षानातिव्यक्तमुपाल-
क्षयम् । दक्षिणैक्षणस्फुरणेन च प्रथममेव मनस्याहितशक्ता तेन सुत-
रामवदीर्णहृदयेव किमप्यनिष्टमतः कथयतेव विषण्णेनांतरात्मना तर-
लिके किमिदमिति सभयमभिदधाना वेपमानगात्रयष्टिस्तदभिमुखमति-
त्वरितमगच्छम् ।

34040

अतिनिशाथप्रभावाह्वरादेव विभाव्यमानस्वरमुन्मुक्तार्तनाद विलपत
कापिजलमध्रौपम् । हा हतोऽस्मि हा दग्धोस्मि हा वचितोऽस्मि हा
किमिदमापतित किं वृत्तम् । उत्सन्नोऽस्मि । दुरात्मन्मदननपिशाच पाप
निर्धृण किमिदमकृत्यमनुष्ठितम् । आः पापे दुष्कृतकारिणि महाभ्वेते
दुर्विनीते किमनेन तेऽपकृतम् । आः पाप दुश्चरित चद्रचडाल कृता-
र्योऽसीदानीम् । अपगतदक्षिण्य दक्षिणानिलहतक पूर्णास्ते मनोरथाः
कृत कर्तव्य दहेदानीं यथेष्टम् । हा भगवन् भ्वेतकेतो पुत्रवत्सल न
वेत्सि मुषितमात्मानम् । हा धर्म निष्परिग्रहोऽसि । हा तपो निरा-
श्रयमसि हा सरस्वति विधवासि । हा सत्यनाथमसि । हा सुरलोक
शून्योऽसि । सखे प्रतिपालय माम् । अहमपि भवतमनुयास्यामि । न
शक्नोमि भवता विना क्षणमप्यवस्थातुमेकाकी । कथमपरिचित इवा-
दृष्टपूर्वं इवाद्य मामेकपद उत्सृज्य प्रयासि । कुतस्तवेयमतिनिष्ठुरता ।
कथय त्वदन्ते क गच्छामि । शून्या मे दिशो जाताः । तदुत्तिष्ठ
देहि मे विलपतः प्रतिवचन । क तन्ममोपरि सुहृत्प्रेम । क सा स्मित-
पूर्वाभिभाषिता ।

एवविध विलपत त श्रुत्वा दूरादेव मुक्तैकताराक्कदा सरस्तीरलता-
सक्तिवृद्धमानांशुकोत्तरीया यथाशक्ति त्वरितैरज्ञातसमविषमभूमिभा-
गविन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्रस्खलती पदे पदे केनाप्युत्क्षिप्य नीयमानेव
त प्रदेश गत्वा शशिमणिशिलातले विरचित शयनमविशयान कापि-
जलेन मदर्शनादब्रह्मण्यमित्यूर्ध्वहस्तेन दिगुणीभूतवाण्योद्गमेनाक्रोशत्ता

कठे परिष्वक्त तत्क्षणविगतजीवित तमह पापकारिणी मदभाग्या महा-
भागमद्राक्षम् ।

उद्धृतमूर्च्छाधिकारा च पौतोलितलमिवावतीर्णा तदा काहमगम
किमकरव किं न्यलपमिति सर्वमेव नाज्ञासिधम् । असवध मे तस्मि-
न्क्षणे किमतिकठिनतयास्य मूढहृदयस्य किमनेकदुःखसहस्रसहिष्णु-
तया हतशरीरस्य किं विहिततया दीर्घशोकस्य किं भाजनतया
जन्मातरोपात्तस्य दुष्कृतस्य किं दुःखदाननिपुणतया दग्धदैवस्य
किमेकातवामतया दुरात्मनो मन्मथहतकस्य केन हेतुना नोद्गच्छति
स्म तदपि न ज्ञातवती । केवलमतिचिराद्बन्धचेतना दुःखभागिनी
बह्वानिव पतितमसद्व्यशोकदह्यमानमात्मानमरनौ विचेष्टमानमपश्यम् ।
अध्रुवधाना चासभाननीय तत्तस्य मरणमात्मनश्च जीवितमुत्थाय हा
हा किमिदमुपनतमिति मुक्तार्तनादा हा अब हा तात हा सख्य इति
व्याहरती लिपितुमारब्धा । हा नाथ जीवितनिबधनाचक्ष्व क मामे-
काकिनीमशरणामकरण निमुच्य यासि । पृष्ठ तरलिका त्वत्कृते
मया यानुभूतानस्था । युगसहस्रायमाण कृच्छ्रेण नीतो दिवसः प्र-
साद मरुदप्यालपे दर्शय भक्तवामलतामीपदीपि त्रिलोक्य पूरय मे
मनोरधम् । आर्ताग्नि भक्तास्म्यनुरत्तारस्म्यनाथस्मि बाढास्म्यगति-
कास्मि दुःखितास्म्यनन्यशरणास्मि मदनपरिभूतास्मि । किमिति न
करोमि दयां कथय किमपराद्ध किं वा नानुष्ठित मया कस्यां वा
नाशायामादत्त कस्मिन्वा त्वदनुकूले नाभिरत येन कुपितोऽसि ।
दास्ताजनमकारणापीरत्यय ब्रजन्न विभेपि कौटलीनात् । अलीकानु-
रागप्रणारण्युदाटया किं वा मया यामया पापया । आ. अहमद्यापि
प्राणिनि । हा हतास्मि मदभागिनी । पिह्मां दुष्कृतकारिणी यस्या
कृते त्वयर्मदर्या दद्या वर्तते । नाग्नि मरुददृशौ नृशस्तद्वदया पाद-
गैरविध भवामुत्तुङ्ग गृह गतवती । किं मे गृहेण किमवया किं

वा तातेन किं बंधुभिः किं परिजनेन । हा कमुपयामि शरणम् । अयि
 दैव निर्घृण दर्शय दयां विज्ञापयामि त्वां देहि दयितदक्षिणाम् भग-
 वति भवितव्यते कुरु कृपा पाहि वनितामनाथाम् भगवत्यो वनदे-
 वताः प्रसीदत प्रयच्छतास्य प्राणान् । अब वसुधरे सकललोकानुग्र-
 हजननि किमर्थं नानुकपसे । तात कैलासेश शरण गतास्मि ते दर्शय
 दयालुताम् । इत्येतानि चान्यानि च व्याक्रोशतां कियद्वा स्मरामि
 महर्गृहातेयाविष्टेशोन्मत्तेव भूतोपहृतेव व्यलपम् । ततश्च तथाभूते
 तस्मिन्नवस्थातरे मरणैकनिश्चया ततद्वद्दुःखं विलप्य तरलिकामब्रवम् ।
 अय्युत्तिष्ठ निष्ठुरहृदये कियद्दोदिमि । काष्ठान्यादृत्य विरचय चिता-
 मनुसरामि जीवितेश्वरगिति । अत्रांतरे शटिति चद्रमडलविनिर्गतो
 गगनादवतीर्य महाप्रमाणः पुरुषो महापुरुषलक्षणोपेतो दिव्याकृतिः
 पीवराम्या बाहुभ्यां तमुपरतमुत्क्षिप्य दुदुभिनादगभीरेण स्वरेण वत्से
 महाश्वेते न परित्याज्यात्त्वया प्राणाः पुनरपि तवानेन सह भविष्यति
 समागम इत्येवमादृतः पितेवाभिधाय सहैवानेन गगनतलमुदपतत् ।
 अहं तु तेन व्यतिकरेण सभया सविस्मया सकौतुका चोन्मुखी
 किमिदमिति कर्पिजलमपृच्छम् । असौ तु ससभममदवैबोत्तरमुदति-
 ष्टत् । दुरात्मनतकं कं मे वयस्यमपहृत्य गच्छसीत्यभिधायोन्मुखः
 सजातकोपो बन्धन्सोवगमुत्तरीयवत्कलेन परिकरमुत्पतत तमेवानुसरन्-
 तरिक्षमुदगात् । पश्यत्या एव च मे सर्व एव ते तारागणमध्यमाविशन् ।

मम तु तेन द्वितीयेनेव प्रियतममरणेन कर्पिजलगमनेन द्विगुणी-
 कृतशोकायाः सुतरामदीर्यत हृदयम् । किंकर्तव्यतामूढा च तरलि-
 कामब्रवम् । अपि जानासि कथय किमेतदिति । सा तु तदवलोक्य
 स्त्रीस्वभावात्तरतया तस्मिन्क्षणे शोकाभिमाविना भयेनाभिभूता वेप-
 मानागयाष्टिर्मम मरणशंकया च वराकी विपण्णहृदया सकरुणमवा-
 दत् । मर्तृदारिके न जानामि पापकारिणी । किं तु महदिदमाश्र-

यित्वा चानित्यता सर्वभावानामवधार्य चाकाङ्क्षमगुरता सर्वसुखानाम-
 योग्यगण्य तातमवा च परित्यज्य सह परिजनेन मनसा सकलवधुवर्ग
 निर्वर्त्य सकलग्रिपयसुखेभ्यो मनः सयम्येन्द्रियाणि गृहीतब्रह्मचर्या
 देव त्रैलोक्यनाथमनाथशरणमिम शरणार्थिनी स्थाणुमाश्रितवत्यास्मि ।
 अपरेद्युश्च कुतोऽपि समुपलब्धवृत्तातस्तात, सहावया सह वधुवर्गेणा-
 गुल्य सुचिर कृताकदस्तैस्तैरुपायैरभ्यर्थनामिक्ष्व बहुभिरुपदेशेश्वानेक-
 प्रकारैः परिसात्वनेश्च नानाविधैर्गृहगमनाय मे महात यत्नमकरोत् ।
 यदा च नेयमस्माद्ब्रधवसायात्कथचिदपि शक्यते व्यावर्तयितुमिति
 निश्चयमधिगतवास्तदा निराशोऽपि दुस्त्यजतया दुहितृस्नेहस्य पुन,
 पुनर्मया रिख्यमानोऽपि बहुन्दिवसान्स्थित्वा सशोक एवातर्दह्यमान
 हृदयो गृहानयासीत् । गते च ताते तत प्रभृति देवस्य कृतेऽश्रुमो-
 क्षमात्रकेण कृतज्ञता दर्शयती तदनुरागकृशमिदमपुण्यबहुलमस्तमित-
 लज्जममगलभूतमनेककेशायाससहस्रनिवास दग्धशरीरक बहुविधैर्नि-
 यमशतैः शोपयती बन्धैश्च फलमूलवारिभिर्वर्तमाना जपन्याजेन तद्-
 गुणगणानि गणयती त्रिसध्यमत्र सरसि स्नानमुपस्पृशती प्रतिदिन-
 मर्चयती देव त्र्यम्बकमस्यामेव गुहाया तरलिकया सह दीर्घ शोकम-
 नुभवती सुचिर न्यत्रसम् । साहमेवविधा पापकारिणी निर्लेक्षणा
 निर्लेज्जा क्रूरा च गर्हणीया निष्प्रयोजनोत्तन्ना निष्फलजीविता निर्नाथा
 निरयलवना नि सुखा च । किं मया दृष्टया पृष्टया वा कृतब्राह्मण-
 यधमहापातकया करोति महाभाग इत्युक्त्वा मादुना वल्कलोपातेन
 शशिनमित्र शरन्मेषशकलेनाच्छाद्य वदन दुर्निवारवाष्पवेगमपारयती
 निवारयितुमुन्मुक्तकठमतिचिरमुच्चैः प्रारोदीत् ।

Kādambri.

XIV

Characteristics of good servants

एवमादिष्टु मेघनादो व्यजिज्ञपत् । देवि राजलोके तु का कथा

भृत्यगणोऽपि सकल एवाय वदमूल्यलाशी निश्चय कृत्वा स्थितो-
 यथास्माक मय्यादेकेनापि देवपादाद्विना न प्रतीप गतव्यम् । भृत्या
 अपि त एव ये सपत्तेर्निपत्तौ सन्निशेष सेवते समुन्नम्यमाना मुतरामव
 नमत्यालप्यमाना न समानालापा जायते स्तूयमाना नोत्सियते
 क्षिप्यमाणा नापराध गृह्ययुच्यमाना न प्रतीप भाषते पृथा प्रिय
 हित विज्ञापयत्यनादिष्टा कुर्वन्ति कृत्वा न जल्पति पराक्रम्य न
 त्रिकथते कप्यमाना अपि लज्जामुद्रहति महाहवेष्वाप्रतो ध्वजभूता
 लक्ष्यते दानकाले पलायमाना पृष्ठतो निर्लीयते नापि कोह बहु
 मन्यते जीरिताहपुरो मरणमभिवाञ्छति गृहादपि स्वामिपादमूढे सुख
 तिष्ठति । येषां च तृष्णा चरणपरिचर्यायामसतोपो हृदयाराधने
 व्यसनमाननानलोकने वाचाळता गुणग्रहणे कार्पण्यमपरित्यागे भर्तु ।
 ये च विद्यमानेष्वामनि न स्वाधीनसकलैर्द्रियवृत्तयः पश्यन्तोऽप्यथा
 इयं शृण्वन्तोऽपि बधिरा इव वाग्मिनोऽपि मूका इव जानन्तोऽपि जडा
 इवामुपहतकरचरणा अपि कुणय इव पगश्च इव क्लीबा इनाकिचित्करा
 स्वात्मना स्वामिचित्तादर्शे प्रतिबिम्बनद्वर्तते ।

Kadambari

XV.

Characteristics of wise and foolish persons.

Part I

निपेक्ते प्रशस्तानि निर्दितानि न सेरते ।

अनास्तिक श्रद्धान एतत्पण्डितलक्षणम् ॥ १ ॥

मोधो हर्षश्च दर्पश्च ह्रीस्तमो मान्यमानिता ।

यमर्थान्नापकर्षति स वै पण्डित उच्यते ॥ २ ॥

यस्य कृत्यं न जानति मत्र वा मत्रित परे ।

कृतमेवास्य जानति स वै पण्डित उच्यते ॥ ३ ॥

यस्य कृत्यं न विघ्नति शीतमुष्ण भय रतिः ।

समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पण्डित उच्यते ॥ ४ ॥

यस्य संसारिणी प्रज्ञा धर्मार्थानुवर्तते ।

कामादर्थं वर्णाते यः स वै पण्डित उच्यते ॥ ५ ॥

यथाशक्ति चिकीर्षति यथाशक्ति च कुर्वते ।

न किञ्चिदवमन्यते नराः पण्डितबुद्धयः ॥ ६ ॥

क्षिप्रं विजानाति चिरं नृणोति विज्ञाय चार्थं भजते न कामान् ।

नासपृष्टो व्युपयुक्ते परार्थे तत्प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ॥ ७ ॥

नाप्राप्यमभिगच्छति नष्टं नेच्छति शोचितुम् ।

आप्तुं च न मुह्यति नराः पण्डितबुद्धयः ॥ ८ ॥

निश्चित्य यः प्रक्रमते नातर्जसति कर्मणः ।

अवध्यकालो वक्ष्यान्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ ९ ॥

आर्यकर्मणि रज्यते भूतिकर्माणि कुर्वते ।

हितं च नाम्यमूषति पण्डिता भरतर्षभ ॥ १० ॥

न तद्व्यत्यात्मसमाने तप्यते नावमानने ।

गांगो हृद् इवाश्रोम्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ ११ ॥

तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् ।

उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते ॥ १२ ॥

श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।

अमभिन्नार्यमर्यादः पण्डितस्त्वया लभेत सः ॥ १३ ॥

स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति ।

मिथ्या चरति मित्रार्थं यश्च भूदः स उच्यते ॥ १४ ॥

अमित्रं कुर्वते मित्रं मित्रं द्वेष्टि दिनस्ति च ।

कर्म चारमते दुष्टं तमोर्दुर्मूढचेतसम् ॥ १५ ॥

अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहु मापते ।

अनिश्चस्ते विधिसिति मूढचेता नराधमः ॥ १६ ॥

पर क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा ।

यश्च कुप्यत्यनीशान् स च मूढतमो नरः ॥ १७ ॥

आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्थपरिवर्जितम् ।

अलभ्यमिच्छन्नेकम्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते ॥ १८ ॥

अर्थं महातमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा ।

विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते ॥ १९ ॥

एकः सपन्नमभ्राति वस्ते वासश्च शोभनम् ।

योऽसविभज्य भृत्येभ्यः को नृशस्तरस्ततः ॥ २० ॥

एकः पापानि कुरुते फलं भुक्ते महाजनः ।

भोक्तारो विप्रमुच्यते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥ २१ ॥

एकं हन्यान् वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता ।

बुद्धिर्बुद्धिमतोऽसृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥ २२ ॥

एकं विपरसो हतिं शस्त्रेणैकश्च वच्यते ।

सराष्ट्रं सप्रजं हतिं राजानं मन्त्रविद्भुवः ॥ २३ ॥

एकः क्षमावर्ता दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।

यदेन क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ २४ ॥

सौम्यं दोषो न मतव्यः क्षमा हि परमं बलम् ।

क्षमा गुणो ह्यशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा ॥ २५ ॥

क्षमा वशीकृतिर्लोके क्षमया किं न साध्यते ।

शांतिखड्गः करे यस्य किं करिष्यति दुर्जनः ॥ २६ ॥

अतृणे पतितो बहिः स्वयमेवोपशाम्यति ।

अक्षमावान्परं दोषैरात्मानं चैव योजयेत् ॥ २७ ॥

एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शांतिरुत्तमा ।

विद्वैका परमा तृप्तिरहिंसा मुखावहा ॥ २८ ॥

य सर्वभूतप्रशमे निविष्ट स यो मृदुर्मानः शुद्धभावा ।

अतीव न ज्ञायते ज्ञातिमध्ये महामणिर्ज्ञान्य इव प्रसन्न ॥ ३८ ॥

य आत्मनाऽपत्रपते भूश नर स सर्वलोकस्य गुरुर्भवत्युत ।

अनन्ततेजा सुमना समाहित स तेजसा भूर्य इवावभासते ॥ ३९ ॥

F , (Mahabharata

XVII

King Harsha hearing of his father's illness

अथ कदाचिद् राज्यवर्धन कनचधरमाहूय हूणान्हुतु हरिणानि
हरिणेश किशोरमपरिमितबलानुयात चिरतनैरमात्यै प्रधानैश्च मह
सामते कृत्वा नाभिसारमुत्तरापत्रं प्राहिणात् । प्रयात च देवो ह
कतिचित्प्रयाणयानि तुरगभेरनुव्रजान् । प्रविष्टे च वैलासप्रभाभासि
ककुभ भ्रातरि निवर्तमानो नये वयति वर्तमानो त्रिक्लमरसानुरोधी के
सरिशरभशार्दुल्वराहनहुलेषु तुषारशैलेष्वलपु नीडमृगयया मृगलै
घन कतिपयान्यहानि वहिरेव व्यलङ्घत । चकार चाकर्णाङ्गुष्ठमासु
भट्टवर्षी स्वर्णपीयोभिरेव दिवसैर्नि द्वापन्नान्यरण्यानि ।

एकदा तु विभामर्यास्तुरंगे यामे प्रयूपम्येन स्वप्ने चतुलज्वाला
जर्पिजगितमकटननुभ दुर्निगण्यदावदुनभुजा दह्यमान केसरिणमव
क्षीत् । तस्मिन्नेन दानदहने ममुत्सृज्य शान्तानुष्ठुयमान पातयत्
सिंहमपश्यत् । आसीच्चास्य चेतसि । गेहेभ्य कठिनतरा त्व
स्नेहमया धवनपाशा । यत्प्राप्तान्निर्व्यचोऽप्येवमाचरतीति । प्रबुद्ध
स्याम्य दक्षिणेतरमक्षि पश्यदे । गात्रेष्वस्मादेव च वेपथुरिपप्रथे
निर्निमित्तमतर्बधनस्थत्राघचात्रे हृदयम् । अकारणादेनाजायत गरी
यसी दुःखासिका । किमिदमिति ममुपनतनिनिधिरिवत्प्राणिगधितमति
रपगतपृतिश्चित्तयनमिष्यदन स्तिमिततारवेण चक्षुषा समुद्दिश्यमान
स्थण्डकमन्त्रिणायनमिव चकार चकारेशेण क्षणक्षीणाम् । अहि च तस्मिः

त्येनैव चेतसा चिक्काड मृगयाम् । आरोहति च हरितहये मध्य-
 नसो भवनमागन्योभयतो मदः मदः ब्राह्ममानतनुतालवृतो वेत्रपट्टिकाम-
 शयान सायक एव तम्भा । अथ दूरादेन दीर्घाचगन्तार कुरग-
 नामानमायातमद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा पूर्वानिमित्तपरपराविर्भूतभीतिरविच्यत हृदयेन । कुरगरुस्तु
 प्रणाम समुपसृत्य प्रथममाननलप्र विपादमुपनिन्ये पश्चाल्लिङ्गम् ।
 च हर्षं खयमेवावाचयन् । लेम्बार्थेनैव च सह गृहीत्वा हृदयेन
 आपमनिग्ररूपोऽभ्यगात् । कुरगरु किं ममाद्य तातम्येति । स
 चक्षुःक्षे देन दाहज्वरो महानिति । तच्चाकर्ण्य सहमेवास्य हृदय
 तल । कृतमनाश्च चनयितुरायुःकामोऽपरिमितमणिकनकरजतजा-
 तामपरिवर्हमशेष ब्राह्मणमादकरोत् । जमुत्तत्त्वनिबोक्त्वच्च त्वरया च
 वमान परिवर्हकोपनीतमाग्न्य तुरगममेकाक्येन प्रयातु प्रारतन ।

Harshacharita

ΛVIII

The Yaksha's message

तामुत्थाप्य स्वजलकणिकादीतलेनानिलेन

प्रत्यादरस्ता मममभिनयेर्जीलकेर्जीलतीनानाम् ।

त्रिचुद्रर्भ म्तिमितनयना व्यननाथे गयाक्षे

वक्तुं धीरं स्तनितचनमर्मानिर्ना प्रक्रमेथा ॥ १ ॥

भर्तुर्मित्रं प्रियमग्निं त्रिद्वि मामनुराह

तत्सदेगेर्हृदयनिहितगगतं त्वसमीपम् ।

यो वृद्धानि त्वरयति पथि श्राम्यता प्रोषिताना

मदस्निगर्वनिभिरग्लविणिमोक्षो मुक्तानि ॥ २ ॥

इत्याग्याते पवनननय मधिलीवोन्मुखी सा

तामुत्कटोन्मिनहृदया वीक्ष्य सभाय्य चवम् ।

श्रोष्यत्यस्मात्परमरीहिता सौम्य सीमतिर्नाना १

कातोदत सुहृदुपनत संगमार्त्तिकचिद्वन ॥ ३ ॥ १

तामायुष्मन्मम च वचनादामनश्चोपकर्तुं

ब्रूया एव तत्र सहचरो रामगिर्याश्रमस्थ ।

अव्यापन्न कुशम्बवेष्टे वृच्छति त्वा नियुक्त

पूर्वाभाष्य सुलभरिपदा प्राणिनामेतदेव ॥ ४ ॥

शङ्कादयेय यदपि किल ते य मर्त्यानां पुरस्ता-

त्कर्णे लोल कथयितुमभूदाननस्पर्शलोभात् ।

सोऽतिक्वात श्रवणत्रिपय लोचनाभ्यामदृष्ट

स्वामुक्तठाविरचितपद ममुखेनेदमाह ॥ ५ ॥

श्यामास्वर्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपात

वक्त्रच्छाया शशिनि शिखिना बहर्मरिषु केशान् ।

उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीनीचिषु भृशिलासा-

न्हर्तैकस्मिन्नचिदपि न ते चडि सादृश्यमस्ति ॥ ६ ॥

त्वामालिख्य प्रणयबुदिता धानुरागै शिलाया-

मामान ते श्रवणपतित यात्रदिजामि कर्तुम् ।

अल्लैस्तावमुद्वुरपचिर्तदृष्टिरालुप्यते मे

कृस्तस्मिन्नपि न सहते सगम ना कृतानि ॥ ७ ॥

भिरना सद्य कितलयपुटादनदारुदुभाणां

ये तक्षीरस्त्रुतिमुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ता ।

आलिख्यते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवात्ता

पूर्वं स्पृष्ट यदि किल भवेदगमेभिस्तथेति ॥ ८ ॥

नन्वामान बह्व निगणयन्नामनैवानग्रे

तत्कन्याणि त्वमपि नितरां मा गम यातरस्वम् ।

कस्याया सुगमुपनत तु समेकानतो वा

नीचिर्गच्छयुपरि च दशा चक्रनेमिप्रमण ॥ ९ ॥

शापांतो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
 शेषान्मामान्गमय चतुरो लोचने मीलयिष्या .
 पञ्चादाषां निरह्णुणित त तमात्माभिलाष
 निर्वेक्ष्याथ परिणतशरच्चद्रिकासु क्षपासु ॥ १० ॥
 एतस्मान्मा कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा
 मा कोलनादसितनयमे मय्यविश्वासिनी भू ।
 ज्ञेहानाहु किमपि निरेह प्वसिनस्ते त्वभोगा
 दिष्टे वस्तुन्यपचितरसा प्रेमरार्शाभवनि ॥ ११ ॥
 आश्वास्यैव प्रथमविरहोदप्रशोका सर्वा ते
 शैलादाशु निनयनवृषो खातकूटानिवृत्त ।
 माभिज्ञानप्रहितकुशलस्तद्वचोभिर्ममापि
 प्रात कुठप्रसवशिथिल जंघित धारयेथा ॥ १२ ॥
 कश्चित्सौम्य ध्यवमितामिद बहुकृत्य त्वया मे
 प्रापादेशान्न खलु भवतो धीरता कल्पयामि ।
 नि शब्दोऽपि प्रदिशमि जल याचितश्चातरेभ्य
 प्रत्युक्त हि प्रणपितु सताम्रीप्सितार्थक्रियैव ॥ १३ ॥
 एतच्छ्रुवा प्रियमनुचिन्तप्रार्थनावर्तिनो मे
 सौहार्दाद्वा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशमुद्धवा ।
 इष्टान्दोशाञ्ज जलद निचर प्राप्या सभृतश्रां
 र्मा भूदेव क्षणमपि च ते त्रिगुता विप्रयोग ॥ १४ ॥
 Meghaduta

 XIX

A lover's tale

मकरंदः । कथितममलौकितया मदनोद्यान गतो माधव इति ।
 भवतु तत्रैव गच्छामि । (परित्रम्यालोक्य च) दिष्टयाप वयस्य
 उत एवाभिवर्तते । (निरूप्य ।) अस्य तु

गमनमलस शृया दृष्टि शरीरममौएवं

इवसितमधिक किं ज्वेतस्यान्किमन्यदितोय वा ।

भ्रमति भुवने कदर्पाज्ञा विकारि च यौवन

ललितमधुराम्ने ते भावा क्षिपति च धीरताम् ॥ १ ॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो माधव)

माधव । (स्वगतम्)

तामिदुसुदरमुखी सुचिर निभाव्य चेतः कथं कथमपि व्यपवर्तते मे ।

रुजा निजित्य विनय विनिवार्य धैर्यमुन्मथ्य मथरनिवैकमकाङ्क्षं ॥ २ ॥

आश्चर्यम् । यद्विस्मयमिति मितमस्तमितान्यभाव

मानदमदममृतप्लवनादिवाभूत् ।

तत्सनिधौ तदधुना हृदय मदीय

मगारचुचितमिव व्यथमानमास्ते ॥ ३ ॥

मकरन्द । सखे माधव इत इत ।

माधव । (परिक्रम्य) कथं प्रियत्रयस्यो मम मकरन्द ।

मकरन्द । (उपसृत्य) सखे माधव ललाटतपस्तपति तपनस्तद-
स्मिन्नुद्याने मुहूर्तमुपनिशान् ।

माधव । यदभिरुचितं वयस्याय ।

(इत्युभावुपनिशतः)

मकरन्द । तदस्य तान्द्र्यवृत्तितकुमुमकेसरकयापशातलामोदवा-
सितौद्यानस्य काञ्चनारपादपस्याधस्तादुपनिशान् ।

(तथा कुरुतः ।)

मकरन्द । त्वयस्य माधव । अद्य किल मदनीचाजयात्राप्रतिनि-
वृत्तमयादृशं भवतमन्यारयामि । अपि नाम मनागन्तार्णोसि रति-
रमणत्राणगोचरम् ।

(माधवः सञ्जमधोमुगन्तिश्रुतिः ।)

यकरद । (निहस्य) तक्मयनतमुग्रमुखपुढरीक स्थितोऽसि ।
पश्य ।

अन्येषु जतुषु रनस्तमसावृतेषु

निश्वस्य घातरि सम परमेश्वरे च ।

सौय प्रसिद्धिभिः खलु चित्तजन्मा

मा लजया तत्र कथंचिदपन्हुतिर्भूत् ॥ ४ ॥

म धन । वयस्य किं न कर्यामि श्रूयताम् । गतोहमवलोकित्वा
जनितकोतुक कामदेवायतनम् । तत्र चेतस्ततः परिक्रम्यावकोक्ष्य च
परिश्रमाद्वकुम्भकुडावलीमनोहराभरणरमणीयस्यागनभुवो बाल्यकुलं
स्यालालपरिसरे स्थित । तस्य च यदृच्छया निरस्तरनिपतितानि
कुसुमान्पादप विदग्धरचनामनोहरा स्रजमभिनिर्मातुमारब्धवानास्मि ।
अनन्तरं च सच्चारिणीं देवस्य मकरकेतोर्जगद्विजयवैजयंतिका निर्गल्य
गर्भभवनादुत्प्लविद्गन्धमुग्धनेपथ्यविभाषितकुमारीमावा महानुभाव
प्रकृतिरत्युदारपरिजना कापि तत एवाभिगमयती । १

सा रामर्णायकनिधिरधिदेवता वा

सौन्दर्यसारसमुदायानिकेतन वा ।

तस्या सखे नियतीमिदुसुधामृणाल

योऽस्नाति कारणमभू मदनश्च त्रेधा ॥ ५ ॥

अथ सा प्रणयिनीभिरनुचरिभिर्विगलनुसुमसचयारचयलीलादोह
दिनीभिरभ्यर्च्यमाना तमेव प्रकुम्भादपोद्देशमागतवती । तस्याश्च कस्मिं
श्चिदपि महाभागधेयजन्मनि गृह्णितसापचीयमानमिव ममथव्यथावि
कारमुपलक्षितवानास्मि । सा पुनर्मम प्रथमदर्शनाप्रभृत्यमृतवर्तिरिव
चक्षुषोर्निरतिशयमानदमुपादयन्त्यस्कातमाणिशलाकेन लोहधातुमत
ऋणमाकृष्टती । किं बहुना ।

(प्रकाशम् ।) अपि वयस्येन त्रिदिते तदन्वयनामनी ।

माधवः । सखे श्रूयताम् । अथ तस्याः करेणुकारोहणसमय एव महतः सखीकदवकादन्यतमा वारयोपिद्विलम्ब्य गालवकुलकुसुमावच यक्रमेणानेदीयसी भूत्वा प्रणम्य कुसुमार्पाडव्याजेन मामेवमुक्तवती । महाभाग सुष्ठिष्ठगुणतया रमणीय एव च सुमनसा सनिवेश । कुनूहलिनी च नो भर्तृदारिका वर्तते । यस्या अभिनवो विचित्र कुसुमेष्टु व्यापारः । तद्भवतु कृतार्थता वैदग्ध्यस्य । फलतु निर्माणस्य । नीयता निधतु । समासादयतु सरस एव भर्तृदारिकाया कटावलघन महार्घतामिति ।

मकरंदः । अहो वैदग्ध्यम् ।

माधवः । तथा च मदनुयुक्तया समाख्यातमियममात्यभूरिवसो प्रसूतिर्मालती नामाह च प्रसादभूमिर्भर्तृदारिकाया धात्रेयिका लवगिका नामेति ।

मकरंदः । अमान्यभूरिवसोरात्मजेत्यपर्याप्तिर्वहुमानस्य । अपि च मालती मालतीति भोदते भगवती कामदकी तां च किल राजा नदनाय प्रार्थयत इति किंवदती श्रूयते ।

माधवः । तथा चाहमनुरध्यमानस्तां वकुलमालामात्मनः कठादवतार्य दत्तवान् । असी पुनरभिनिनिष्टया दृशा मालतीमुखावलोकन-विह्वलतया विषमपरिचितैकभागां तामेव बहु मन्यमाना महानप्यप्रमाद इति प्रतिगृहीतवती । अनंतरं च यात्राभगप्रचलितस्य महत पौरजनस्य सकुलेन विघटितायां तस्यामागतोस्मि ।

Mālatīmādhava I

XX.

An address to the Ganges.

समृद्ध सौभाग्य सवल्लभमुधायाः किमपि तन्

महैश्वर्य लीलाजनितजगतः खंडपरसौ ।

श्रुतीना मर्त्यम् सुकृतमत्र मृतं मुमनसा

मुशानोदर्य ते सत्त्विभक्षितं न शमयतु ॥ १ ॥

दरिद्राणा दन्य दुग्तिभ्यः दुर्गमिनहृद्रा

दुत दूर्गकर्तृन् सद्बुधगनो दष्टिभरणिम् ।

अपि द्रामानिजाटुमल्लनर्द्राक्षगुररिह

प्राहस्ते पारा श्रियम्यमपारा दिशतु न ॥ २ ॥

स्मृति याता पूनामकृतमुज्ज्वलानामपि च या

हरत्पतस्नद्रा निमिरमित्र चद्राशुसरणि ।

दय सा ते मृत स्रुल्लसुरसमेत्यमलिला

ममान सताप त्रिभिर्मम ताप च हृताम् ॥ ३ ॥

तत्तन्नादन सुरदभ्युपगच्छेत् सद्भ्यः

मया मयंऽत्रज्ञात्तरणिमत्र नीता सुरगणा ।

द्वानांनौदाम्य यदि भजसि भागारणि तदा

निराधारे ह रोदिमि रुग्ण कषामिह पुर ॥ ४ ॥

अपि प्राय राय तृणमित्र परित्यज्य सहसा

निलोद्धानार तत्र जननि तीर श्रितवतम् ।

मुपात भ्यादाय सल्लिमिदमातृति पिबता

जनानामानन्द परिहन्ति निर्माणपदनीम् ॥ ५ ॥

मृत सद्य स्वात् विरचयति शात सद्बुधपि

प्रगीत यपाप झटिति भवताप च हरति ।

इद तद्गोति श्रवणरमणाय खलु पद

मम प्राणप्राते उदनकमलान्तर्गत्सतु ॥ ६ ॥

महादनेर्ध्यानार्द्रुभिधितानरपि च यत्

न लभ्य घोराभि सुनिमलतपेराजिभिरपि ।

अचिन्त्य तद्विष्णो पदमम्बिलसागराणतया

ददाना केनापि त्वमिह तुलनीया कथय न ॥ ७ ॥

नृणामीक्षामात्रादपि परिहरत्या भयभय

शिवायास्ते मूर्ते क इह बहुमान कथनतु ।

अमर्षम्लानाया परममनुरोऽगिरिभुजे

विहाय श्रीकृष्ण शिरसि निधत्त मारयति यान् ॥ ८ ॥

स्खलती स्वर्लोकादग्रनितलशोकापहृतये

जटाजटग्रथो यदसि विनिग्रह्य पुरभिद्रा ।

अये निर्लोभानामपि मनसि लोभ जनयता

गुणानामेवाय तत्र जननि दोष परिणत ॥ ९ ॥

जटानधान्यगून्प्रकृतिप्रधिरानुक्तिप्रिकलान्

ग्रहप्रस्थानन्ताग्विलदुरितनिस्तारसङ्गीन् ।

निलिपनिर्मुक्तानपि च निरयातानपतितान्

नगनत्र प्रातु त्वमिह परम भेषजमसि ॥ १० ॥

वृत्तश्रुद्धनस्फानत्र झटिति सततमनस

समुद्धर्तु मति त्रिभुवनत्रैर्वर्धनिग्रहा ।

अपि प्रायश्चित्तप्रसरणप्रगतीनचरिता

अनन्यवर्गवर्तु त्वमिह जननि तत्र विजयसे ॥ ११ ॥

निशान र्माणा रिमपि च निशान नरमुद्रा

प्रधान तीर्त्तानाममत्परिधान त्रिजगत् ।

समाधान बुद्धेरथ स्वलु तिगेधानमधिया

श्रियामाशान न परिहरतु ताप ता वपु ॥ १२ ॥

समुपति पद्मारमणपदपद्मावतनला

त्रियाम वदर्पप्रतिभटजटाजटभरने ।

अथाय व्यागगो हतपतितनिस्तारणविधा

न वस्मादुत्कर्षमन्त्र जननि तागार्ति जगत् ॥ १३ ॥

नगेभ्यो दार्तानां कथय नटिर्नाना वतमया

पुराणां सहर्तु सुगधुनि कपशोऽभिगन्तु ।

कया वा श्रीर्गन्तु पदकमलमश्नालि सलितै

स्तुल्येशो म्या तत्र जननि दीयेत कविभि ॥ १४ ॥

विधत्ता नि शक्र निरग्रिममाधि विधिरहो

मुख जेपे शेता हरिगविरत नृत्यतु हर ।

वृत्त प्रायश्चित्तरलमथ तपोदानयन्ने

सन्निर्गो वागाना यदि नगनि जागर्ति भरता ॥ १५ ॥

विलिनोऽय वेगव्यतनगरकोलाहलभगे

गता दूता दूर कचिदपि परेतान्मृगयितुम् ।

निमानाना वातो निदल्पनि री-शोर्दनिपदा

कथा ते कन्याणी यदनरि महामडलमगान् ॥ १६ ॥

अपते तीर्णानि न्यरितमिह यस्योदृतिप्रिधा

कर कणे रुन्यपि किल रुपालिप्रभृतय ।

इम त मामत्र त्रमियमनुकषार्द्रहृदया

पुनाना मर्षेपामत्रमनदर्प दय्यसि ॥ १७ ॥

निशालाम्यामाम्या किमिह नयनाभ्या खलु फल

न याभ्यामालीढा परमरमणीया तत्र तनु ।

अथ हि न्यकारो जननि मनुजस्य श्रवणयो

र्ययोर्नीतर्थातस्तत्र लहरिलील कलकल ॥ १८ ॥

कियत सत्येके निवृत्तमिह लोकार्थवटका

परे पूतामान कति च परलेखप्रणयिन ।

सुख शेते मानस्तत्र खलु कृपात पुनरय

जगन्नाम अद्वयसि निहितगेकद्वयभर ॥ १९ ॥

भयत्या हि ब्राह्म्याधमपनितपापडपरिपत्

परित्राणम्नेद श्रययितुमरात्र्य खलु यत्रा ।

ममार्येन प्रेमा दुरितनिरहेष्वत्र जगति

स्वमारोऽय सौख्येन खलु यतो दुग्गरिहर ॥ २० ॥

प्रपश्यते लोभा कनि न भर्तामत्रभर्ता

मुपाविस्तत्राय स्फुगति यदमीष्ट वितर्गमि ।

शोपे तुम्य मातर्मम तु पुनरामा मुरगुनि

स्वभावादेव त्वयमितमनुगम विधृतवान् ॥ २१ ॥

नरान्मृदास्तत्तज्जनपदसमासक्तमनसो

हसत सोह्रास निरुचकुमुमव्रातमियत ।

पुनाना सौरभ्ये सततमलिनो निन्यमलिनान्

सखायो न सन् त्रिदशतटिर्नीर्तारतरप ॥ २२ ॥

यज्येके देवान्कठिनतरसेनास्तदपरं

वितानव्यासक्ता यमनियमरक्ता कतिपये ।

अह तु त्वन्नामस्मरणकृतकामस्त्रिपथगे

जगज्जाल जाने जननि तृणजालेन सदृशम् ॥ २३ ॥

त्रिभूषितानगरिषूत्तमागा सद्य कृतानेकजनार्तिभगा ॥

मनोहरोत्तुगचलत्तरगा गगा ममागान्यमर्लीकरोतु ॥ २४ ॥

इमा पीयूषलहरीं जगन्नाथेन निर्मिताम् ।

य पटैत्तस्य मर्धन जायते नयमपद ॥ २५ ॥

Gang dahuu

VVI

God is not open to the charges of injustice
and cruelty

मैश्वरो जगत कारणमुपपद्यते । कुत । येनम्यसमृष्यप्रमगान्
कांश्चिद्व्यसुगभाज करोति देवार्तिन् । काश्चिद्व्यतदुत्तभाज करोति
पथार्तिन् । काश्चिन्मध्यमभोगभानो मनुष्यार्तिगिति । एव त्रिषु
सृष्टि निर्ममाणम्येद्वररग पुण्यजनम्येव रागद्वयोपपत्ते श्रुतिस्मृत्य
तथागित्वा उद्गादीश्वरहाभादीनिरेव पश्येत । यथा मलजर्जर

शुगुप्तिरिति निर्धृणवमतिकूलत्वं दुःखायोगविज्ञानासर्वप्रजोपसहरणाच्च
 प्रमच्येत । तस्माद्वैषम्यनर्धृष्यप्रसगानेश्वर कारणमित्येव प्राप्ते द्रुमः ।
 वैषम्यनेर्धृष्ये नेश्वरस्य प्रमच्येते । कस्मात् । सापेक्षत्वात् । यदि हि
 निरपेक्ष केवल ईश्वरो विपमा सृष्टिं निर्मिमति स्यातामेतो दोषो वे
 षम्य नर्धृष्य च । न तु निरपेक्षस्य निर्मातृत्वमस्ति । सापेक्षो हीश्वरो
 विपमा सृष्टिं निर्मिमति । किमपेक्षत इति चेद्धर्माधर्मावपेक्षत इति व-
 दामः । अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विपमा सृष्टिरिति नायमीश्वर-
 ष्यापराधः । ईश्वरस्तु परमन्यद् द्रष्टव्यः । यथा हि पर्जन्यो ब्रूहिवादि-
 सृष्टौ साधारण कारण भवति ब्रूहिवादिष्वप्येव तु तत्तद्बीजगतान्येवा
 साधारणानि सान्ध्यानि कारणानि भवति । एतमीश्वरो देवमनुष्यादि
 सृष्टौ साधारण कारण भवति । देवमनुष्यादिष्वप्येव तु तत्तद्बीजगता
 ष्वेवासाधारणानि कर्माणि कारणानि भवति । एतमीश्वर सापेक्षत्वात्
 वैषम्यनर्धृष्याभ्यां दूष्यति ।

Saṅkharabhiās'ya

XVII

A poet's introduction to his poem

श्रीरामि दुग्धोदभिपुटयाने पञ्चचरीन्नुत्तिमतनेति ।

नीलोत्पलान्तरहकाति न गेऽस्तु नूनं नगरान्मरुदः ॥ १ ॥

साहित्यपात्रेति विममनोऽपि कर्णामृत रक्षत हे कयात्र ।

यदस्य दत्ता इव लुठनाय कायार्थचारा प्रगुणामग्नि ॥ २ ॥

गृह्णतु मेरे यदि ग योऽष्ट नाम्नि क्षनि कापि कर्माश्वरगाम् ।

रत्नेषु लुप्यु ननु मर्त्यैरकापि रत्नाकर एव स्थितुः ॥ ३ ॥

महत्तरा सन्तु विद्यारत्नाना वर्मलज्जानि यत्र प्रवया ।

तथापि अविज्यग्रहस्युपा श्रद्धा विद्यास्थानि सचत्सोऽत्र ॥ ४ ॥

कुठरमात्रानि गुण कयन्ता साहित्याविनाशप्रवर्ततेतु ।

कुर्यादनाद्रेषु किमगनाना केशेषु कृष्णागुरुधूपयास ॥ ५ ॥

व्युत्पत्तिराजितकोविदापि न रजनाय क्रमते जडानाम् ।

न मैक्तिकच्छिद्रकरी शलाका प्रगल्भते कर्मणि टक्तिकाया ॥ ६ ॥

कणसु ये लब्धरसा कर्माना ते नानुरज्यति कथातरेषु ।

न प्रथिपर्णप्रणयाश्चरति कस्तूरिकागधमृगास्तृणेषु ॥ ७ ॥

न दुर्जनानामिह कोपि दोषस्तेषा स्वभागे हि गुणासहिष्णु ।

द्वैधैव केयामपि चद्रगडत्रिपादुरा पुट्कशर्कराणि ॥ ८ ॥

अलाकिकोल्लेखसमर्पणेन विदग्धचेत कणपट्टिकासु ।

परीक्षित काव्यसुवर्णमेतल्लोकस्य कठाभरणत्वमेतु ॥ ९ ॥

किं चारुचारित्रिखासकन्या कुर्याति भूषा कविसमूहेन ।

किं जातु गुजाफलभूषणाना सुवर्णकारेण वनेचरणाम् ॥ १० ॥

पृथ्वापते सति न यस्य पार्श्वे कर्माश्वरास्तस्य कुतो यशासि ।

भूषा कियतो न यभृधुग्न्या जानाति नामापि न कापि येषाम् ॥ ११ ॥

लकापते मकुचित यजो ययकीर्तिपात्र रघुरानपुत्र ।

स सर्व एमादिकत्रे प्रभागे न वैपरीत्या वयस क्षिताम् ॥ १२ ॥

गिरां प्रवृत्तिर्मम नीरनापि माया मयी न नृततेधर्मि ।

के या न शुष्पा मृदगभस्तिधुमनिवा मूर्धनि धारयति ॥ १३ ॥

कर्णामृत सतिरस विमुच्य दोष पवन मुमताज्जगताम् ।

निरीक्ष्यो रश्मिना पवित्र्य प्रमेय्य चन्द्रजाग्रमेव ॥ १४ ॥

एवास्तु चाटुभ्यामंशुसमुद्रायां गुणमोक्षिमानाम् ।

मद्भारतामृत्रविशेषां तांमिदानीं कठिनिभूषण व ॥ १५ ॥

स्वाधीन शशिमालिचापप्रिये प्राप्तो न वै प्रियया

पायाद् स विभीषणाग्रजनिहा रामाभिधानो हरि ॥ १ ॥

नाय प्रयातिप्रकृतिं प्रिरसो न य स्या-

न क्षीयते बहुजननितरा निपीत ।

जाड्य निहति रुचिमेति करोति तृप्ति

नून सुभाषितरसोऽन्यरसातिगार्या ॥ २ ॥

लोकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते ।

ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥ ३ ॥

यस्याश्चोरश्चिकुरनिकर कर्णपूरो मयूरो

भासो हास करिकुलगुरु कालिदासो विलास ।

हर्षो हर्षो हृदयमसति पचनाणस्तु वाण

केपा नैपा कथय करिताकामिनी कातुराय ॥ ४ ॥

गुणदोषा बुधो गृह्णन्निदुःखेढानिेश्वर ।

शिरसा लाघते पूर्वं पर कठे नियच्छति ॥ ५ ॥

पातितोऽपि कराधानरूपतलेन कदुक ।

प्रायेण सावुवृत्तानामस्थानिन्यो निपत्तय ॥ ६ ॥

किं चन्वाना च महता पितृपारुषेण

शक्त्या नि याति निवना पुरप प्रतिग्राम्

कुभो न वृषमग्निं शोषयितुं समर्थ

कुभोद्भवेन मुनिनापुत्रिरेव पीत ॥ ७ ॥

अनाधु साधुर्या मयति खलु तन्यम पुरपो

न सगादार्जन्यं न हि मुननता कस्यचिदपि ।

प्रहृष्टे समर्गे मणिमुनगयोर्न मानिते

मणिर्नाहेदोषान् मृश्याति न हि मपे मणिगुणान् ॥ ८ ॥

रास्यक चन्द्र मुनगयामिना सप्त नुरगा

निगल्यो मार्गश्चरणरीतिन सागरिणि ।

रविर्यात्येवात प्रतिदिनमपारस्य नभसः

क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महता नोपकरणे ॥ ९ ॥

विपक्ष. श्रीरुठो जडतनुरमात्य. शशधरो

वसत. सामतः कुमुममिषय. सैन्यमवला. ।

तथापि त्रैलोक्य जयति मदनो देहरहितः

क्रियासिद्धि. सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥ १० ॥

ये जाते व्यसने निराकुलधिय. सपत्नु नाभ्युन्नताः

प्राप्ते नैव पराङ्मुखाः प्रणयिनि प्राणप्रयोगैरपि

हीमतः स्वगुणप्रकाशनविमान्यस्तुतो पडिता-

स्ते भूमटलमडनैकतिलका. सत कियतो जनाः ॥ ११ ॥

क्षुद्रा. सति सहस्रशः स्वभरणव्यापारमात्रोद्यताः

स्वार्थो यस्य परार्थ एव स पुमानेक. सतामप्रणीः ।

दुष्पूरोदरपूरणाय पित्रिनि स्नात पति वाडयो

जीमूतस्तु निदाघसभृतजगत्सतापाशच्छित्तये ॥ १२ ॥

किं कूर्मस्य भरण्यथा न वपुषि क्षमा न क्षिपत्येव य-

किं वा नारिण पश्चिमो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चल ।

किं (रगीरुगमुसृजन् दृश्यन्तु श्लाघ्यो जनो लज्जते

निर्वाह. प्रनिषत्तस्तुपु सतामेतद्वि गोत्रमतम् ॥ १३ ॥

दुर्जनद्विगमनसा पुमां मुजनेऽपि नान्ति मिथ्यास ।

पार्श्वः पायमदग्धे तत्र पृष्ठय पायः पिरति ॥ १४ ॥

प्रातरादयो. पवनं ग्राहनि पृष्ठमाग

फले कट किमपि रति शर्मासिधिरम् ।

उद्व निष्पन्न नत्मा प्रविशयशक्तः

मर्त सत्तय चरित मरुत क्रमेणि ॥ १५ ॥

दुर्जनमर्गिगर्गपराय

१५ सता नर्तन कि यच्छर्मासिधिरम् ।

लक्ष्मरो हरति दाशरथे कउत्र

प्राप्नोति बधमत्र दक्षिणमिधुगज ॥ १६ ॥

आलस्य स्थिरतामुपेनि भजते चापन्यमुद्योगिता

मूकत्र मितभाषिता मितनुते मान्य भवेदार्जवम् ।

पात्रापात्रविचारणामिहिता यच्छ युगारामता

मातरंस्मि तत्र प्रमादप्रगतो दोषा जमी स्युर्गुणा ॥ १७ ॥

पीतोऽगस्त्येन तातथरणतरहतो नृभोऽन्येन रोमा-

दात्राभ्याद्विप्रनयं रमदनमिरे धारिता मेरिणी मे ।

गेह मे छेदयति प्रतिदिनमुनाकातपूनानिमित्त

तस्मान्निष्ठा सदाह द्विजकुलसदन नाथ निय त्यजामि ॥ १८ ॥

आपद्रव हसति किं द्रविणात्र मूढ

लक्ष्मी स्थिरा न भवतीति निमत्र चित्रम् ।

एतान्प्रपश्यमि घटाञ्ज उलयत्रचक्रे

रिक्ता भवति भरिता भरिताश्च रिक्ता ॥ १९ ॥

उर्झना गुणपत्रिण सुखफलान्याराद्विर्कर्णान्यथ

पर्यस्ता परितो यत्र स्तवकिता सपहतापहवा ।

प्रागेवापसृतप्रमोदहरिणच्छाया कथात गता

देन्यारण्यमतर्गनेन महना भग्नेऽभिमानद्रुमे ॥ २० ॥

लने त्व मन सिंग्रौ गिरिनरशिखरे त्व च तिष्ठ प्रतिष्ठे

शाते प्राप्ते दिशाते दुरु वस्तनिमहो गर्भे खर्वा भयाशु ।

तेज पाताम्बल मन मुनि भगवमान मा नाम तेस्तु

प्रेम्णैकामाश्रयती सततमहमिमा तूर्णमाणा श्रयिष्ये ॥ २१ ॥

सिंहशुण्णनराद्रुभगलित रक्ताक्तमुनापल

कातारे नृनृप्रिया दुर्मगाद्विहस्य पनी मुदा ।

पाणिभ्यामप्रगुह्य शुल्ककठिन तर्द्वाक्ष्य दरे नहा

वस्थाने पततामनीय मन्तामेनाग्नी स्यादिति ॥ २२ ॥

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा दत्ता पुरा तेऽखिला

क्षीरे तापमयेक्ष्य तेन पयमा ह्यामा कृशानो हुत ।

गतु पात्रमुन्ममस्तदभवद दृष्ट्वा तु मित्राणद

युक्त तेन जलेन शाम्यति सता मैत्री पुनस्त्रीदृशी ॥२३॥

यद्वात्रा निनमाल्पदृष्टिखित स्तोक् महद्वा न्न

तप्राप्नोति मरस्यलेऽपि नितरा मेरो ततो नाधिकम् ।

तद्दीरो भव भित्तनमु वृषणा वृत्ति वृथा मा कृथा

कृपे पश्य पयोनिपात्रपि घटो गृह्णाति तुल्य जलम् ॥२४॥

गीत योऽकिल ते मुदा रसविद शृण्वति कर्णामृत

नो विचिद्विनरति त तन्दलरेव स्वय जीवसि ।

कर्णायुर्हरमुद्भिरति भिरुन वाक्पास्तु तेभ्यो वलि

प्रज्ञा ण्य दिशति हत धिगिद त्रक निधे त्रीडितम् ॥२५॥

लब्ध जन्म सह श्रिया स्वयमपि तत्रैक्यभूषाकर

भिव्यर्थ परमेश्वराम्युपगतस्तनापि मूर्च्छा वृत्त ।

वृद्धि शीतकरस्तथापि न गत क्षीण पर प्रयुन

प्राय प्राक्तनमेव यर्म वयत् क यम्य यर्तुक्षम ॥२६॥

वाधितुच्छयति प्रपूरयति वा वाधितययुनक्ति

वाधिपानमिर्धा करोति च पुन वाधितयत्यायुगन् ।

अयोपप्रनिपक्षसहतिमिमा गेयस्थिति योऽय

श्रेय ग्रीडनि यययत्राटिकायायप्रमत्तो विधि ॥ २७ ॥

इत्यप्रार्थितः स्यात्सर्वविभवे दोषोऽयमेको वने

दुष्प्रापार्थिनि ययसार्थनटनावध्यैर्वृथा स्थायने ॥ २९ ॥

अथ मार्तदः किं न खलु तुरगैः समभिरिनः

कुदानुः किं सर्गः प्रसरति दिशो नैव निगतम् ।

कृतांतः किं साक्षान्महिषदहनोऽस्ताविति चिर ।

समालोक्याजो न्वा विदधति निरन्त्यान्प्रतिमदाः ॥ ३० ॥

यत्कीर्त्या ध्वजार्द्राकृत त्रिभुवन मूर्त्या जगन्मोहित

भक्त्यैशः परितोषितः मुच्यन्तेरानदिना, सन्ननाः

पूणांशा बहवः कृता नितरणेन न्वया पाचका-

स्तस्मै सर्वगुणाश्रयाय भवते दीर्घायुगशास्पदे ॥ ३१ ॥

अथ दानरत्नरिणा गिरिजयाप्यर्थं हरन्याइन

देवैश्च मुनयश्च स्मरहराभावे समुन्मीलनि ।

गंगा मागस्मंवरं जग्निदद्या दोषश्च पृथ्यातल

सर्वत्रयमधीश्वरस्यममत्त्वा मा च भिक्षाटनम् ॥ ३२ ॥

महाराज श्रीमच्छगनि यदात्ता ते धनलिते

पय पारावारं पद्मपुरयोऽय मृगयते ।

कपर्दी कैटभ सुरगिरिणि स्वं करिवरं

कलानाथ राहु, कमंडमवनो हसनधुना ॥ ३३ ॥

XXIV.

मौगान्मूढ, प्रवचनपटुर्वातुत्रे जल्पको वा

घृष्ट, पात्रे वनीत च सदा दूरतम्वप्रगन्मः ।

धांया मीर्यदि न सहने प्रायशो नाभिजनः

सैराधर्मः पद्मगहनो योमिनामन्यगन्मः ॥ १ ॥

भक्तानानुपकारिणा परहितयापाग्युत्तामना

सेगमन्यमहारत्नत्तविदुषा ओहन्तुनानामपि ।

व्यापनि स्वलितातरेषु नियता सिद्धिर्भवेद्वा न वा

तस्मादबुपतेरिवानिपते सेवा सदा शकिनी ॥ २ ॥

पराभा नृपतिलोकात्पालयेद्य नमास्ति न ।

दानमानादितोयेन मालाकारोऽहुरानिव ॥ ३ ॥

नृपदीपो धनस्नेह प्रज्ञाम्य सहरन्नापि ।

अनरस-र्युण शुभ्रैर्लक्ष्यते नेत्र केनचित् ॥ ४ ॥

निव्यति यर्मसु महस्वापि यन्नियोज्या

सभायनागुणमग्रेहि तर्माश्वराणाम् ।

किं प्राभगिथ्यदरणस्तमसा विभेत्ता

त चेसहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ ५ ॥

एक भूमिपति करोति सचित्र राशे प्रमाण यदा

त मोहादृष्य मद् स च मदादास्येन निर्दिष्टे ।

निर्दिण्णम्य पद करोति हृदये तस्य स्वयत्तस्पृहा

स्वातन्त्र्यान्नृपते स रायमधरा प्राणानपि व्यावयेत् ॥ ६ ॥

वर्माथ क्षीणवित्तस्य क्षीणरमपि शोभते

सुर पीताग्रशेषस्य दृग्गपक्षे विधोरिव ॥ ७ ॥

कोऽर्धान्प्राप्य न गतिनो विपयिण्, कस्यापदोऽस्ति गता

स्त्रीभि यस्य न खडित भुवि मन वा नाम राज्ञा प्रिय ।

क कास्य न गौचरातरगत कोऽर्धो गतो गौरव

यो न दुर्जनवागरामु पतिन क्षेमण यात पुमान् ॥ ८ ॥

पौत्रस्य यथमयक्षरहर्णे दोष न विज्ञातवान्

रामेणापि यथ न हेमहरिण्याममयो नक्षित ।

अर्धमपि युधिष्ठिरेण रमता शातो न दोष कथ

प्रयामतरिपतिमृदमनमां प्रापो मति क्षयिते ॥ ९ ॥

सर्वेनापि मया जनेन विदुषा पात्रनिरप्रेक्षिणा

वा १५ स्वदु य तानभिन्ने भुङ्क्तेऽपि पात्र जने ।

दर्वाथ्यग्ररूरेण दूममलिनेनायासयुक्तेन किं

भीमेनातिबलेन मत्स्यभवनेऽपूपा न सघटिता ॥ १० ॥

येनास्यभ्युदितेन चद्र गमितः क्लान्ति रवौ तत्र ते

गुज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।

क्षीणेनैतदनुष्ठित यदि ततः किं लज्जसे नो मना-

गस्त्वेव जडधामता तु भवतो यद्वयोन्नि विस्फूर्जसि ॥ ११ ॥

तवैव प्राचीण्य जलद जगदानदकरण

यदंभःपार्लिराहरति खलसत्त्वाज्जलनिधेः ।

निसर्गाक्षारास्ता नयसि च कथंचिन्मधुरता-

मथासारैस्तासा यगुपदुपकर्त्तासि जगतः ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा स्फीतोऽभवदलिरसौ लेख्यपद्म विशाल

चित्र चित्र किमिति किमिति व्याहरानिष्पपात ।

नास्मिन्गधो न च मधुकणा नास्ति तत्सौकुमार्य

धूर्णन्मूर्ध्ना वत नतशिरा ब्रीडया निर्जगाम ॥ १३ ॥

भ्रातः कोकिल कूजितेन किमल नाद्याप्यनर्घ्यो गुण-

स्तूष्णीं तिष्ठ निर्दोषपणपटलच्छन्नः कचित्कोटरे ।

प्रोक्षामद्रुमसकटे फट्टरत्काफायलीसपुलः

कालोऽय शिशिरस्य सप्रति सखे नाय वसतोत्सवः ॥ १४ ॥

अन्ये ते जलदायिनो जलधरास्तूष्णां विनिघ्नति ये

भ्रातश्चातक किं वृथा विरुदितैः खिन्नोऽसि विश्राम्यताम् ।

मेघः शारद एव काशघवलः पानीयरित्तोदरो

गर्जत्येव हि केवलं भृशतर नो बिंदुमप्युज्झति ॥ १५ ॥

मातंगाः किमु बलितैः किमफलैराडंबरैर्जबुकाः

सारंगा महिषा पदं न्नजथ किं शून्येषु दूरा न के ।

कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारे पुरः

सिधुघ्नानिति दुकृते स्फुरति यत्तद्रजित गर्जितम् ॥ १६ ॥

पात यत्र हिम पय कवलित यस्मिन्मृणालानुरा
स्तापतेन निमज्ज्य यत्र सरसो मध्ये त्रिमुक्त श्रम
धिकतस्येव जलानि पकिल्यत पाथोजिनी मघ्नतो

मूलान्युखनत करीद्र भनतो लजापि नो जायते ॥ १७ ॥

अल्पायासत्रलेन यत्र पतन वृच्छूण यत्रोन्नति
द्वारे वेत्रलतारितानगहन कष्टप्रवेशक्रम ।

हे सारग मनोरमा यनभुजस्त्यक्ता विशेषार्थिना

किं भूभृत्कटकस्थितिव्यसनिना व्यर्थ खुरा शक्तिता ॥ १८ ॥

यद्वक्त्र मुदुराक्षस न धनिना तृषे न चाट्टन्मृषा

नपा गर्गगिर शृणोपि न च तालप्रत्यशय भवति ।

काळे बाळतृणानि खादसि पर निद्रासि निद्रागमे

तमे द्रूहि कुरग कुत्र भयता किनाम तप्त तप ॥ १९ ॥

य पूर्वे परिपालिता फलभरच्छायादिभि प्राणिना

विश्रामद्रुम कथ्यता तत्र त्रिपकाले क ते साप्रतम् ।

पता संगतिमात्रकन्पितपुरस्कारास्तु धयास्तचो

यासा छेदनमतेरेण पतितो नाय कुठारस्तपि ॥ २० ॥

येभिज्ञा कुमुमोद्गमादनुदिन तामाश्रिता पदपदा

स्ते भ्राम्यति फलाद्बहिर्बहिरहो दृष्ट्वा न सभापसे ।

ये र्वातास्तत्र दृक्पथ न च गतास्ते तपलाभ्यतरे

धिकरां चूततरो परापरपरिज्ञानानभिज्ञो भवान् ॥ २१ ॥

आकर्ण्यग्रफलस्तुति जलमभूत्तनारिकेलतार

प्राप कटकित तथैव पनस जात द्विधार्थारकम् ।

आस्तेऽशोमुपमेव यदरुमड द्राक्षाकड धुदतां

इषामन नन जायत गतमहो मासर्पदोषादिह ॥ २२ ॥

कस्त्वं मोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटक
 वैराग्यादिव वञ्चि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ।
 वामेनात्र वटस्तमध्यगजनः सर्वात्मना सेवते

न छायापि परोपकारकृतये मार्गस्थितस्यापि मे ॥२३॥
 परार्थे यः पीडामनुभवति भङ्गेऽपि मधुरो

यदायः सर्वेषामिह खलु विकारोऽप्यभिमतः ।
 न सप्रानो वृद्धि यदि स भृशमक्षेत्रपतितः
 किमिच्छोदोषोसौ न पुनरगुणाया मरुभुवः ॥ २४ ॥

न तेजन्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां प्रहसते
 न तस्य स्यो भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः ।

मयूखैरश्रांत तपति यदि देवो दिनकरः
 किमाप्तेयप्रावा निवृत्त इव तेजांसि वमति ॥ २५ ॥

आविर्भूतानुरागाः क्षणमुदयगिरेरुज्जिहानस्य भानोः
 पत्रच्छाद्यैः पुरस्तादुपवनतरवो दूरमाद्वेव गत्वा ।

एतै तस्मिन्निवृत्ताः पुनरितरककुंश्रातपर्यस्ताब्बिबे
 प्रायो भृश्यास्त्यजन्ति प्रचलितविभवं स्वामिनं सेवमानाः ॥२६॥

अजानन्माहात्म्यं पतनु शलमो दीपदहने
 स र्मानोप्यज्ञानाद्वडिशयुतमश्रातु पिशितम् ।

विजानन्तोप्येते त्रयमिह विपञ्जालजटिला-

न मुंचामः कामानहह गहनो मोहमहिमा ॥ २७ ॥
 परेषां चेतांसि प्रतिदिवसमाराध्य बहुधा

प्रसादं किं नेतुं त्रिशसि नृदयः केशरुद्रिलम् ।
 प्रसन्ने त्वय्यंतः स्वयमुदितचितामणिगुणे

विमुक्तः संकल्पः किमभिलषितं पुष्यति न ते ॥ २८ ॥
 अमीमां प्राणानां तुलितविसिनीपत्रपयसां

कृते कि नास्माभिर्विगलितवित्रैकैर्व्यसितम् ।

यदाब्धानामग्रे द्रविणमदनि सञ्जमनसा

कृत वीतव्रीडैर्निजगुणकथापातरुमपि ॥ २९ ॥

यत्रानेके कचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यथेको

यत्राप्येकस्तदनु बह्वस्तत्र नेकोपि त्राते

इत्थ चेभौ रजनिदिवसो दोल्यन्द्वानिनाक्षो

काल काल्या भुवनफलके ऋडति प्राणिशार ॥ ३० ॥

भोगा मेधप्रितानमभ्यारिलत्सोदामिनीचचला

आयुर्मायुनिघटिताभ्रपटलीर्लीनाबुबद्गुरम् ।

लौला योजनलालना तनुभृतामित्याकलय्य द्रुत

योगे धैर्यसमाधिसिद्धिमुल्भे बुद्धि विदङ्ग बुधा ॥ ३१ ॥

नाथं ते समयो रहस्यमधुना निद्राति नाथो यदि

स्थिवा द्रक्ष्यति कुप्यति प्रभुरिति द्वारेषु येदा यच्च ।

चेतस्तानपहाय याहि भजन देवस्य निश्चेशितु

निर्दोषारिवनिर्दयोक्तघण्य नि सीनरानप्रदम् ॥ ३२ ॥

उदन्वठन्ना नू म च निधिरपां योजनशत

मदा पाथ पूया गगनपरिमाण फलयति ।

इति प्रायो भागा म्पुरदधिमुद्रामुमुलिना

मता प्रज्ञानेय पुनर्यममीमा विजयने ॥ ३३ ॥

तृतीयावलिः

THIRD SERIES

I

The hare and the lion

अस्ति मदनान्नि पर्वते दुर्दातो नाम सिंह । स च सर्वदा पशू-
ना वयं कुर्वन्नास्ते । ततः सर्वे पशुभिर्मिलित्वा स सिंहो निवृत्तः ।
मृगेन्द्रं किमर्थमेकदा बहुपशुनातः क्रियते । यदि प्रसादो भवति तदा
वयमेव भवदाहाराय प्रत्यहमेकैकं पशुमुपढाकयामः । ततः सिंहो-
क्तम् । यद्येतदभिमतं भवता तर्हि भवतु तत् । ततः प्रभृत्येककं पशु-
मुपकल्पितं भक्षयन्नास्ते । अथ कदाचिद्बृद्धशकम्प्यं गारं समायातः ।
सोचितवत् । अथ पचत्यं गमिष्यामि तर्हि किं मे सिंहानुनयेन ।
तन्मदं मदं गच्छामि । ततः सिंहोऽपि क्षुधार्पादितः, कोपात्तमुनाचः ।
कुतस्त्वं निलम्ब्य समागतोमि । शशकोपनीत् । देव नाहमपराधी ।
आगच्छन्पथि मिहातरेण नलानृतः । तस्याग्रे पुनरागमनाय अपथं
कृत्वा स्वामिनः निवेदयितुमत्रागतोमि । सिंहः सकोपमाह । सत्वरं
गत्वा दुरात्मानं दर्शयः कः स दुरात्मा तिष्ठति । ततः शशस्तः गृही-
त्वा गर्भारकूपं दर्शयितुं गतः । तत्रागत्य स्वयमेव पश्यतु स्वामी ।
इत्युक्त्वा तस्मिन्कूपजले तस्य सिंहस्य प्रतिबिम्बं दर्शितवान् ।
सतोसा क्रोधात्क्रान्तो दर्पात्तस्योपर्यात्मानं निश्चिष्य पचन्त्यं गतः ।
अतोहं व्रजामि ।

बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम् ।

पश्य सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः ॥ १ ॥

Hitopadesa II. .

II

The crime and the crime

अस्ति कस्मिंश्चिद्देशे नानाजलचरमनाथ सर । तत्र च कृताः
 श्रयो बक एको वृद्धभानमुपागतो मत्स्यान्यापादयितुमसमर्थ
 ततश्च क्षुक्षामकठ सरस्तीर उपनिष्टो मुक्ताफलसदृशश्चुप्रगर्हैरात
 लमभिपिचन्द्रोद । एक कुलीरको नानाजलचरसमेत समेत तस्य
 दु खेन दु खित सादरमिदमूचे । माम किमद्य त्वयाहारवृत्तिर्नानुष्ठी
 गते । केवलमधुपूर्णनेत्राभ्या सनिश्वासेन स्थायते । स आह । नत्स
 सत्यमुपलक्षित भवता । मया हि मत्स्यादन प्रति परमैराग्यतया
 साप्रत प्रायोपनेशन कृत तेनाह समीपगतानपि मत्स्यान् भक्षयामि ।
 कुलीरकस्तच्छ्रुत्वा प्राह । किं तद्वैराग्यकारणम् । स प्राह । वत्स
 अहमस्मिन्सरसि जातो वृद्धि गतश्च । तमयतच्छ्रुत यद् द्वादशवा-
 र्पिक्यनावृष्टि , सपद्यते लग्ना । कुलीरक आह । कस्मात्तच्छ्रुतम् ।
 बक आह । टनडमुखात् । यत शनश्चरा रोहिणीशकट भित्त्वा
 भौमश्च शुक्रश्च प्रयास्यति । तदेतत्सर स्वल्पतोय वर्तते शीघ्र
 शोष यास्यति । अस्मिन् शुष्के ये सहाह वृद्धि गत सैदम् क्रीडि
 तश्च ते सर्वे तोयाभावान्नाश यास्यति । तत्तेषा नियोग द्रष्टुमहमस
 मर्थ । तेनैतत्प्रायोपनेशन कृतम् । साप्रत सर्वेषा स्वल्पजलाशयान
 जलचरा गुरजलाशयेषु स्वस्वजर्नर्नयते । केचिच्च मकरगोधाशिशु
 भारजलहस्तिप्रभृतय स्वयमेव गच्छति । अत्र पुन सरसि ये जल
 चरास्ते निर्धिता सति । तेनाह विशेषाद्गोदिमि यद्बीजशेषमात्रम
 प्यत्र नोद्भिरिष्यति । तत स तदाकर्ष्यान्येषामपि जलचराणा तत्तस्य
 वचन निरेदयामास । अथ ते सर्वे भयप्रस्तमनसो मत्स्यकच्छपप्रभृ-
 तपक्षमाभ्युपन्य पप्रच्छ । माम अस्ति कश्चिदुपायो येनास्माक रक्षा
 भवति । बक आह । अस्यस्य जलाशयस्य नातिदूरे प्रभूतजलस-

नाथ सर पद्मिनीखड्गमडित यच्चतुर्विंशत्यापि वर्षाणामवृष्ट्या न
 शोषमेति । तद्यदि मम पृष्ठ कश्चिदारोहति तद्रह त तत्र नयामि ।
 अथ ते तत्र विश्वास्तमापन्नाम्नां मातुल भ्रान्तिरिति ब्रुवाणा अह
 पूर्वमह पूर्वमिति समतापरितस्थु । सोऽपि दुष्टाशय क्रमेण तान्पृष्ट
 मारोष्य जलाशयस्य नातिदूरे शिला ममासाद्य तस्यामाक्षिप्य स्वे
 च्छया भक्षयित्वा भूयोऽपि जलाशय समानाद्य चञ्चराणां मिथ्या-
 वार्त्तासिद्देशकैर्मनानि रजयन्नित्यमिवाहारवृत्तिमङ्गरेत् । अन्यस्मिन्दिने
 स पुनरीकेणोक्त । माम मया सह न प्रथम स्नेहमभाष ननात् ।
 तर्हि मा परित्यजान्यान्नयमि । तस्मादद्य मे प्राणत्राण कुरु ।
 तदारुण्यं सोऽपि दुष्टाशयश्चित्तितनान् । निमिषेणैव मम्यमासाद-
 नेन । तदद्यत नुर्लारक व्यजनम्याने कगेमि । इति निश्चिन्य न पृष्ठे
 समारोष्य ता बध्यशिलामुदिश्य प्रस्थित । कुर्लारकोऽपि दूरादेवा-
 स्थिपर्वत शिलाश्रयमवलोक्य मस्यार्म्भानि परिमाय तमवृच्छत् ।
 माम क्रियद्दूरे न जलाशय । मदीयभारेणातिथ्रातम्ब तन्कथय ।
 सोऽपि मङ्गधाजलचरोयमिति भत्त्वा म्बले न प्रभवतीति सस्मितमि
 दमाह । कुर्लारक कुनोऽप्यो जलाशय । मम प्राणयात्रेयम् । तस्मा
 त्स्मर्यतामात्मनोर्भाष्टदेनता । त्वामप्यस्या शिलाया निक्षिप्य भक्ष
 यिष्यामि । इत्युक्तवति तस्मिन्वज्रदण्डदण्डयेन मृणालनालधवलाया
 मृदुर्ग्राणाया गृहीतो मृतश्च । अथ स ता वक्त्रावा समादाय शनै
 शनैस्त जलाशयमानसाद् । तत सर्वैरेव जलचर पृष्ठ । भो कुर्ली
 रक किंनिमित्तस्व पथादायात् । कुशलकारण तिष्ठति । स भानु
 लेऽपि नायातः । तर्हि चिरयसि । वय सर्वे सोऽमुका कृतक्षणा
 स्तिष्ठामः । एव तैरभिहिते कुर्लारकोऽपि विहस्योवाच । मूर्खाः सर्वे
 जलचरास्तेन मिथ्यावादिना वचयित्वा नातिदूरे शिलातले प्रक्षिप्य
 भक्षिता । तन्मयायु शेषनया तस्य विद्वासघातकसाभिप्राय ज्ञान्ता

प्रायेयमानीता । तदहं सश्रमेण । अधुना सर्वत्रचराणां क्षेम भविष्यति । अतोहं ब्रवीमि ।

भक्षयित्वा ऋणं मस्यानुत्तमाधममध्यमान् ।

अतिलोल्याद्वक् कश्चिन्मृत कर्कटकप्रहात् ॥ १ ॥

Panchatantra I

III

The tale of Savitri

Part I

पुरा किल मद्रव्यश्रपतिर्नाम राजा बभूव । धर्माभा नलप्य शरप्य सत्यसधो जितेन्द्रियो यच्चा पारनानपदप्रियं सर्वभूतहितरतश्चासीत् । किंवनपत्य । तस्मात्सोपन्योपादनार्थं तावन्नियममास्थाय सारित्रीं देवतामाराजयामास । अथ कास्मश्चित्काले गते तस्य ज्येष्ठा महिषी गर्भमागध । प्राप्ते काचरा कन्या सुपुत्र । सा सारित्र्या प्रीतया दत्तेति पिता विप्राश्च तस्या सारित्रीत्येव नाम चकृ । सा नृपामजा विग्रहवती श्रीरिव वर्धमाना गच्छता कालेन यावनस्था बभूव । ता काचनीं प्रतिमामिव तेजसा ज्वलतीं दृष्ट्वा सर्वे जना देवकन्येयं प्राप्नोति मेतिरे । तस्यान्तेजसा प्रतिगारितश्च न कोपि ता नरयामास । ता यावनस्यामपि नृपतिभिरयाज्यमाना दृष्ट्वा पिता परमदुःखितोभवत् । तामाहूयोराच च । पुत्रिं प्रदानकालस्तेयम् । न च कश्चित्त्वा वृणोति । तस्माद् गुणरामन सदृश भर्तारं स्वयमन्विच्छेति । सा तथेति पितुर्भजनमादाय सचिरेभ्युता हम् रथमास्थाय राजर्षीणां तपोवननिजगाम । सर्गाणि तार्थान्याग्रमाश्चभिगम्य पितुर्भस्म निवहते । तदा स सभामध्ये भगवता नारदेन सह कथायोगेनोपनिष्ट आस्तात् । ता तथायातीं दृष्ट्वा नारदोश्चपातं पप्रच्छ । क तमेव सुता गता भूयुतश्चागता किमर्थं च । त्वमिमा भर्ते नाद्यापि प्रयच्छस्यसि । अश्वपतिं प्रोवाच । इयं गन्धर्वनैर कायेण प्रपितायेना

गता यो भर्तार्या नृतस्त भगवान् श्रोतुमर्हति । इत्युक्त्वा निस्तरेण
 ब्रूहीति कन्यामादिदेश । एवमादिष्टा मा प्रत्युयाच । आसीच्छलेषु
 शुमत्सेनो नाम पृथिवीपति । स कालेनायो यभूव । विनष्टचक्षुषो
 बालपुत्रस्य तस्य राय पूर्वमेरिणा छिद्रेस्मिन् दृत्तम् । ततोसो महा
 रण्य प्रहिउतस्तपोन्न च गत्वा तपस्तेपे । तस्य राज्ञ पुत्रस्तपोन्ने
 सनृद्ध सत्यनानुरूपो मे भर्तेति मनसा नृत इति । नारदस्तु तद्वच
 श्रुत्वा प्राह । अहो नव महत्याप सान्निव्या कृत यदनया गुणवानपि
 सत्यनानृत । अश्वपति प्राह भगवन् किं तयापम् । नारद प्रत्यु-
 याच । अना सर्वगुणोपेत । किंतु गुणानामप्येक एवास्य दोषस्ति-
 ष्ठति । स च प्रयत्नेनापि नानिर्गर्तु शक्यम् । दोषस्यमेव यदव
 प्रभृति सबन्धेनाय क्षाणायुर्भूत्वा देहव्याम करिष्यतीति । नारदस्य
 चच श्रुत्वाश्वपति सानिर्वामाह । गच्छ त्वमन्य भर्तार वरय यतः
 सत्ययति महानय दोष । सानित्री प्राह । सकृदशो निपतति सकृ-
 त्कन्या प्रदीयते । सकृदाह ददानीति राण्येतानि सकृत्सताम् ।
 अतो दीर्गायुरन्यायुर्मा सगुणो निर्गुणो वा सकृन्मया भर्ता वृत्तो नाह-
 मधुना द्वितीय वृणोमीति । तच्छ्रुत्वा नारद प्रोयाच । अश्वपते तव
 दुहितु हिरण्य गुडि । तस्मात्सत्ययतेष्या प्रदानमेव मे रोचते ।
 एवमुक्त्वा नारदस्त्रिदिन गत । राजापि दुहितु सर्व वनाहिक कार-
 यित्वा शुमत्सेनाश्रम कन्यया द्विनैश्च सार्धं पद्भ्यामेव जगाम ।
 गत्वा च सानित्री मे कन्यका स्नुषार्थे गृहाणेति शुमत्सेनमुवाच । शुम-
 त्सेन आह । कथं रायाच्युता ननवासमाश्रितास्तपस्विनो भूत्वा धर्म
 चराम । कथं नामेव तत्र सुता ननवासङ्गेश सहिष्यते । किंतु भूयो
 भूयोश्चापित्तानानुरथ्यमानो शुमत्सेनस्तत्प्रणयमगीचकार । ततोखिला-
 नाश्रमवासिनो द्विजानाहूय नृपो तां ययानिधि समुद्वाह कारयामा-
 सतु । अश्वपति कन्या यथार्हं परिच्छद च दत्त्वा परमया मुदा

युक्तं स्वभजनं यया । सत्यज्ञानपि तां सर्वगुणान्विता भार्या लब्ध्वा
मुमुदे । सापि मनमेक्षितं भर्तारं प्राप्य परं सतोपमनुबभूव । गते
पितरि सा सर्वाप्याभरणानि सन्यस्य वल्कलानि कापाय यत्र च
जगृहे । शुश्रूषातत्परतया च न केवलं भर्तृगुरूणामपि तुष्टिमात्रहर्त् ।
एव तत्र तेषां निरसता बहुतिथे काले व्यतीते यदा सत्यवता भर्तव्य
स काल उपस्थितः । भारिनी सावित्री नारदोक्तान् दिवसान् गण
यित्वा चतुर्येहनि सत्यवता भर्तव्यमिति संचित्य तिरात्र व्रतमुद्दिश्य
दिवारात्र स्थिताभन्दः । तस्या व्रताचरणनिश्चयं श्रुत्वा शुमत्सेनस्त
स्मात्ता व्यावर्तयितुमियेष । किंतु सावित्र्युवाच । तात न सताप
कार्यं । अहं व्रतं पारयिष्यामि । व्यनसायकृतं हीदं व्यवसायश्च
कारणमिति । एवमुक्तं श्वशुरस्तामनुजज्ञे । अथ भर्तृमरणदिवसे
प्रातः प्रातरुत्थाय हुताशनं हुत्वा सर्वान् द्विजान् वृद्धान् श्वश्रून् श्वशुर
चाभिनाथं सर्वेषामनैधव्याशिषं प्रत्यग्रहीत् । अनंतरं शुमत्सेनस्ता-
माह । त्वया यथोद्दिष्टं व्रतं पारितमधुनाहारकालं संप्राप्तं । सावित्र्यो
क्तम् । अस्तं गतं आदित्ये भोक्तव्यमिति मे सकल्पः । एव सभाष-
माणाया सावित्र्या सत्यवतस्त्वधे परशुमादाय काष्ठान्याहर्तुं वनं
प्रस्थितः । तं च सावित्र्यनुगतुकामा तेन निषिध्यमानापि धुनेच्छा
भूत् । ततः सत्यवताह । यदि ते गमनोत्साहस्तव प्रियं करिष्यामि ।
किंतु मम गुरूनामत्रयस्य नो चेन्मामयं दोषं स्पृशेत् । एवमुक्ता
सा श्वश्रून् श्वशुरं च गत्वोवाच । आर्यपार्येण चाम्यनुज्ञातानेन सह
वनं गतुमिच्छामि । कुमुमितं वनं द्रष्टुं परं हि मे कौतुहलमिति ।
ततोनुज्ञं लब्ध्वा भर्त्रा सह सा वनं प्रतस्थे ।

IV

The tale of Savitri

Part II

तो दपती विचित्राणि वनानि पुण्यवहा नदा पुष्पिताश्च नगो
 तमान् दृष्ट्वा पतन्मुदमवापतु । अथ सत्यवान्फलान्यादाय काष्ठानि
 पान्त्यामास । तच्छूमेणास्य शिरमि वेदना जज्ञे । अतः स प्रियाम
 भिगम्याह । अस्वस्थमिगमान् लक्षये तस्वपितुमिच्छामि न मे स्थातु
 शक्तिरिति । पतिनाक्यपरायण सा म्वोसगेऽस्य गिर कृता भू-
 तले निपसाद । अथ सा मुहूर्तादेव रक्तासस वद्धमाळिमादित्यसम
 तेजस श्यामायदात रक्ताक्ष पाणहस्त भयाग्रह पुरुष सत्यवत पार्श्वे
 स्थितमपश्यत् । त तथानिधमग्रलोक्य सावित्री प्राह । इत त्वामभि
 जानामि । वपुरेतपमानुपम् । कस्त्वं किं चिकीर्षसि चरति मा ब्रूहि ।
 अहं यम क्षीणाद्युप सत्यवत प्राणानपहर्तुकामश्वेत्ययाख्याय यमस्त-
 स्य कायापाणवद्ध वशगतमगुप्तमात्रं पुरुषं त्रलान्निश्चर्क्य दक्षिणा-
 मुखं प्रतस्थे च । सावित्र्यपि दुःखार्ता तमेवानुगतुमारब्धा । तामबलो-
 क्य यम प्राह । निवर्तस्य सामिन्नि कुरुष्वस्याध्वदेहिकं कृतं भर्तु-
 स्त्वयानृष्य यावद्भूम्यं गतं त्वयेति । तत उभयोरेवनिधं सवाद
 प्रचक्रमे ।

मावेष्टुवाच.

यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
 मयापि तत्र गतव्यमेव धर्मं सनातन ॥
 प्राहुः साक्षपदं मैत्रं बुधास्तत्पार्थदार्शनं ।
 मित्रता च पुरस्कृत्य विचिद्दश्यामि तच्छृणु ॥
 नानामन्तो हि वने चरति धर्मं च वासं च परिश्रमं च ।
 विज्ञानतो धर्ममुदाहरति तस्मात्सतो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥

यम उवाच.

निवर्त तुष्टोस्मि तवानया गिरा स्वराक्षरव्यजनहेतुयुक्तया ।
वर वृष्णीष्येह विनास्य जीवित ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरम् ।

सावित्र्युवाच.

च्युत स्वरायाद्वनवासमाश्रितो विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे ।
स लब्धचक्षुर्बलवानभ्येनृपस्तत्रप्रसादाच्चलनार्कसन्निभ ॥

यम उवाच.

ददानि ते सर्वमनिन्दिते वर यथा त्वयोक्त भविता च तत्तथा ।
तवाध्वनि ग्लानिमित्रापलक्ष्ये निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥

सावित्र्युवाच,

कुत श्रमो भर्तृसमीपतो हि न यतो हि भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा ।
यत पातं नेष्यसि तत्र मे गतिं मुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ।
सता सकृत्सगतरीप्सित पर तत पर मित्रमिति प्रचक्षते ।
न चाफलं संपुरूपेण संगत तत सता सन्निसेत्समागमे ॥

यम उवाच ।

मनोनुकूल बुधनुद्विवर्धन त्वयदमुक्त वचन हिताश्रयम् ।
विना पुन सत्यवतोस्त्य जीवित वर द्वितीय वरयस्व भाविनि ॥

सावित्र्युवाच ।

इत पुरा मे श्वशुरस्य धीमत स्वमेव राज्यं लभतां स पार्थिव ।
न च स्वधर्मं प्रजहातु मे गुरोर्द्वितीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥

यम उवाच ।

त्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेचिराच्च च स्वधर्मापरिहास्यते नृप ।
वृत्तेन धामेन मया नृपामजे निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥

सावित्र्युवाच ।

प्रजास्त्वयैता नियमेन सयता नियम्य चैता नञ्से निजानया । २३

अतो यमन्व तव देव विधुतं निबोध चेमां गिरर्मारितां मया ।

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनमा गिरा ।

अनुग्रहश्च दानं च सतां धनः सनातनः ॥

यम उवाच ।

पिपासितस्येव भवेद्यथा पयस्तथा त्वया कान्यमिदं समारितम् ।

विना पुनः स्रग्वतोस्य जीवितं वरं वृणांश्चेह श्रुमे पद्रीच्छसि ॥

सावित्र्युवाच ।

ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता भवेन्पितुः पुत्रगतं तथैरत्तम् ॥

कुलस्य संतानकरं च यद्भवेत्तृतीयमेतं वरयामि ते वरम् ॥

यम उवाच ।

कुलस्य संतानकरं सुवर्चस्तं शतं मुक्तानां पिगुरस्तु ते शुभे ।

कृतेन कामेन नराधिपामवे निवर्तं दूरं हि पथस्त्वभागता ॥

सावित्र्युवाच ।

न दूरमेतन्मम मर्तृसंनिधौ मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।

अथ व्रजन्ते गिर सनुयतां मयोप्यमानां शृणु भूय एव च ॥

विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवांस्ततो हि वैवस्वत उच्यसे दुषैः ।

समेन धर्मेण च रंजिताः प्रजास्ततस्तवेद्वेश्वर धर्मराजता ॥

आत्मन्यपि न मिथानस्त्वावात्म्यवति ससु यः ।

तस्मात्सन्तु विशेषेण सर्वैः प्रणयमिच्छति ॥

यम उवाच ।

उदाहृतं ते वचनं पदगणे शुभे न तादृक् तच्छते मया श्रुतम् ।

अनेन तुष्टोस्मि विनास्य जीवितं वरं श्रुत्वा वरदस्व गच्छ च ॥

तेति द्युमत्सेनेति राक्षसावित्र्या सुतेन चानुगतो नगरं प्राप्य-
 सिंहासनमारूढः सत्ययानपि यावराज्येभिषिक्तः । अथ गच्छतः
 कालेन सावित्री पुत्रशतं सुषुवे । तस्याः पितापिपुत्रशतं प्राप । एव
 चामा माता पिता श्वश्रूः श्वशुरो मर्तुः कुलमेव सकलं सावित्र्या-
 कृच्छ्रासमुद्भूतम् ।

Mahabharata

V

Know thyself

मूढं जह्मीहि धनागमतृष्णां कुरु तनुबुद्धेः मनसि वितृष्णाम् ।
 यल्लभसे निजकर्मोपात्तं वित्तं तेन विनोदय चित्तम् ॥ १ ॥
 अर्थमनर्थं भावय नित्यं नास्ति तत् सुखलेशः सत्यम् ।
 पुत्रादपि धनभाजा भीतिः सर्वत्रैषा विहिता रीतिः ॥ २ ॥
 का तव काता कस्ते पुत्रः ससारोऽयमतीव विचित्रः ।
 कस्य त्वं वा कुत आयातस्तत्त्वं चिंतय तदिदं भ्रातः ॥ ३ ॥
 मा कुरु धनजनपौवनगर्वं हरति निमेषाकालः सर्वम् ।
 मायामयमिदमखिलं हित्वा ब्रह्मपदं प्रविशाशु विदित्वा ॥ ४ ॥
 नलिनीदलगतजलमतितरलं तद्वज्जीवितमतिशयचपलम् ।
 विद्धि व्याधिव्यालप्रस्तं लोकः शोकहतः च समस्तम् ॥ ५ ॥
 तत्त्वं चिंतय सततं चित्ते परिहर चिन्तां नश्वरचित्ते ।
 क्षणमिह सज्जनसगतिरेका भवति भगवत्परावतरेण नौका ॥ ६ ॥
 यावद्विज्ञोपायैर्न शक्तस्तावन्निजपरिवारो रक्तः ।
 तदनु च जरया जर्जरदेहे वार्ता कोपि न पृच्छति गेहे ॥ ७ ॥
 कामं क्रोधं लोभं मोहं त्यक्त्वा मानं पश्य हि कोहम् ।
 आमग्नानग्निहीना मूढास्ते पश्यन्ते नरकनिगूढाः ॥ ८ ॥
 मुरमदिरतारुमूलनिवासः शय्या भूतलमजिनयासः ।
 सर्वपरिग्रहभोगन्यागं कस्य मुन्यं न करोति विरागः ॥ ९ ॥

बाळस्तावत्क्रोडासक्तस्तरुणस्तावत्तरुणारक्तः ।
 दृढस्तावद्वितामग्नः परमे ब्रह्मणि कोऽपि न लभः ॥ १० ॥
 शत्रौ मित्रे पुत्रे बंधौ मा कुरु यत्नं विग्रहसंधौ ।
 भव समाचित्तः सर्वत्र त्वं बांछस्यचिरायदि विष्णुत्वम् ॥ ११ ॥
 यावज्जननं तावन्मरणं तावज्जननीजठरे शयनम् ।
 इति संसारे स्फुटतरदोषः कथमिह मानव तव संतोषः ॥ १२ ॥
 दिनयामिन्यौ सायं प्रातः शिशिरवसंतौ पुनराप्यातः ।
 कालः क्रोडति गच्छत्यायुस्तदपि न मुंचत्याशावायुः ॥ १३ ॥
 अंगं गलितं पलितं मुंडं दंतविहीनं जातं तुंडम् ।
 करधृतकंपितशोभितदंडं तदपि न मुंचत्याशापिंडम् ॥ १४ ॥
 त्वयि मयि चान्यत्रैको विष्णुर्नर्यं कुप्यसि मय्यसहिष्णुः ।
 सर्वं पश्यात्मन्यात्मानं सर्वत्रोत्सृज भेदज्ञानम् ॥ १५ ॥
 Mohamudgara.

VI.

Repudiation of Sakuntalá by Dushyanta.

Part I.

पुरोहितः (पुरो गन्वा) । एते विधिवदर्चितास्तपस्विनः । कश्चि-
 देषामुपाध्यायसंदेहः । त देवः श्रोतुमर्हति ।

राजा । अवहितोस्मि ।

ऋषयः (हस्तानुचम्ब) विजयस्व राजन् ।

राजा । सर्वानभिवादये ।

ऋषयः । इष्टेन युज्यस्व ।

राजा । अपि निर्विघ्नतपसो मुनयः ।

ऋषयः ।

कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति धर्मांशौ कथमाविर्भाव्यति ॥ १ ॥

राजा । अर्थवान्खलु मे राजशब्दः । अथ भगवँल्लोकानुग्रहाय
कुशली काश्यपः ।

ऋषयः । स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमंतः । स भवंतमनामयप्रश्नपूर्वक-
मिदमाह ।

राजा । किमाज्ञापयति भगवान् ।

शार्ङ्गरेवः । यन्मिथ.समयादिमां मदीयां दुहितरं भवानुपायस्त-
तन्मया प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम् । कुतः ।

त्वमर्हतां प्राप्स्यसः स्मृतोसि नः

शकुंतला मूर्तिमती च सत्क्रिया ।

समानयंस्तुल्यगुण वधूवर

चिरस्य वाच्य न गतः प्रजापतिः ॥ २ ॥

त्वादिदानीमापन्नसत्त्वा प्रतिगृह्यतां सहधर्मचरणायेति ।

गौतमी । आर्य किमपि वक्तुकामास्मि । न मे वचनावसरोस्ति ।
कथमिति ।

नापेक्षितो गुरुजनोनया न त्वयापि पृष्ठो बंधुः ।

एकैकमेव चरिते किं भणतु एक एकस्य ॥ ३ ॥

शकुंतला । (आत्मगतम्) किं नु खल्वार्यपुत्रो भणति ।

राजा । किमिदमुपन्यस्तम् ।

शकुंतला । (आत्मगतम्) । पावकः खल्वेव वचनोपन्यासः ।

शार्ङ्गरेवः । कथमिदं नाम । भवत एव सुतरां लोकवृत्तांतनि-

ष्णाताः ।

सतीमपि ज्ञातिकुलंकसंश्रयां

जलोन्मेषा भर्तृपतीं निशकते ।

अतः ममीपे परिणेतुरिष्यते

तदप्रियापि प्रमदा स्वबंधुभिः ॥ ४ ॥

राजा । किं चात्रभवती मया परिणीतपूर्वा ।

शकुं. (सविपादम् । आमगतम्) । हृदय साप्रत त आशका ।
शार्ङ्गरव ।

किं कृतकार्यद्वेपाद्धर्मं प्रति निमुखतोचिता राज्ञ ।

राजा । कुनोयमसकल्पनाप्रश्न ।

शार्ङ्गरवः ।

मूच्छन्त्यमी विफारा प्रायेणेश्वर्यमत्तेषु ॥ ५ ॥

राजा । विशेषेणाधिशितोस्मि ।

गौतमी । जाते । मुहूर्तं मा लज्जाम् । अपनेष्यामि तावत्तैवगु-
ठनम् । ततस्त्वा भर्ताभिज्ञास्यति । (इति यथोक्त करोति))

राजा । (शकुन्तला निर्वर्ण्य । आमगतम् ।)

इदमुपनतमेव रूपमहिष्टकांति

प्रथमपरिगृहीत स्यान्नेत्यवस्थान् ।

अमर इव विभाते बुद्धमतस्तुषार

न खलु च परिभोक्तु नैव शक्नोमि हानुम् ॥ ६ ॥

(इति विचारमन्विषतः)

मवीहारी । अहो घर्मावेक्षिता भर्तुः । ईदृश नाम मुखोपनत रूप
प्रेक्ष्य कौन्यो विचारयति ।

शार्ङ्गरवः । भो राजन् । किमिति जोषमास्यते ।

राजा । भोस्तपोवना । चित्तयत्रापि न खलु स्वीकरणमत्रमवस्था-
स्मरामि । तत्कथमिमानाभिव्यक्तमत्तलक्षणा प्रत्यामान क्षेत्रिणामाशक-
मानः प्रतिपद्ये

शकुं. (अपवार्य) । आर्यपुत्रस्य परिणय एव सदेहः । कुन
इदानीं मे दुराधिरोहिण्याशा ।

शार्ङ्गरवः । ना तावत् ।

कृताभिर्मर्षामनुमन्यमान

सुता त्वया नाम मुनिर्निर्मान्यः ।

मुष्ट प्रतिप्राह्यता स्वमर्षं

पात्रीकृतो दस्युरिनासि येन ॥ ७ ॥

शारद्वत । शार्ङ्गरव । विरम त्वमिदानीम् । शकुन्तले वक्तव्यमुक्त
मस्माभि । सोयमत्र भगानेयमाह । दीयतामस्म प्रत्ययप्रतिगचनम् ।

शकुं. (अपवार्य) । इदमवस्थातर गते तादृशेनुरागे किं वा
स्मारितेन । आमेदानी मे शोचनीय इति व्यगसितम् । (प्रकाशम्)
आर्यपुत्र—(इत्यर्थोक्ते ।) सशयित इदानीं परिणये नव समुदाचार ।
पौरव । न युक्त नाम ते तथा पुराश्रमपदे स्वभागेत्तान्नद्वयमिम ज्ञ
समयपूर्वं प्रताप्येदृशैरक्षरै प्रत्याचष्टुम् ।

राजा । (कर्णौ पिधाय) । शात पापम् ।

व्यपदेशमात्रिलयितु किमीहसे जनमिम च पातयितुम् ।

कूलकपेव सिन्धु प्रसन्नमभस्तटतरु च ॥ ८ ॥

शकु. । भवतु । यदि परमार्थत परपरिग्रहशकिना त्वयैव प्रवृत्त
तदभिज्ञानेनानेन तवाशकामपनेष्यामि ।

राजा । उदार कल्प ।

शकु. (मुद्रास्यान परामृश्य) । हा धिक् हा धिक् । अगुलीय
कश्या मंगुलि । (इति सन्निपाद गौतमीमंस्तेते ।)

गौतमी । नून ते शक्रानताराभ्यतरे शचीतीर्थसलिल वदमानाया
प्रभ्रष्टमगुलयिकम् ।

राजा (सस्मितम्) । इद तव्ययुत्पन्नमति स्त्रैणमिति यदुच्यते ।

शकु । अत्र तावद्विधिना दर्शित प्रभुत्वम् । अपर ते कथयि
ष्यामि ।

राजा । श्रोतव्यमिदानीं सवृत्तम् ।

VII

Repudiation of Sakuntalā by Dushyanta.

Part II.

शकुन्तला । नन्वेकदिवसे नवमालिकामण्डपे नलिनीपत्रभाजनगतमु-
रुक् तव हस्ते सन्निहितमासीत् ।

राजा । शृणुमस्तावत् ।

शकुं. तक्षण स मे पुत्रकृतफो दीर्घपागो नाम मृगपोतक उप-
स्थित । त्वयाय तामप्रथम पितृव्यनुकपिनोपच्छदित उदकेन । न
धनस्तेपरिचयादस्ताभ्यान्मुपगत । पश्चात्तस्मिन्नेव मया गृहीते
प्रडिलेनेन कृत. प्रणय । तदा त्वमिह प्रहर्नितोसि । सर्वं नग-
रेषु विप्रसितेति । द्वाग्न्यकारण्यकारिति ।

राजा । एवमादिभिरामकार्यनिर्वर्तिनीनाममृतमयवाङ्मयभिराक-
व्यतेविषयिण ।

गौतमी । महाभाग । नार्हस्येन मत्रपितुम् । तपोवनसुवर्धितो-
नभिज्ञोऽयं जन कैतवस्य ।

राजा । तापमवृद्धे ।

स्त्रीणामशिक्षितपदुन्वनमानुषीषु

सदृश्यते किमुन या प्रनिबोधन्य ।

प्रागतरीक्षगमनाम्बनपन्यजात-

मन्योर्द्विजैः परभृता खलु पोषयति ॥ ९ ॥

शकुं. (सरोपम्) अनार्य आमनो हृदयानुमानेन प्रेक्षमे । क
इदानीमन्यो धर्मकपुत्रप्रवेशिनस्तृणच्छन्नवृक्षोपवनस्य तत्रानुवृत्त प्रति-
पत्स्यते ।

राजा । (अह्नगतम्) । सदिग्धबुद्धि मा कुर्वन्कैतव इवाम्याः
कोपो दृश्यते । तथा ह्यनया

मय्येव त्रिस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ

वृत्त रह प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।

भेदाद् भ्रुवो कुण्डियोरतिलेहिताद्या

भ्रम शरासनमिगतिरूपा स्मरस्य ॥ १० ॥

(प्रकाशम्) । भद्रे । प्रथित दुष्यतस्य चरितम् । तथापीद न लक्षये ।

शकु । सुष्टु तावदत्र स्वच्छदचारिणी कृतास्मि । याहमस्य पुन-
श्चशप्रत्ययेन मुखमधोर्हृदयस्थितविषस्य हस्ताभ्यासमुपगता । (इति
पटासेन मुखमावृत्य रोदिति ।)

शार्ङ्गरव । इयमामकृतमप्रतिहत चापल दहति ।

अत परीक्ष्य कर्तव्य विशेषासगत रह

अज्ञातहृदयेष्वेव वैरीभवति सौहृदम् ॥ ११ ॥

राजा । अपि भो किमत्रभवतीप्रत्ययादेवास्मासभृतदोषैराधिक्षिपथ ।

शार्ङ्गरव । (सासूयम्) श्रुत भवद्विरधरोत्तरम् ।

आजमन शाठ्यमशिक्षितो य-

स्तस्याप्रमाण वचन जनस्य ।

परातिसधानमधीयते यै-

त्रियेति ते सतु किलाप्तवाच ॥ ११ ॥

राजा । भो सत्यवादिन् । अभ्युपगत तावदस्माभिरेवम् । किं
पुनरिमामतिसधाय लभ्यते ।

शार्ङ्गरव । त्रिनिपात ।

राजा । त्रिनिपात पौरवं प्रार्थ्यत इति न श्रद्धेयमेतत् ।

शारद्वत शार्ङ्गरव । किमुत्तरेण । अनुष्ठितो गुरो सदेश
प्रतिनिरर्तामहे वयम् । (राजान प्रति ।)

तदप्य भवत कांता त्यज वैना गृहाण धा ।

उपपन्ना हि दारेषु प्रमुता सर्वतोमुखी ॥ १३ ॥

गौतमी गच्छामत ।

(इति प्रसिक्ता ।)

शकुं । कामनेन कितनेन निप्रलब्धास्मि । यूयमपि मा परिदेविनीं
परित्यजथ । (इत्यनुप्रतिष्ठते ।)

गौतमी । (स्थिरा ।) वत्स शार्ङ्गरव । अनुगच्छतीत्य खलु न
करणपरिदेविनीं शकुतला । प्रत्यादेशपर्ये भर्तारि किं वा मे पुत्री
कुरिष्यति ।

शार्ङ्गरव (सराप निवृत्य) । किं पुरोभागिनि स्वातत्र्यमवलबसे ।
(शकुतला भीता त्रेपते ।)

शार्ङ्गरव । शकुतले ।

यदि यत्र वदति क्षितिपस्तत्र

त्वमसि किं पितुरुकुल्या त्वया ।

अथ तु वेन्मि शुचि व्रतमात्मन

पतिनुले तत्र दास्यमपि क्षमम् ॥ १४ ॥

तिष्ठ । साधयामो त्वम् ।

राजा । भोस्तपस्विन् । किमत्रभवतीं निप्रलभसे । कुत ।

कुमुदान्येव शशाक सनिता बोधयति पक्वजायेव ।

वशिना हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी भवति ॥ १५ ॥

शार्ङ्गरव । यदा तु पूर्ववृत्तमन्यसगाद्विस्मृतो भवान् तदा कथं
मधर्मभारः ।

राजा । भवतमेवात्र गुरलावत्र पृच्छामि ।

सूट् स्पष्टहृद्रेण वा वदेमिष्येति संशये ।

दारत्यागी भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्शपातुल ॥ १६ ॥

पुरोहितः । (विचार्य) यदि तावदेव क्रियताम् ।

राजा । अनुशास्तु मा भवान् ।

पुरोहितः । अत्रभयती तावदाप्रसवादस्मद्गृहे तिष्ठतु । कुत इदं मुच्यत इति चेत् त्व साधुभिरुद्दिष्टः । प्रथममेव चक्रवर्तिन पुत्रं जनयिष्यसी । स चेन्मुनिदौहित्रस्तल्लक्ष्मणोपपन्नो भविष्यति अभिनवशुद्धांतमेना प्रवेशयिष्यसि । विपर्यये तु पितुरस्याः समीपनयनमवस्थितमेव ।

राजा । यथा गुरुभ्यो रोचते ।

पुरोहितः वसे । अनुगच्छ माम्

शकुं । भगवति वसुधे देहि मे विवरम् । (इति रुद्रती प्रस्थिता ।

Sākuntala V.

VIII.

Ayodhya and its subjects &c

कौशलो नाम मुदित. स्फीतो जनपदो महान् ।

निनिष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यमान् ॥ १ ॥

अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकनिष्ठुता ।

मनुना मानवेंद्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥ २ ॥

आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।

श्रीमता श्रीणि विस्तोर्णा मुनिभक्तमहापथा ॥ ३ ॥

राजमार्गेण महता मुनिभक्तेन शोभिता ।

मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः ॥ ४ ॥

तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविर्यधनः ।

पुरीमावाप्तयामास दिनि देवपतिर्यथा ॥ ५ ॥

कपाटतोरणवतीं मुनिभक्तातरापणाम् ।

सर्वप्रायुधवतीमुपितां सर्वशिल्पिभिः ॥ ६ ॥

दुर्गगंभीरपरिष्ठां दुर्गामन्यैर्दुरामदाम् ।

मात्रिवारणमंजूणां गोभिरश्वैः खरैस्तथा ॥ ७ ॥

सामतरानस्येश बलिकर्मभिरावृतान् ॥
 नानादेशानिमानश्च वणिग्निरपशोभिताम् ॥ ८ ॥
 प्रानादं रत्नविह्वलं पर्यतरिव शोभितान् ।
 कूटागारैश्च नृपूणांमिदस्तेनामरानर्ताम् ॥ ९ ॥
 चित्रामष्टापदाकारा वरनारीगणायुतान् ।
 नरैरनसमारीणां विमानगृहशोभिताम् ॥ १० ॥
 तस्या पुर्यामयोध्याया वेदमिन्नसप्तप्रह ।
 दीर्घदशा महातेजा पारचानपदप्रिय ॥ ११ ॥
 ऋषाङ्गणमतिरथो यथा धर्मपरो उदा ।
 महर्षिकन्यो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विभुत ॥ १२ ॥
 बलनाभिहताभिप्रो मित्रनान्विजितेन्द्रिय ।
 धनेश्च सचयश्चान्यै शक्रनश्वरगौरवम् ॥ १३ ॥
 यथा मनुर्महान्तेजा लोकस्य परिरक्षिता ।
 तथा दशरथो राजा लोकस्य परिरक्षिता ॥ १४ ॥
 तेन सत्याभिसम्पन्नं त्रिवर्गमनुतिष्ठता ।
 पालिता सा पुरी श्रेष्ठा इन्द्रेणैवामरावती ॥ १५ ॥
 तस्मिन्पुंगवे हृष्टा धर्मा मानो बहुश्रुता ।
 नरास्तुष्टा धर्मे स्वं स्वरत्नानां सत्यवादिन ॥ १६ ॥
 नात्पसन्निचय कधिदासीत्तस्मिन्पुरोत्तमे ।
 पुटुनी यो ह्यसिद्धार्थो गवाश्वधनवान्यवान् ॥ १७ ॥
 कामो वा न कदर्यो वा नृशस पुरुष कश्चित् ।
 द्रष्टुं शक्यमयोध्याया नाविद्वान्न च नान्त्रिक ॥ १८ ॥
 सर्वे नराश्च नार्यश्च धर्मशीला मुसयता ।
 मुदिता शीलवृत्ताभ्यां महर्षय इनामला ॥ १९ ॥
 स्वकर्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विनितेन्द्रिया ।
 दानाभ्यसनशीलाश्चसयताश्च प्रतिष्ठे ॥ २० ॥

नास्तिको नानृती वापि न कश्चिदबहुश्रुतः ।
 नासूयको न चाशक्तो न विद्वान्विद्यते कश्चित् ॥ २१ ॥
 नापङ्गविदत्रास्ति नाव्रतो नाबहुश्रुतः ।
 न दीनः क्षिप्तचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥ २२ ॥
 कश्चिन्नरो वा नारी वा नार्थमान्नाप्यरूपगान् ।
 द्रष्टुं शक्यमयोध्याया नापि राजन्यभक्तिमान् ॥ २३ ॥
 वर्णेष्वग्रघचतुर्थेषु देवतातिथिपूजकाः ।
 वृत्तज्ञाश्च वदान्याश्च शूरा विक्रमसयुताः ॥ २४ ॥
 दीर्घायुषो नरा सर्वे धर्म सत्य च सश्रिताः ।
 सहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमैः ॥ २५ ॥
 क्षेत्रं ब्रह्ममुखं चासीद्दिश्याः क्षेत्रमनुव्रताः ।
 शूद्राः स्वकर्मनिरतास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः ॥ २६ ॥
 सा तेनेश्वराकुनाथेन पुरीं सुपरिरक्षिता ।
 यथा पुरस्तान्मनुना मानवैरेण धीमता ॥ २७ ॥
 नित्यमर्त्तः सदा पूर्णा नागैरचलसनिभैः ।
 मा योजने द्वे च भूयः सत्यनामा प्रकाशते ॥ २८ ॥
 ता पुरीं न महातेजा गजा दशरथो महान् ।
 शशाङ्कः शमितामित्रो नक्षत्राणीय चन्द्रमा २९ ॥
 तां मन्यनामा दृढतोरणार्गला गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां शिवाम् ।
 पुर्णमयोध्यां नृमहस्त्रिसकुलां शशाम वै शक्रममो मर्हापतिः ॥ ३० ॥

Rāmāyaṇa.

XI.

The hermitage of Jābala.

अथर्षेयं चान्द्रमर्चितयम् । अतो प्रभावस्तपसाम् । इयमस्य शो-
 तापि मूर्तिरुत्तमवन्वतावदायाः परिपुरर्मा सांद्रामिनीव चक्षुषः प्रति-

हति तेजामि । मततमुद्राम्भीनापि महाप्रभातया भयमिवोपजनयति
 प्रथमोपगतस्य । नित्यममहिष्णु तपस्विना तनुतपसामपि तेजः प्रकृत्वा
 भवति । किमुत मरुदभुवनतल्लङ्घनचरणानामनवरततपः क्षपितमश्रुना
 करतशमस्कफलयदविलज्जगदाशोकयता दिव्येन चक्षुषा भगवतामेव
 विमानामप्रक्षयकारिणान् । पुण्यानि हि नामग्रहणान्यपि महामुनी-
 नाम् । किं पुनर्दर्शनानि । घन्यमिदमाद्यमपदमयमिपतिर्यत्र । अथवा
 भुवनतलमेव घन्यमविलम्बनेनाप्रिष्टितमग्नितडक्रमलयोनिना । पुण्य-
 मानं स्वस्वमी भुनयो यदहर्निशमेनमपगमिन् नलिनामनमपगतात्य-
 व्यापारा मुवावलोकननिश्चलदृष्टेन पुण्या कथा शृण्वन् नमुपामते ।
 मरस्त्वपि वन्मा याम्य मततमनिप्रमत्ते कण्ठावलिनिर्म्यद्विन्यगाध-
 गार्मायै मुग्नकमलमपकर्मनुभरती निन्सनि हनीन् मानसे । धराणि-
 लमेननाप्रिष्टितमालोक्य न वहनि नूनमिदानीं समपिमडलनिरामाभि
 मानमवरतडम् । प्रायो महाभूतानामपि भवति तेजामि । मरुतेजस्वि-
 नामय चाप्रणी । दिम्युर्मित्राभानि जगदनेनाधिष्टितं महात्मना ।
 निष्कपेय क्षिनिरेतद्वष्टमात् । एष प्रगाह कण्ठाग्नमस्य मतगणमेतुः
 समारमिषोगारः क्षमाभसा परशुस्तृष्णालतागहनस्य नागरः सतोपा-
 भृतम्योपदेष्टा सिद्धिमार्गस्यान्गिरिगम्द्ग्रहस्य मूत्रुपशमनरोर्नाभि
 प्रज्ञाचक्रस्य स्थितिरज्ञा धर्मचक्रस्य नीरं नर्गविवारताराणां नटना-
 नलो लोभार्णवस्य निकर्षोपडः शास्त्रग्नानां दासानलो रगपटनस्य
 मानत्रः प्रोपमुनगस्य दिग्मदरो मोहाप्रकारम्यार्गल्यप्रधो नरकदा-
 राणां दुःखमरुनमाचाराणामायतनं मगदनामभूमिर्मदभिरागणां दर्शक
 तपधानानुपाति साधुनाथा जेविग्नमाचक्रमस्याध्रयः नरकस्य प्रति-
 पक्षः कण्टिकास्य कोशमपमः मग्ना मयस्य क्षेत्रमार्गस्य प्रभवः
 पुण्यमचयम्यादित्तानकाशो ममरम्यागतिरिपत्तैरग्न्यान् परिभूतेरन्तु-
 क्तैरेनिमानम्यानमतो दैन्यन्यानायत्तो गेदम्यारगो विप्रदाशाननमि-
 मुस्य मुन्नानाम् । लस्य भगवन् प्रमादोपशान्तैरमपगतमन्मर-

तपोऽनम् । अहो प्रभावो महामनाम् । अत्र हि शाश्वतिदम्पहाय
 विरोधमुपशात्नात्मानस्तिर्यचोपि तपोऽनवसत्तिसुखमनुभवति । तथा ह्येव
 विकचोत्पलवनरचनानुकारिणमुतसच्चारुचद्रकशत हरिणलोचनद्युति
 शबलमभिनयशाद्वलमित्र पिशति शिखिन कलापमातपाहतो नि श
 कमहि । अयमुसृज्य मातरमजात केसरैः । केसरिशिशुभि सहोप
 जातपरिचय प्रक्षरत्क्षारधारमापिबति बुरगशापक सिंहीस्तनम् । एष
 मृणालकलापाशकिभि शशिकरधवल जटाभारमामीलितलोचनो बहु
 मन्यते द्विरदकलभेराकृष्यमाण मृगपति । इदमिह कपिवुल्मपगत-
 चापलमुपनयति मुनिनुमारकेभ्य ज्ञातेभ्य फलानि । एते च न नि-
 वारयति मदया अपि गडस्थलीभाजि मदजलपाननिश्चलानि मधुक-
 रकुलानि जातदया कर्णताले करिण । किं गडुना । फलमूलभृतो
 बल्कलिनो निश्चेतनास्तरवोपि सनियमा इवालक्ष्यते अस्त्य भगवत ।
 किं पुन मचेतना प्राणिन ।

Kadambari

X

1. Sirā disguised as an ascetic to test Parvati's love
 अधानिनायादधर प्रगभगावलज्जिप्र ब्रह्ममयेन तेजसा ।
 विदेश कश्चिज्जटिलस्तपोऽन शरीरवद्ध प्रथमाश्रमो यथा ॥ १ ॥
 तमातिर्धर्या बट्टमानपूर्वया सपर्यया प्रयुदियाय पार्यती ।
 2. भयति भाग्येति निगिष्टचेतसां यपुर्विज्ञेपेयतिर्गारया प्रिया ॥ २ ॥
 विभिप्रयुक्ता परिमृत्वा सत्रियां परिध्रम नाम विनीय च क्षणम् ।
 इमां स पश्यन्नुनेन चक्षुषा प्रचक्रमे वक्तुमनुजिज्ञास्रम ॥ ३ ॥
 अपि प्रियार्थं मुष्टम नमिबुद्धा नययपि स्नानविधिक्षमाणि ते ।
 अपि स्नानया तदपि प्रवर्तमे शरीरमाद्य राक्ष धर्मसाधनम् ॥ ४ ॥
 अपि त्वदावर्जितवारिमभूत प्रराग्यामामनुवधि रीतधाम् ।
 चित्तेऽन्तितान्तकपाटलेन ते मुद्रां यथागोहनि दमयामया ॥ ५ ॥

अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्यदर्भप्रणयापहारिषु ।

य उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनैस्तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुजते ॥ ६ ॥

यदुच्यते पार्थिवि पापवृत्तये न रूपमिन्यव्यभिचारि तद्वचः ।

तथाहि ते आलमुद्राददर्शने तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ७ ॥

विष्णोर्गनतां विवलिप्रहासिभिस्तथा न गांगैः सलिलैर्दिवश्चयुतेः ।

यथा त्वदायैश्चरितैरनामिलैर्महीश्वरः पावित एव मान्वयः ॥ ८ ॥

प्रयुक्तमकारविशेषमात्मना न मां पर संप्रतिपत्तुमर्हसि ।

यतः मतां सन्नतगात्रि सगत मनापिभिः मत्तपद्मीनमुच्यते ॥ ९ ॥

अतोऽत्र किंचिद्भयती बहुक्षमां द्विजातिभारादुपपन्नचापलः ।

अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोवने न चेद्रहस्यं प्रतिपत्तुमर्हसि ॥ १० ॥

कुलं प्रमूतिः प्रथमस्य वैधसास्त्रिलोकमौदर्यमिवोदित वपुः ।

अमृग्यमैश्वर्यमुग्व नय ययस्तापःफलं स्यात्किमतः पर वद ॥ ११ ॥

भवन्मनिष्ठादपि नाम दुःसहान्मनस्विनानां प्रतिपत्तिर्दिदृशा ।

विचारमार्गप्रहितेन चेतसा न दृश्यते तच्च कुशोदरि त्वयि ॥ १२ ॥

अदृश्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना मुभु कुतः पितुर्गृहे ।

पराभिमर्शो न तथास्ति कः कर प्रसारयेत्पन्नगररत्नमूचये ॥ १३ ॥

किमिन्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि बल्कलम् ।

वद प्रदोषे सुष्ठुचन्द्रतास्का विभावरी यत्तरूपाय कल्पते ॥ १४ ॥

दिव यदि प्रार्थयसे कृथा श्रमः पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।

अथापयन्तारमलं समाधिमा न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ १५ ॥

निवेदितं निःश्वसितेन सौम्यणा मनसु मे सशयमेव गाहते ।

न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥ १६ ॥

अहं स्थिरः केऽपि तेऽपि सते युवा चिरान् कर्णोपलङ्घ्यतां गते ।

उपेक्षते यः स्रग्धलैर्विनीजैः कपोलदेशे कलमाप्राप्यगलाः ॥ १७ ॥

मुनिर्ब्रह्मसन्नातिनामकृतितां दिवाकराद्भुविमूपगत्स्वदाम् ।

शराङ्कडेनामिव पश्यतो दिवा मचेनमः कस्य मनो न दृश्यते ॥ १८ ॥

- अग्रमि साभाग्यमदेन वचित तत्र प्रिय यश्चतुरासलेकिन ।
 करोति लक्ष्य चिरमस्य चभुपो न वक्त्रमात्मीयमरात्पक्ष्मण ॥ १९ ॥
 कियच्चिर श्राम्यसि गारि निवृत्ते ममापि पूर्वाश्रमसचित तप ।
 तदर्धभागेन लभस्व काक्षित वर तमिच्छामि न साधु वेदितुम् ॥ २० ॥
 इति प्रदिश्याभिहिता द्विजन्मना मनोगत सा न गदाक शसितुम् ।
 अत्रो वयस्या परिपार्श्वार्तिना प्रार्तितानजननेत्रमक्षत ॥ २१ ॥
 सखी तदीया तमुमाच तर्णिन निगोध साधो तत्र चेतुतुहलम् ।
 यदर्धमभोजमिगोष्णप्राण कृत तप साधनमेतया यपु ॥ २२ ॥
 इय महेंद्रप्रभृतीनाधिश्चियश्चतुर्दिर्गाज्ञानरमल्य मानिनी ।
 अरूपहार्य भदनस्य निग्रहापिनाकपाणि पतिमाप्नुमिच्छति ॥ २३ ॥
 यदा च तस्याग्निगमे जगत्पतेरपश्यदन्य न विधि विबिन्वती ।
 तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरोरारिय प्रपन्ना तपसे तपोधनम् ॥ २४ ॥
 द्रुमेषु मख्या वृत्तजन्ममु स्वय फल तप साक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।
 न च प्ररोहाभिमुखोपि दृश्यते मनोरथोस्या शशिमालिसश्रव ॥ २५ ॥
 न वैमि स प्रार्थिदुर्लभ कदा सराभिरस्तोत्तरमाक्षितामिमाम् ।
 तप दशामभ्युपपस्यते सखी वृषेन सीतां प्रदयप्रहृक्षताम् ॥ २६ ॥
 अगृहसद्भारमिनागितहया निवेदितो नैष्ठिकमुदरस्तया ।
 अर्यादेमेव परिहास इयुमामपृच्छदभ्यजितहर्षरक्षण ॥ २७ ॥
 अथाप्रहस्य मुकुटीरुतागुली समर्पयती म्फट्टिकाक्षमात्रिकाम् ।
 कथंचिद्रेस्मनया गिताश्वर चिरव्ययस्थापितबागभाषत ॥ २८ ॥
 यथा शुभ वेदविदा वर त्वया जनोपमुर्धे पदत्रयनोमुक ।
 तप सिन्द तदव्याप्तसाधन मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ २९ ॥
 अथाह वर्णा विदिता महश्चरन्तदर्थेनी त्व पुनरेव वर्तते ।
 अमगगम्यासर्गा विचित्र म तत्रानुवृत्ति न च कर्तुमुगते ॥ ३० ॥
 भवन्निर्वर्षपरं कथ नु ते करोपमामुक्तविशहर्षागुज ।
 वरेण शर्मोत्पत्त्याहनाहिना म्फट्टिके तत्रप्रथमाव्ययनम् ॥ ३१ ॥

तमेव तावपरिचिन्तय स्वय कटाचिदेते यदि योगमर्हत ।
 वधूदुक्कल कलहसलक्षण गनाजिन शोणितप्रदुवपि च ॥ ३२ ॥
 चतुष्कपुष्पप्रसंगरायर्काण्यो परोपि को नाम तत्रानुमन्यते ।
 अलक्तकावनि पदानि पादयोर्विकीर्णकेजामु परतभूमिषु ॥ ३३ ॥
 इय च तेन्या पुरतो त्रिङ्गना यदूढया थारणराजहार्यया ।
 त्रिलोक्य वृद्धोक्षमभिष्टित त्वया महाजन स्मरमुखो भविष्यति ॥ ३४ ॥
 द्वय गत सप्रति शोचनीयता समागमप्रार्थनया पिनाकिन ।
 कला च सा कातिमती कलायतन्त्रमस्य लोकस्य च नेत्रनामुदी ॥ ३५ ॥
 उपरिर्लूपाक्षमन्त्र्यनन्मता दिगजरत्नेन निर्गदित मसु ।
 रंष्टु यद्वालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ ३६ ॥
 निवर्तयाम्मादसदीक्षितान्मन क ताद्विधस्तु इ च पुण्यलक्षणा ।
 अपेक्ष्यते साधुजनेन त्रिदिकी श्मशानशूलस्य न यूपसन्निया ॥ ३७ ॥
 एति द्विजाता प्रसिद्धवादिनि प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
 त्रेवुचितभूततमाहिते तया त्रिलोचने तिर्यगुपातलेहित ॥ ३८ ॥
 उवाच चन परमार्थतां हर न त्वेति नून यत प्रमाथ माम् ।
 भलेकसामान्यमचित्यहेतुक द्विपति मदाश्चरित महामनाम् ॥ ३९ ॥
 त्रिपत्प्रतीकारपरेण मगल निषेव्यते भूतिसमुन्मुकेन वा ।
 जगच्छरण्यस्य निराशिष सत किमेभिराशेषहतामृत्तिभि ॥ ४० ॥ —
 अकिंचन मन्त्रभय स सपदा त्रिलोकनाथ पितृमन्त्रगोचर ।
 र भामिन्स्य शिव इत्युदीर्यते न सति यात्रार्थ्यत्रिं पिनाकिन ॥ ४१ ॥
 मभूषणोद्गामि पिनद्धमांगि वा गजानिनालयि दुक्कलारि वा ।
 त्पाटि वा स्वादयेन्दुशेखर न त्रिषमूर्तेरन्यार्थते वपु ॥ ४२ ॥
 प्रसपदस्तस्य मृषण गच्छन् प्रभिजदिग्यगणग्रहानो मृषा ।
 त्त्राणि पादावुपगम्य मौलिना त्रिनिद्रमदाग्रजोष्णागुली ॥ ४३ ॥
 रेवक्षता दोषमपि पुनामना रत्नैर्यकमीश प्रति साधु भाषितम् ।

यमामनत्यात्मभुयोपि कारण कथं स लक्ष्यप्रभजो भविष्यति ॥ ४४ ॥
 अलं विनादेन यथा श्रुतस्या तयाविधस्तादशेषमस्तु स
 ममात्र भावकरस मनः स्थितं न कामवृत्तिर्निवर्तनायमाक्षते ॥ ४५ ॥
 निरार्यतामाळि किमप्ययं गृहं पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
 न केवलं यो महतोषभापते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥ ४६ ॥
 इतो गमिष्याम्यग्रेति वादिनी चंचाला बाला स्तनभिन्नवल्कला ।
 स्वरूपमास्थाय च तां वृत्तस्मितं समालल्ये वृषराजकेतन ॥ ४७ ॥

त वीक्ष्य वेपथुमती सरसागयाष्टि
 निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहती ।
 मार्गाचलव्यतिकरानुलितेन सिंधु
 शैलाधिराजतनया न ययौ न तन्धो ॥ ४८ ॥
 अद्य प्रभृत्यवनतागि तयास्मि दास
 त्रातस्तपोभिरिति वादिनि चद्रमाली ।
 अह्नाय सा नियमजं श्रममुत्ससर्ज
 श्रेयां पठेन हि पुनर्नयना निधत्ते ॥ ४९ ॥

Kumārāmbhaya V

VI

The prologue to the Ratnavali.

मुप्रधारः । अगतिप्रसंगेन । अद्यापि यस्यतोसरे सयद्गमान्
 माह्वय नानादिदेशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपार्जविना
 राजगमनोक्तः । यथागमास्यामिना श्रीहर्षदेवेनापूर्वस्मरुचनान्कृता
 रत्नावली नाम नर्तिका कृता । सा चास्यामि धुना । न तु प्रथो
 गतो दृष्टः । तत्पर्ययं राज्ञः मया राजादृष्टवाद्गुणितो बहुमात्रादशङ्क
 चानुप्राप्त्युक्तः यथावाप्रयोगेन त्वया नाप्यपितथ्येति । (परित्रम्या
 योऽयं च) तदादिदानीं नेपथ्यरचनां कृत्वा यथाभिहितं सदा .

दयामि । (परिपदमलोक्त्य) अये आर्विजितानां सकलसामावि-
काना मनार्त्तानि मे निश्चय । यत ।

श्रीहर्षो निपुण कवि परिपदप्येषा गुणग्राहिणी

लोके हारि च उमराचमि नाथ्ये च दक्षा ययम् ।

उत्सृक्तमपाह ग्राहितफलप्राप्ते पद किं पुन

मंज्ञाद्योपचयादय ममुद्रित सरो गुणाना गण ॥१॥

तद्यामदृह गन्धा गृहिणीमाह्वय मर्गतकमनुतिश्रामि । (परिक्लृप्य

नेपथ्याभिमुखमनरोक्त्य च ।) इदमम्मर्दाय गृहम् । यात्रप्रतिशामि ।

(प्रविश्य ।) आर्ये । इतस्तावत् ।

(प्रविश्य)

नदी । आर्यपुत्र । इयमस्मि । आज्ञापय मार्य को नियोगोलु-
प्यतामिनि ।

सूत्रधार । आर्ये रनारुर्दग्धनोमुक्तोय राजलोक । तद्गृ-
हता नेपथ्यम् ।

नदी (नि श्वस्य मोद्वेगम ।) आर्यपुत्र । निश्चित इदानीमस्मि
त्यम् । तदस्मात् नृत्यामि । मन पुनर्मदभाग्याया एकेन दुहित्या ।
मापि तस्या कुत्रापि देशानरे दत्ता । नदेन दूरदेशस्थितेन मर्ता मह
कथ तस्या पाणिग्रहण नरिष्यर्त्तान्यनया चितयात्रापि मे न प्रति-
भाति । तर्हि पुनर्नर्तयन् ।

सूत्रधार । आर्ये दग्धमेनेत्युद्भवेन पथ्य ।

होपादन्वस्मादपि मध्यादपि जडनिर्दिशोच्यनात् ।

आनीय शक्तिनि यदनति त्रिधिरमिननमभिमुत्ताभूत ॥ २ ॥

(नेपथ्ये ।)

साधु । भरतपुत्र नाधु । एवमेतत् । क सदह । (होपादि-
स्तादि पठति ।)

सूत्रधार (आनर्थ्य नेपथ्याभिमुखमलोक्त्य ।) आर्ये । कि-

मत पर मिलबसे । नन्वय मम ययीयान्भ्राता गृहीतयौगधरायण
भूमिक प्राप्त एव तदेहि वयमप्यनतरकरणीयप्रेषशेनापरभूमि
कया सज्जीभयाम ।

Ratnavali I.

VII

Kapinjala's account of himself after
Pundrik's death

श्रूयता गधर्षरानपुत्रि । तथा कृतार्तप्रलापामपि त्वामहमेकाकि
नीमुत्सृज्य वयस्यस्नेहादायद्वपरिकर व मे प्रियमुद्वदमपह्वल गच्छ
सीत्यभिधाय पुरुष तमनुब्रूयन्नु जवेनोदपतम् । स तु मे प्रतिनचन
मदस्त्रेण गीर्वाणमर्मनि विस्मयोपुल्लनयनरालोचयमानो वैमर्निर्करव
रसर कुमुदामार तारकागणमतिक्रम्य चद्राभिरामसकललोक चद्रलो
कमागमत् । तत्र महोदयाख्याया सभायामिन्दुकासमये महति पर्यंक
तपुडरीकशरीर स्थापयित्वा मामनादीत् । कपिजल जानोहि मा चद्र
मसम् । अह खद्गद्वयगतो जगदनुग्रहाय म्वन्यापारमनुतिष्ठन्ननेन ते
प्रियवयस्येन कामापराधाज्जीवित समुत्सृजता निरपराध सशक्त । दु
रामर्निदुहतव यथाह त्वया करै सतापित उत्पन्नानुरागोप्राप्तद्वद-
यद्वभासमागममुख प्राणैर्विवोजितस्तथा त्वमपि कर्मभूमिभूतेस्मि
न्मारेते वयं जन्मनि जमन्येयमेव प्राप्तनुरागोप्राप्तसमागमसुखस्तीव्र
तमा हृत्प्रेमदनामनुभूय जीवितमुत्सृज्यसीति । अह तु तेनास्य शाप
दुतमुत्ता धगियुदीपित इव निरागा किमनेनात्मदोषानुग्रहेन निर्भि
वेकमुद्दिना शनोर्मायुपन्नकोपस्त्वमपि मत्तुल्यमुखदुःख एव भवि
ष्यमीति प्रनिशापमस्मै प्रायच्छम् । अपगतामर्यश्च त्रिरेकमागतया
बुद्ध्या विमृशमहाश्वेताव्यतिकरमस्याधिगतयानस्मि । चमा तु महा-
श्वेता ममयुग्मममनात्पारम कुट्टाटस्थजमानि गौर्यामुपना तथा
चाप भारी स्वय नृनोनेन च मप्रति रजयद्वनादेव शापदोषामया

अह मर्त्यलोके वारद्वयमवश्यमुत्पत्तव्यमन्यथा जन्मनि जन्मनीत्येषा
 गीप्सन् न चरितार्थं भवति । तद्यानन्दय शापदोषो व्यपेति तावदस्या-
 मना विरहितस्य शरीरस्य मा विनाशोभूदिति मयेदमुक्षिप्यामी-
 त् । वसा च महाश्वेता रुमाश्वासिता । तदिदमत्र मत्तेजसाप्या-
 येतमाशापक्षयात्स्थितम् । अनुना त्व गत्वा नृत्तातमिम श्वेतकेतवे
 नेयेदय महाप्रभाजोऽस्मा कदाचिदत्र प्रतिक्रियामपि काविकरोती
 युक्त्वा मा व्यसर्जयत् ।

अह तु विनाकृतो वयस्येन शोकाग्नेगावो गीर्वाणवर्मना धान्न
 न्यतममतिक्रोधन वैमानिकमलवयम् । स तु मा दहन्निव रोपडुतभुजा
 ध्रुवुटीनिकरालेन चक्षुषा निरीक्ष्यान्मयात् । दुरात्मन्मिथ्यातपोनलगा-
 नित यदेनमतिविस्तीर्णे गगनमार्गे त्वयाहमुद्दामप्रचारिणा तुरगमेणै-
 वोद्भूतस्तस्मात्तुरगम एव भूना मर्त्यलोकेऽन्तर । अह तु तमुद्वा-
 ष्यपक्ष्मा कृताजलिरनन्दम् । भगवन् वयस्यशोकाधेन त्व मयोद्भूतितो
 नायज्ञानात्तत्प्रसीदेम शापमपसहरेति । स तु मा पुनरवादीत् । दत्त
 एव शाप सप्रति मया नान्यथा भवितुमर्हति । तदेतत्तं करोमि किं
 यतमपि काल यस्थव बाह्यतामुपयास्यसि तस्यैरावसाने क्वाचा रिग-
 तशापो भविष्यति । एवमुक्तस्तु पुनरहमनन्दम् । भगवन् मयेव ततो
 विज्ञापयामि तेनापि मे प्रियवयस्येन चद्रमसा सह शापदोषान्मर्त्य-
 लोक एवोत्पत्तव्य तदेतान्तमपि भगवान्प्रसाद करोतु मे दिव्येन च-
 क्षुषावलोक्य यथा तुरगमन्वेऽपि मे तेनैव सहाययोगेन कालो याया-
 दिनि । स त्वेवमुक्तो मुहूर्तमिव ध्यात्वा पुनर्मामवादीत् । अनया
 स्नेहलतया ते भमार्द्रित हृदय तदालोकित मयाज्जापिन्यामपत्यस्य
 हेतोस्तपस्यतस्तारार्णवनाम्नो राज्ञश्चद्रमसा तनयत्वमुपगतव्य वयस्ये-
 नापि ते पुडरीकेण तमत्रिण एव शुकनासनाम्नस्तमपि तस्यैव पर-
 मोपकारिणश्चद्रामनो राजपुत्रस्य बाहनतामुपयास्यसीति । अह तु
 तद्वचनानतरमेवाथ स्थिते महोदधौ न्यपतम् । तस्माच्च तुरगाभूयोद-

तिष्ठम् । सज्ञा तु मे तुरगमयेऽपि नैवापयाता येनाय मयास्यैवार्थस्य
 कृते किन्नरमिथुनानुसारी भूमिमेतामानीत । तदेव चद्रमसोऽनतार
 श्रद्धापीडः । योऽप्यसा प्राक्तनादेवानुरागसत्कारादमिलयस्त्वयाजा
 नत्या शापाग्निना निर्दग्ध सोपि मे वयम्यस्य पुडरीकस्यानतार इति
 Kadambari

ΛIII

The omnipresent form of Vishnu.

श्री भगवानुवाच ।

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोथ सहस्रश ।
 नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतानि च ॥ १ ॥
 पश्यादित्यान्वसूनुद्रानश्विनो मरुतस्तथा ।
 बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ २ ॥
 इहैकस्थ जगत्कृत्स्न पश्याद्यसचराचरम् ।
 मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद् द्रष्टुमिच्छसि ॥ ३ ॥
 न तु मा शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
 दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमेश्वरम् ॥ ४ ॥

सज्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।
 दर्शयामास पार्थाय परम रूपमेश्वरम् ॥ ५ ॥
 अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्रुतदर्शनम् ।
 अनेकादिव्याभरणं दिव्यानेकोद्ययायुधम् ॥ ६ ॥
 दिव्यमात्प्यामरधरं दिव्यगधानुलेपनम्
 सर्गाश्चर्यमयं देवमनत निश्चितो मुखम् ॥ ७ ॥
 त्रिभिः सूर्यसहस्रस्य भेदेषुगणपदुत्थिताः ।
 यदि मा सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महामन ॥ ८ ॥

तत्रैकस्य जगत्कृत्स्न प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यदेवदेवस्य शरीरे पादवस्तदा ॥ ९ ॥

तत स निस्मयानिष्टो दृष्टरोमा धनजय ।

प्रणम्य शिरस्ता देव कृताजलिरभारत ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच.

पश्यामि देवास्तत्र देव देहे सर्वास्तथा भूतत्रिगोपसघान् ।

ब्रह्माणर्माश कमलासनस्यमृषींश्च सर्गानुरगाश्च दिव्यान् ॥ ११ ॥

अनेकनाहूदरमक्रनेत्र पश्यामि त्वा सर्वतो नतरूपम् ।

नात न मध्य न पुनस्तदादि पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ॥ १२ ॥

किरीटिन गदिन चक्रिण च तेजोराशि सर्वतो दीप्तिमत्तम् ।

पश्यामि त्वा दुर्निरीक्ष्य समतादीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १३ ॥

त्वमक्षर परम वेदितव्य त्वमस्य विश्वस्य पर निधानम् ।

त्वमन्यय शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्व पुरुषोमतो मे ॥ १४ ॥

अनादिमध्यातमनतरीर्यमनतग्राह्य शशिसुर्येनरम् ।

पश्यामि त्वा दीपद्भुताशनक्र स्वतेजसा विश्वमिदं तपतम् ॥ १५ ॥

द्यावापृथिव्योरिदमतर हि व्यात त्वयेकेन दिशश्च सर्वा ।

दृष्ट्वाऽद्भुत रूपमुग्र तत्रेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महामन् ॥ १६ ॥

अमी हि त्वा मुरस्तथा विदधति केचिर्द्वाता प्राजलया गृणति ।

स्यस्तांस्तुक्त्वा महर्षिसिद्धमया स्तुयन्ति त्वा स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ १७ ॥

न्द्रादित्या यमो मे च माध्या विश्वेऽधिनो मरुतधोऽन्नपाश्च ।

गधर्षयक्षामुरमिद्धनद्या रीक्षने त्वा विमिताश्चैव सर्वे ॥ १८ ॥

रूपं महते बहुमक्रनेत्र महानाहो बहुबाहूरुपादम् ।

उहूदर उहूदष्ट्राकराड दृष्ट्वा गेका प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ १९ ॥

नभ मृग दीनमनेकवर्ण व्यात्तानन दीपविशाढनेत्रम् ।

दृष्ट्वा हि त्वा प्रव्यथितातरामा भूमिं न विद्रामि शम च विष्णोः ॥ २० ॥

दष्टक्राणानि च ते मुखानि दृष्ट्वा कालानलसनिभानि ।
 दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रमाद देवेश जगन्निवास ॥ २१ ॥
 अमी च त्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्रा सर्वे सहेयावनिपालसद्यै ।
 भीष्मो द्रोण सूतपुत्रस्तथा यै सहास्मदीयैरपि योधमुख्ये ॥ २२ ॥
 वक्त्राणि ते त्वरमाणा निगति दष्टाक्राणानि भयानकानि ।
 केचिद्विलग्ना दशनातरेषु सदृश्यते चूर्णितैरुत्तमागे ॥ २३ ॥
 यथा नदीना बहवोऽबुधेगा समुद्रमेगामिमुखा द्रवति ।
 तथा तवामीं नरलोकीरा विशति वक्त्राण्यभिनिज्जलति ॥ २४ ॥
 यथा प्रदीप्त ज्वलन पतगा विशति नाशाय समृद्धवेगा ।
 तथैव नाशाय विशति लोकास्तत्रापि वक्त्राणि समृद्धवेगा ॥ २५ ॥
 लेलिह्यसे प्रसमान समताल्लोकान्समग्रान्वदने-र्जलद्भि ।
 तेजोभिरापूर्व जग समग्र भासस्तयोमा प्रपतति त्रिष्णो ॥ २६ ॥
 आख्याहि मे कौ भवानुग्रहूपो नमास्तु ते देववर प्रसीद ।
 निशानुमिच्छामि भवतमाद्य न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ २७ ॥
 Bhagavadgītā XI

XIV

Rama abandoning Sita

राम । कथं प्रियवचना वक्षसि प्रमुक्तन । (निर्वर्ण्य सस्नेहम्)
 इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतमर्तिर्नयनयो
 रतामस्या स्पर्शो वपुषि बहलश्चदनरस ।
 अयं कठं वाहु शिशिरमसृणो माँतिकसर
 क्तिमया न प्रेयो यदि परमसत्यस्तु निरह ॥ १ ॥
 (प्रविश्य) प्रतीहारी । देव उपस्थित ।

राज्य । अये च ।

प्रतो. । आगन्तुपरिचारको देवस्य दुर्मुख

राम । (स्वगतम्) शुद्धातचारि दुर्मुख । म मया पारजानप-
दानपसर्पितु प्रत्युक्त । (प्रकाशम्) आगच्छतु ।

(प्रतीहारी निष्काती)

(प्रविश्य) दुर्मुख (स्वगतम्) । हा कथं सीतादेव्या ईदृश-
मचिन्तनीय जनापयाद देवस्य कथयिष्यामि । अथवा नियोगं स्वामी-
दृशो मदभाग्यस्य ।

(सीता उत्सवमायते । हा आर्यपुत्र) ।

राम । अये सैन्ये रणरणकदायिनी चित्रदर्शनाद्विरहमायना दे-
व्या स्वमोद्वेगं करोति ।

दुर्मुख । (उपसृत्य) । जयतु जयतु देव ।

राम । ब्रूहि यदुपलब्धम् ।

दुर्मुख । उपस्तुतिं देव पारजानपदा विस्मारिता यय महाराज-
दशरथस्य रामदेवेनेति ।

राम । अर्थवादं ण्य । दोष तु मे कश्चित् कथय येन स प्रति
निर्धयेत ।

दुर्मुख । (मालम्) शृणोतु देव (कर्णे एवमेवम्) ।

राम । अहह तीव्रसन्नेहो नागञ्ज । (इति मूर्च्छति) ।

दुर्मुख । आश्वसितुं देव ।

राम । (आश्वस्य)

हा हा धिक् परगृहवासदूषणं यद्
वेदेह्या प्रशमितद्वर्तस्पायै ।

एतत् पुनरपि देवदुर्निपाकः

दालार्कं निगमिन् सर्वतः प्रसृप्तम् ॥ ३ ॥

तस्मिन् मदभाग्यं करोमि । (निमृश्य सकलं) अथवा
किमन्यत ।

सतां केनापि कार्येण लोकस्याराधनं व्रतम् ।

यत्पूरितं हि तातेन मा च प्राणाश्च मुच्यता ॥ ४ ॥

सप्रत्येव भगवता वशिष्ठेन सदिष्टम् । अपि च ।

यत्सावित्रैर्दीपितं भूमिपालैर्लोकत्रैष्ठै साधु शुद्धं चरितम् ।

मत्सब्रधात्कश्मला किंवदती श्याच्चेदस्मिन्हृतं धिङ् मामधन्यम् ॥५॥

हा देवि देवयजनसभने । हा स्वजन्मानुग्रहपवित्रीकृतमनुधेर । हा

जनकवशनदिनि । हा पात्रकवशिष्ठारुहतीप्रशस्तशौलशालिनि । हा

रामैकजीविते । हा महारण्यग्रामप्रियसाखि । हा तातप्रिये । हा स्तो

कप्रियवादिनि । कथमेतन्निधायास्तमाधमीदृशं परिणाम ।

त्वया जगति पुण्यानि त्वय्यपुण्या जनोक्तयः ।

नाथवतस्त्वया लोकास्तमनाथा विपत्स्यसे ॥ ६ ॥

(दुर्मुखं प्रति) दुर्मुख । ब्रूहि लक्ष्मणमेव ते नूतनो राजा राम
समाज्ञापयति । (कर्णे एवमेवम् ।)

दुर्मु । कथमिदानीमग्निपरिशुद्धाया गर्भपरिष्कारितपवित्ररघुकुल
सतानाया देव्या दुर्जनवचनादेरमनार्थमध्यवसितं देवेन ।

राम ! शतम् । कथं दुर्जना पारजानपदा ।

इक्ष्वाणुवशोऽभिमतं प्रनाना जातं च देवाद्वचनीयग्रीजम् ।

यच्चादुत कर्म निशुद्धिकाले प्रत्येतुं कस्तद् ह्यतिदूरवृत्तम् ॥७॥

सदृष्टम् ।

दुर्मु हा देवि । (इति निष्क्रान्तः)

राम । हा कष्टमतिग्रीभसकर्मो नृशसोऽस्मि सवृत्तः ।

शैशवात्प्रभृति पोषिता प्रिया सौहृदात्पृथगाशयामिमाम् ।

उभया परिददामि नृन्यत्रे सोनिको गृहशकुतिकामिव ॥ ८ ॥

तकिमित्यस्पर्शनीयं पानकीं देयीं दूषयामि ।

(माताया अत्र भ्रूयमुत्रमय्य बाहुमाकर्षन्)

अपूर्वकर्मचाटालमयि मुग्धे निमुच मान् ।

श्रितामि चदनभ्रान्या दुःखपाक निषट्टमम् ॥ ९ ॥

(उत्तराय) इत निषर्प्यस्त नम्रानि चोपलोक । अत्र पर्यवसित जी-
वितप्रयोजन रामस्य । शून्यमधुना जीर्णारण्य जगत् । अस्मात् स-
त्तार । दष्टप्राय शरीरम् । अशङ्कोऽस्मि । किं करोमि का गति
क गच्छामि । जयया ।

दुःखमवेदनायत्र रामे चतन्यमर्पितम् ।

ममोपनानिभि प्राणैर्जकोलायित म्यैरः ॥ १० ॥

हा अत्र अरुणि । हा भगवतौ वशिष्ठविश्रामिणौ । हा भगव-
न्पावक । हा देवि भूतधात्रि । हा तान जनक । हा तान । हा मा-
तर । हा प्रियस्तत्र महाराज सुप्राय । हा माम्प हनूमन् । हा पर-
मोपनानि दृक्कात्रिपते निर्भीषण । हा माम्पि त्रिनटे । दूषिता म्य
परिभूता म्य रामहृत्केन । अथवा को नामाहमेनेषामाह्वाने ।

ते हि मन्ये महामान कृतघ्नेन दुःखानना ।

मया गृहीतनामान स्पृश्यन् इव पाप्मना ॥ ११ ॥

योऽहम्

विश्रभादुत्तमि निषत्य अरुणित्रा

मुमुक्षु प्रियगृहिणीं गृहभ्य गोभान् ।

आनन्दश्रुतिस्तोरगर्भगुणै

कन्याद्वयो ययमिव निर्दृग् क्षिपानि ॥ १२ ॥

(माताना पादौ शिगमि कृत्वा) । देवि देवि अयमपश्चिमस्ते राम
स्य शिरसि पादपञ्चम्यसौ । (इति गेदिति)

(नेपथ्ये) अत्रस्थम् अत्रस्थम् ।

राम । शयना भो निमित्तम् ।

(पुनर्नेपथ्ये)

ऋषीणामुग्रतपसा यमुनातीरवासिनाम् ।

त्वणत्रामित स्तोमस्त्रातार त्वामुपस्थित ॥ १३ ॥

राम । आ कथमद्यापि राक्षसत्नाम् । तद्यात्रदस्य दुरात्मन
बुभीक्ष्णसीपुत्रस्य समुन्मूलनाय शत्रुघ्न प्रेषयामि । (कतिचित्पदानि
गत्वा पुन प्रतिनिवृत्य) हा देवि कथमेतन्निजा गमिष्यसि । भग
वति वसुधारे । श्लाघ्या दुहितरमोश्चस्व जानक्याम् ।

जनकाना रत्नाणा च तत्तृत्तल गोत्रमगलम् ।

या देवयजने पुण्ये पुण्यशालामर्जाजन ॥ १४ ॥

(इति निष्क्रान्तः ।)

सीता । हा साम्य आर्यपुत्र कुत्रासि । (सहसोत्थाय) हा
धिक् । हा धिक् । दु स्वप्नरणरणकनिप्रलब्धाहमार्यपुत्रमाक्रुदामि ।
(सर्वतोऽत्रलोक्य) हा धिक् । हा धिक् । कथमेकाकिनी मा प्रसु-
तामुज्झित्वा आर्यपुत्रो गत । तत् किमिदानीमेतत् । भवतु कोपि-
ष्यामि यदि त प्रेक्षमाणा आत्मन प्रभविष्यामि । कोऽत्र परिजन ।
(प्रविश्य) दुर्मुख । देवि कुमारलक्ष्मणो निज्ञापयति । सज्जो रथ ।
आरोहतु देवीति ।

सीता । इयमहमारोहामि । (उत्थाय परिक्रम्य) परिस्फुरतीति मे
गर्भभार । तदृष्टैर्गच्छामः

दुर्मु । इत इतो देवी ।

सीता । नमो नमस्तपोधनाना नमा नमो रघुकुलदेवताना नमो
नम आर्यपुत्रचरणकमग्राना नमो नम सकलगुरुजनानाम् ।

Uttararamacharita I.

XV.

Surpanakha personating Manthara

शूर्पणखा । आनेशितमवराशरीरा शूर्पणखाऽहम् । वशिष्ठमि-
श्यामिग्रगमनेन मुसमातिनम् । अहो एष परशुरामविजयी क्षत्रियकु-

मारो राम । (निर्वर्ण्य ।) अहो समप्रसोभाग्यलक्ष्मापरिग्रहेण
लोचनरसायनसौम्यमस्य शरीरनिर्माणम् । इदानीं चिरबालवैचन्यदुः-
खप्रश्रुतमसारसौम्यस्यापि जनस्य चारित्र्यैर्यमुंश्रुति पुनरपि हृदय
परिस्फुरति ।

राघ. (प्रणिपत्य) । अयि मथरे कुशलमवाप्ता ।

शूर्प. । मुख कुशलं च । वनलताप्रसूतस्तव मातुः । मय्यमा ते माता
परिष्वज्याज्ञापयति । पुत्रकं पुरा प्रतिज्ञातां ह्यं वरौ महाराजेन
ज्ञापयामि । अत्र मे निश्चिन्तिहारको भवत्येष तातस्य कार्यलेखः ।

लक्ष्मणः (गृह्णां वा वाचयति) ।

अस्मेकैव वरेण वत्सभरतां मोक्षाधिरान्यश्रिय ।

(स्वगतम् ।) कथमेतदर्थं तिष्ठति कनिष्ठस्यार्यस्य भरतस्य राज्य-
प्रार्थनम् । (प्रकाशम् ।)

यावन्मेन निहाय कालहरणं रामो वनं दडकाम् ।

(स्वगतम् ।) हा अत्र किं त्वय्यगमननरणेन ।

(प्रकाशम् ।)

तस्यां चारधरश्चतुर्दश नमास्तिष्ठत्वसां त पुन ।

सीतालक्ष्मणमात्रकात्परिजनादन्यो न चानुमनेत् ॥ १ ॥

(स्वगतम् ।) हा पापे मानृबधो ।

तदा भरतशत्रुघ्नलक्ष्मणार्थमुखं कृतम् ।

अत्रेति व्याहृतिं हिन्वा किं कृतं पापया त्वया ॥ २ ॥

राम अहो प्रसादप्रकृपे ।

तत्रैव गमनादेशो यत्र पर्युमुक्तं मनः ।

न चैव चिरहो जान स च वमो ममानुगः ॥ ३ ॥

लक्ष्मण । दिष्टशानुमोदितोऽहमर्थेण ।

रामः । आर्ये मथरे एव प्रस्थितोऽस्मि ।

XVI.

Advice to a king grieved at the death of
his beloved queen

अथ त सवनाय दीक्षित प्रणिधानाद्गुरुराश्रमस्थित ।
 अभिगजद्विजज्ञिनानिति शिष्येण क्लिप्तान्वबोधयत् ॥ १ ॥
 असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तपविद्वानपि तापकारणम् ।
 न भवतमुपस्थित स्वयं प्रकृता राजपायितुं पथश्च्युतम् ॥ २ ॥
 मयि तस्य मुवृत्तं वर्तते लघुमदेशपदा सरस्वती ।
 शृणु विश्रुतसत्यसारं तां हृदि चैनामुपधातुमर्हसि ॥ ३ ॥
 पुरुषस्य पदेभ्यजन्मनः समर्तात च भवश्च भावि च
 स हि निष्प्रतिघेन चक्षुषा त्रितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥ ४ ॥
 चरतः किल दुश्चरतपस्तृणविंदो परिशक्तिं पुरा ।
 प्रजिघास्य समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणां सुरागनाम् ॥ ५ ॥
 स तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुभिन्नमाम् ।
 भवपद्मं मानुषीति तां शमनेलाप्रलयेर्मिणा भुवि ॥ ६ ॥
 भगवत्परमानयं जनप्रतिकूलाचारितक्षमस्व मे ।
 इति चोपनता क्षितिस्पृश कृतयानामुरपुष्पदर्शनात् ॥ ७ ॥
 ऋषिकेशिकन्दशमभवा तत्र भूत्वा महिषी चिराय सा ।
 उपलब्धवती दिवश्च्युतविनशां शापनिवृत्तिकारणम् ॥ ८ ॥
 तदलं तदपार्याचतया विषदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।
 वसुधैवकुतश्च त्वया वसुमया हि नृपा कलत्रिण ॥ ९ ॥
 उदये मदनाद्यमुज्जतां श्रुतमाविष्टतमामरत्तया ।
 मनसस्तदुपस्थिते ज्वरे पुनरर्जितया प्रकाश्यताम् ॥ १० ॥
 रदता कुत एव सा पुनर्भवता नानुमृतापि लभ्यते ।
 परलोकां नृपा भवकर्मभिर्गतयो भित्तपथा हि देहिनाम् ॥ ११ ॥
 अयशोरमना कुटुम्बिनामनुगृहीत्य निरापदस्तिभिः

रवजनाश्रु किलातिमतन दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥ १२ ॥
 मरण प्रकृतिः शरीरिणा विकृतिर्जीवितमुच्यते ब्रुवै ।
 क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन् यदि जतुर्ननु लाभानसौ ॥ १३ ॥
 अगच्छति मूढचेतन प्रियनाश हृदि शल्यमर्पितम् ।
 स्थिरास्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ॥ १४ ॥
 स्वशरीरशरीणानपि श्रुतमयोगनिर्पर्ययो यदा ।
 निरह किमिदानीतापयेद्वद बाह्यैर्निर्पर्यैर्निर्पाक्षितम् ॥ १५ ॥
 न पृथग्जनप्रच्छुचो वश शशिनामुत्तम गतुमर्हसि ।
 द्रुमसानुमता किमतर यदि वायो द्वितयेऽपि ते चला ॥ १६ ॥
 स तथेति निनेतुरदारमतै प्रतिगृह्य रचो विससर्ज मुनिम् ।
 तदलब्धपद हृदि शोकप्रने प्रतियात्रमिवातिकमस्य गुरोः ॥ १७ ॥

Raghuvamsha VIII.

XLVII

An account of Kādurbari

महाश्वेताऽर्वात् । महाभाग यत्तन्मया कथितममृतमभयमप्सरसा
 कुल तस्मान्मदिरेति नाम्ना मदिरायतेश्वणा कन्यकाभूत् । तस्याश्वासो
 सकलगधर्वकुलमुदनुद्मलपीठप्रतिष्ठितचरणो देवश्चिरथ पाणिम-
 ग्रहीत् । अपरिमितगुणगणाङ्गदृढदयश्चान्यनितादुर्लभेनाथ हृताशे-
 पात पुरेण हेमपङ्कलाढनेन छत्रचामराचिह्नैर्न महदेरीशान्देन पर प्रीत-
 प्रसादमकरोत् । अन्योन्यप्रेमसन्धनपरयोश्च तत्रोर्वारनमुत्तानि सेन-
 मानयो फाटेनाध्वर्यभूतमेकनीतिमिव पित्रोरथवा सर्वम्येव गधर्वकु-
 लस्य वा जीवलोचस्य दुहिनूरत्नमुदपादि कादवरीनि नाम्ना । ना
 च मे जन्मत प्रभृयेज्जामनशयनरानाशना पर प्रेमस्थानमन्वित्रिग्र-
 भयाम द्विर्तापमिव हृदय वाग्मिन् । एकत्र तथा मया च नृत्यगी-
 तादिकगणु रृता परिचया । शिशुननोचिताभिश्च श्रीराभिरनिय-

त्रणीनिर्भरमपनीतो बालभाज । सा चागुतेन मदीयेन हतवृत्तातेन समु-
 पजातशोका निश्चयमकार्षांजाह कथचिदपि सशोकाया महाश्वेताया-
 वात्मन पाणिं ग्राहयिष्यामीति सखीजनस्य पुरतः सशपथमभिहितवती ।
 यदि कथमपि मामनिच्छतीमपि बलात्तात कदाचित्कस्मिंचिदातुमि-
 च्छति तदाहमनशनेन वा हुताशनेन वा रज्ज्या वा त्रिपेण वा नियत-
 मात्मानमुत्स्रक्ष्यामीति । सर्वं च तदात्मदुहितु कृतनिश्चय निश्चल-
 भाषितं कर्णपरपरया परिजनसकाशाद्गर्धराजश्चित्ररथः स्वयमश-
 णोत् । गच्छति काले समुपाखण्डनिर्भरयौननामा लोक्य सुता बल्यदुप-
 तापपरवशं क्षणमपि न धृतिमलभत । एकापत्यतया चातिप्रियतया
 च न शक्तः किंचिदपि तामभिधातुमित्यपश्यश्चान्यदुपायात्तरमिदमत्र
 प्राप्तकालमिति मत्वा तया महादेव्या मदिरया सहारधार्यं क्षीरोदना-
 मानं कञ्चुकिन वत्से महाश्वेते त्वद्व्यतिकरेणैव दग्धहृदयानामिदम-
 परमस्माकमुपस्थितमिदानीं तु कादवरीमनुनेतु त्वं शरणमिति सदिश्य
 मत्समीपमयेव प्रत्यूपासि प्रेषितवान् । ततो तया गुरुवचनगौरवेण
 मर्खाप्रेम्णा च क्षीरोदेन सार्धं सा तरलिका सखि कादवरि किं दु-
 स्खितमपि जनमतितरा दुःखपासि जीवतीमिच्छसि चेन्मा तत्कुरु गुरु-
 वचनमर्वितथमिति सदिश्य त्रिसर्जिता । नातिचिरं गताया च तस्याम-
 नतरमेवेमा भूमिमनुप्राप्तो महाभाग इयमिधाय तूष्णीमभवत् ।

Kādambari

XVIII

The duties of a king

राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृप ।

समग्रश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ १ ॥

ब्राह्म प्रप्तेन सत्कार क्षत्रियेण यथानिधि ।

मयस्यास्य यथायाय कर्तव्य परिश्रणम् ॥ २ ॥

अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
 रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥ ३ ॥
 इद्रानिलयमार्काणामग्रेऽथ ऋणस्य च ।
 चन्द्रनिसेशयोश्च माता निर्द्वय शम्भती ॥ ४ ॥
 यस्तादेवा सुरेन्द्राणा मात्राम्यो निर्मितो नृप ।
 तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ ५ ॥
 तपस्यादित्यरश्मि चक्षुषि च मनासि च ।
 न चैन भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिरीक्षितुम् ॥ ६ ॥
 सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्क सोम स धर्मराट् ।
 स धुव्रेर स वरुण स महेंद्र प्रभातत ॥ ७ ॥
 बाढोऽपि नायमतव्यो मनुष्य इति भूमिप ।
 महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ८ ॥
 एकमेव दहयमिन्नर दुरपसर्पिणम् ।
 कुत्र दहति राजाग्नि सपशुद्रव्यमचयम् ॥ ९ ॥
 कार्यं सोऽनेक्ष्य शक्तिं च देशकालं च तत्रत ।
 युक्तै धर्मनिद्रार्थं विश्वरूप पुन पुन ॥ १० ॥
 यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमः ।
 मृदुश्च दमनि त्रोगे मरुतेजोमयो हि स ॥ ११ ॥
 त यस्तु द्वेष्टि ममाहान् स विनश्यत्यसशयम् ।
 तस्य ह्यशु विनाशाय रात्रा प्रयुक्ते मन ॥ १२ ॥
 तस्माद्दर्शयनिष्ठेषु म व्यसम्येन्द्रराधिप ।
 अनिष्ट चाप्यनिष्ठेषु त धर्मं न विहास्येत् ॥ १३ ॥
 तस्मादेव सर्वभूतानां जेष्ठमा धर्ममात्मनः ।
 मन्त्रोक्तो नय द्रुमसृजपूर्वाभाय ॥ १४ ॥
 तस्य सर्गाणि भूतानि स्थारराणि चराणि च ।
 भवाद्गोमाय सत्येन मन्त्रमर्ज चट्टी च ॥ १५ ॥

त्रणनिर्भरमपनीतो बालभावा । सा चामृतैव मदीयेन हतवृत्तातेन समु-
 पजातशोका निश्चयमकार्षीन्नाह कथंचिदपि सशोकायां महाश्वेताया-
 वात्मन पाणिं ग्राहयिष्यामीति सखीजनस्य पुरतः सशपथमभिहितवती ।
 यदि कथमपि मामनिच्छतीमपि बलात्तात कदाचित्कस्मिंचिदातुमि-
 च्छति तदाहमनशनेन वा हुताशनेन वा रज्ज्वा वा पिपेण वा नियत-
 मात्मानमुत्स्रक्ष्यामीति । सर्वं च तदात्मदुहितु कृतानिश्चय निश्चल-
 भाषित कर्णपरपरया परिजनसकाशाद्रधर्गराजश्वित्ररथ स्वयमशु-
 णोत् । गच्छति काले समुपारूढनिर्भरयौवनामालोक्य सुता बलवदुप-
 तापपरवशा क्षणमपि न धृतिमलभत । एकापत्यतया चातिप्रियतया
 च न शक्त किंचिदपि तामभिधातुमित्यपश्यश्चान्पदुपायात्तरमिदमत्र
 प्राप्तकालमिति मत्वा तथा महादेव्या मदिरया सहान्धार्य क्षीरोदना-
 मान कञ्चुकिन वस्त्रे महाश्वेते त्वद्व्यतिकरेणैव दग्धद्वयानमिदम-
 परमस्माकमुपस्थितमिदानीं तु कादवरीमनुनेतु त्व शरणमिति सदित्य-
 मस्मिपिमयैव प्रत्यूपासि प्रेषितवान् । ततो तथा गुरुवचनगोरवेण
 मखीप्रेम्णा च क्षीरोदेन सार्धं सा तरलिका सखि कादवरि किं दु-
 स्खितमपि जनमतितरा दुःखयामि जीयतीमिच्छसि चेन्मा तत्कुरु गुरु-
 वचनमवितथमिति सदित्य निर्सजिता । नातिचिर गताया च तस्याम-
 न्तरमेवेना भूमिमनुप्राप्तो महाभाग इयमिधाय तूष्णीमभवत् ।

Kādambari

XVIII

The duties of a king

राजधर्मोऽप्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृप ।

समग्रश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ १ ॥

माय प्राप्तेन सत्कार क्षत्रियेण यथानिधि ।

मरुत्पास्य यथायाय वर्तव्य परिश्रणम् ॥ २ ॥

अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
 रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥ ३ ॥
 इंद्रानित्यमार्काणामग्रेष्ठ वरुणस्य च ।
 चन्द्रविश्वेदेवोऽथ माता निर्द्वन्द्वं शाश्वतीः ॥ ४ ॥
 यस्मादेपां सुरेन्द्राणां माताम्यो निर्मितो नृपः ।
 तस्मादभिभवत्येव सर्वभूतानि तेजसा ॥ ५ ॥
 तपस्यादित्यरश्मयं चक्षूषि च मनांसि च ।
 न चैनं भुवि शक्नोति काश्चिदप्यभिवाक्षितुम् ॥ ६ ॥
 सोऽग्निर्मवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
 स कुव्वेरः स वरुणः स महेंद्रः प्रमानतः ॥ ७ ॥
 बालोऽपि नारमतव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती देवता द्यौषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ८ ॥
 एकमेव दहन्यग्निर्नरं दुरपसर्पिणम् ।
 कुटं दहति राजाग्निं सपशुद्रव्यमचयम् ॥ ९ ॥
 कार्यं सोऽनेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्तत् ।
 कुर्वन् धर्मसिद्धयर्थं विश्वरूप पुनः पुनः ॥ १० ॥
 यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।
 मृत्युश्च यमनि क्रोधे सर्वतेजोमयो हि मः ॥ ११ ॥
 तं यस्तु द्वेष्टि ममोहात् स विन्दत्यसत्तथाम् ।
 तस्य दाशु विनाशाय राजा प्रकुर्वते मनः ॥ १२ ॥
 तस्माद्धर्मं यमिष्टं न व्यरम्येन्नराधिप ।
 अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मे न विचाटयेत् ॥ १३ ॥
 तम्यार्थं सर्वभूतानां गेहान् धर्ममानवम् ।
 ब्रह्मतेजोमयं ददन्मनुजपूर्वमीश्वरः ॥ १४ ॥
 तस्य मर्यादा भूतानि स्यादस्याणि चराणि च ।
 भयाङ्गागाद कल्पते म्यधर्मज्ञ चतुर्नि च ॥ १५ ॥

त देशकालो शक्ति च यिया चावेक्ष्य तत्पत ।
 तथार्हत सप्रणयेनरेष्वन्यायार्तिषु ॥ १६ ॥
 स राजा पुरुषो दड स नेता शामिता च स ।
 चतुर्णामाश्रमाणा च धर्मस्य प्रतिभू स्मृत ॥ १७ ॥
 दडः शास्ति प्रजा सर्वा दड एगभिरक्षति ।
 दड सुप्तेषु जागर्ति दड धर्म निदुर्बुधा ॥ १८ ॥
 समीक्ष्य स धृत सम्यक् सर्गं रजयति प्रजा ।
 असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वत ॥ १९ ॥
 यदि न प्रणयेद्राजा दड दडेष्वतद्रित ।
 शूले मत्स्यानिनाक्षिप्य दुर्बलान् बलवत्तरा ॥ २० ॥
 अद्यात्काक पुरोडाश स्वाऽबलिह्याद्धविस्तथा ।
 स्वाम्य च न स्यात्कास्मिधित्प्रवर्त्तताधरोत्तरम् ॥ २१ ॥
 सर्गो दडजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नर ।
 दडस्य हि भयात्सर्गं जगद्भोगाय कल्पते ॥ २२ ॥
 देवदानवगधर्षा रक्षासि पतंगोरगा ।
 तेऽपि भोगाय कल्पते दडेनैव निर्पीडिता ॥ २३ ॥
 दुष्येषु सर्वजर्णाश्च भिद्येरन सर्गसैतव ।
 सर्वलोकप्रकोपश्च भेदेदडस्य विभमात् ॥ २४ ॥
 यत्र श्यामो लोहिताक्षो दडश्चरति पापहा ।
 प्रजास्तत्र न मुह्यति नेता चेतसाधु पश्यति ॥ २५ ॥
 तस्याद्दु सप्रणेतार राजान सत्यनादिनम् ।
 समीक्ष्यकारिण प्राज्ञ धर्मकामार्थकोविदम् ॥ २६ ॥
 त राजा प्रणयन् सम्यक् त्रिर्मेनाभिवर्धते ।
 कामा मा नियम क्षुद्रो दडेनैव निहन्यते ॥ २७ ॥
 दडो हि मुमत्तेजो दुर्दर्शश्चावृताममि ।
 भर्माद्विचलित इति नृपमेव मवाधयम् ॥ २८ ॥

XIX.

An address to the Supreme Being.

तस्मिन्नवसरे देवाः पौलस्त्योपप्लुता हरिम् ।

अभिजग्मुर्निदाघार्ताश्छायावृक्षमिवाचगाः ॥ १ ॥

ते च प्राद्वुरदन्वतं बुबुधे चादिप्रूरुषः ।

अव्याक्षेपो भविष्यत्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् ॥ २ ॥

भोगिभोगासनासीनं ददृशुस्तं दिवौकसः ।

तत्फणामंडलोदर्चिर्मणियोतितविग्रहम् ॥ ३ ॥

श्रियः पद्मनिपण्णायाः क्षौमांतरितमेखले ।

अंके निक्षिप्तचरणमास्तीर्णंरूपलङ्घने ॥ ४ ॥

प्रबुद्धपुंडरीकाक्षं बांलातपनिभांशुरुम् ।

दिवस शारदमित्र प्रारंभसुखदर्शनम् ॥ ५ ॥

प्रभानुलितश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदर्पणम् ।

फौस्तुभाण्यमपां सारं त्रिभ्राणं बृहतोरसा ॥ ६ ॥

मुक्तरोपनिरोधेव कुलिशव्रणलक्ष्मणा ।

उपस्थितं प्रांजलिना विनतितन गरुमता ॥ ७ ॥

योगनिद्रांतविशदैः पावनैरवलोकनैः ।

भृगुनादीननुगृह्यत सौखशापनिकानृषीन् ॥ ८ ॥

प्रणिपत्य मुरास्तस्मै शमयित्रे मुरद्विपान् ।

अर्थेन तुन्दुबुः स्तुत्यमगाद्मनसगोचरम् ॥ ९ ॥

नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्व तदनु विभ्रते ।

अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुम्य ज्ञेया स्थितामने ॥ १० ॥

रमांतराभ्यस्तम यथा दिव्य पयोऽश्रुत ।

देदे देदे गुणेभ्यस्तमस्तस्मान्नमोऽक्रियः ॥ ११ ॥

अमेयो मितशेकस्तस्मन्नर्थं प्रार्थनायहः ।

अजितो जिह्नुत्यंतमन्यन्ते व्यनराणम् ॥ १२ ॥

हृदयस्थमनासन्नमकाम त्वा तपस्विनम् ।
 दयालुमनघस्पृष्ट पुराणमजर त्रिदु- ॥ १३ ॥
 सर्वज्ञस्त्वमग्निज्ञात सर्वयोनिस्त्वमात्मभू ।
 सर्वप्रभूरनीशस्त्वमेकस्त्व सर्वरूपभाक् ॥ १४ ॥
 सप्तसामोपर्गात त्वा सप्तार्णजलेशयम् ।
 सप्तार्चिर्मुखमाचक्षु सप्तलोकैकसश्रयम् ॥ १५ ॥
 चतुर्गर्गफल ज्ञान कालानस्थाश्चतुर्युगा ।
 चतुर्गर्गमयो लोकस्त्वत्त सर्वं चतुर्मुखात् ॥ १६ ॥
 अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।
 उपोतिर्मय प्रिचिन्वति योगिनस्त्वा त्रिभुक्तये ॥ १७ ॥
 अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विष ।
 स्वपतो जागस्कस्य याथाव्यं वेद कस्तन ॥ १८ ॥
 शब्दादीन्निपयान्भोक्तु चरितु दुश्चर तप
 पर्याप्तोऽसि प्रजा पातुमेदासीन्येन वर्तितुम् ॥ १९ ॥
 बहुधाप्यागमैर्मन्त्रा पथान सिद्धिहेतव ।
 त्वय्येन निपतत्योधा जाह्नवीया इवार्णवे ॥ २० ॥
 त्वय्यार्णवेशितचित्ताना त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।
 गतिस्त्व वीतरागाणामभूर्य सनिवृत्तये ॥ २१ ॥
 प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो मद्यादिर्महिमा तव ।
 आप्तनागनुमानाभ्या साध्य त्वा प्रति का कथा ॥ २२ ॥
 केवल स्मरणेनैव पुनासि पुरुष यत ।
 अनेन वृत्तय शेषा निप्रेदितफलास्त्रयि ॥ २३ ॥
 उदधेरिव रत्नानि तेजार्साय त्रिवस्वत ।
 स्तुतिभ्यो व्यतिरेच्यते दूराणि चरितानि ते ॥ २४ ॥
 अनयातमयामन्य न ते किंचन त्रियते ।
 लोकास्तुप्रह एवैको हेतुस्ते जन्मकर्मणो ॥ २५ ॥

माहिमानं यदुत्कीर्णं तव संह्रियते वचः ।

श्रमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ॥ २६ ॥

इति प्रमादयामामुस्ते सुरास्तमधोक्षजम् ।

भूतार्थव्याद्वतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ॥ २७ ॥

Raghuvamsa X

XX

An old minister's advice to a young prince.

अथ सोऽप्याचचक्ष्णे । देव मयापि परिभ्रमता विंध्याट्टभ्यां कोपि
 युमारः क्षुधा तृषा च क्रिद्यन्नक्रेयार्हः काचित्कूपान्यामेऽट्वर्षदेशीयो
 दृष्टः । स च त्रासगद्गदमगदत् । महाभाग ह्रिष्ट्य मे क्रियतामपि
 साहाय्यकम् । अस्य मे प्राणापहारिणां पिपासां प्रतिर्कर्तुमुदकमुद-
 चनिह कूपे कोऽपि निष्कलो ममैकशरणभूतः पतिः । नमलमस्मि
 नाहमुद्वर्तुमिति । अथाहमप्येव व्रतत्या कयारिं वृद्धमुत्तार्य तं च
 बालं वंशनालीमुखोदृताभिरद्भिः फलैश्च पंचैयः शरक्षेपोद्भूतस्या
 लकुचवृक्षस्य शिखरापायाणपतितः प्रत्यार्नातप्रावृतिमापाद्य तरु-
 तलनिपग्नस्त जलंमत्रवम् । तान क एष बालः को वा भवान्कर्णं
 चेषमापडापनेति । सोऽग्नगद्गदमगदत् श्रूयतां महाभाग । विदर्भो
 माम जनपदः । तस्मिन्भोजव्रंशभूषणमयतार इव धर्मस्यातिसत्त्वः
 सत्यरादी वदान्यो विनीतो विनेता प्रजानां रजितमूल्यः कीर्तिमान्
 दमो बुद्धिर्नूर्तिन्यामुत्थानशीलः शास्त्रप्रमाणकः शक्यमन्यकन्यारंभी
 संभावयिता युधान्प्रभावयिता सेवकानुद्भावयिता बध्नयन्भावयिता
 शत्रून्मंत्रदप्रलापेष्वदत्तकर्णः कदाचिदप्यवितृष्णो गुणेष्वतिनर्दीप्यः
 कदापि नैर्दिष्टो धर्मार्थमहिताम्भु मन्त्रेऽग्निः मुकृते, मुत्तगां, प्रयुप्लुतां,
 प्रयवेक्षिता कोशराहणयोर्यनेन परीक्षिता मन्त्रार्थज्ञानामुत्तहायिता
 कृतकर्मगाननुर्द्धारिर्दानमार्गः मयः प्रतिकर्ता देवमानुषागिनापदां पाह-
 नुर्गोपयोगनिपुणो मनुमार्गेण प्रणेता चानुर्वर्त्यस्य पुण्यश्लोकः पुण्य

वर्मा नामासीत् । स पुण्यैः कर्मभिः प्राप्य पुरुषायुषं पुनरपुण्यं
 प्रजानामगण्यतामरेषु । तदनंतरमनंतवर्मा नाम तदायतिरवनिमः
 तिष्ठत् । स सर्वगुणैः समृद्धोऽपि देवादंडनीत्यां नात्यादृतोभूतः
 तमेकदा रहसि वसुरक्षितो नाम मंत्रिवृद्धः पितुरस्य बहुमतः प्रगर-
 चागभापत । तात सर्वेवात्मसंपदमिजनात्प्रभृत्यन्यूनैवात्रभवति लक्ष्यते
 बुद्धिश्च निसर्गपट्वी कलासु नृत्यगीतादिषु चित्रेषु च काव्यविस्तारं
 प्राप्तविस्तारः तत्रेतरेभ्योः विशिष्यते । तथाप्यसावप्रतिपद्यतामसंस्क-
 मर्थशास्त्रेष्वनग्निसंशोधितेष्वहेमजातिर्नातिभाति बुद्धिः । बुद्धिर्ही-
 हि भूभृदत्युच्छितोऽपि परैरप्यारुह्यमाणमात्मानं न चेतयते । न
 शक्तः साध्यं साधनं वा विभज्य वार्तितुम् । अयथावृत्तश्च कर्म
 प्रतिहन्यमानः स्वैः परैश्च परिभूयते । न चावज्ञातस्याज्ञा प्रभवति
 प्रजानां योगक्षेमाराधनाय । अतिक्रांतशासनाश्च प्रजा यत्किंचनव-
 दिन्यो यथाकथंचिद्वर्तित्यः सर्वाः स्थितीः संकिरेदुः । निर्मर्याद-
 लोको लोकादितोऽमुतश्च स्वामिनमात्मानं स भ्रंशयते । आगुमर्दा-
 द्रष्टेन खल्वध्वना सुखेन वर्तते लोकयात्रा । दिव्यं हि अक्षुर्भूतभवद्
 विष्यासु व्यवहितविप्रकृष्टादिषु च विषयेषु शास्त्रं नामाप्रतिहतवृत्ति-
 तेन हीनः सतोरप्यायतविशालयोर्लोचनयोरंध एव जंतुरर्धदर्शनेष्व-
 सामर्ष्यात् । अतो विहाय बाह्यविद्यास्वभिपगमागमय दडनीतिं कुल-
 विद्याम् । तदर्थानुष्ठानेन चार्वाजितशक्तिसिद्धिरस्खलितशासनः शर्मा
 चिरमुदधिमेखलामुर्वीमिति ।

२४३/२०९

Dasa-kumāracharit.

XXI.

Chanakya's soliloquy.

चाणक्यः । कथय क एष मयि स्थिते चद्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति
 आस्यादितद्विरदशोणितशोणशोभां
 संप्यारणामित्र कलां शशलाञ्छनस्य ।

जृम्भिदाग्निमुक्त्व्य मुखाः स्फुरतां

को हर्तुमिच्छति हरे परिभ्य दग्धम् ॥ १ ॥

(शिष्योपनीत आपन उपस्थि नाट्येनामगतम्) । कथ
प्रनाशना गतोयमर्थं पारेषु यथा किल नद्वुलविनाशजनितरोषो
राक्षसः पितृव्रतमग्निनेन मरुलनदरायपरिषणनप्रोसाहिनेन पर्वतक-
पुत्रेण मय्यपेक्षुना मह सत्राय तदुपगृह्णतेन च महता श्लेष्टराज-
वत्सेन पण्डितो वृषलमभियोक्तुमुद्यत इति । (विचित्र्य ।) अथना
येन मया मर्मलोक्तप्रनाश नद्वगवध प्रतिवाय निस्तीर्णा दुस्तरा
प्रतिज्ञासगित्सोहमिदानीं प्रकाशमननतमप्येनमर्थं न समर्थं किं प्रदा-
मपिनुम् । सोहमिदानीमवसितप्रतिज्ञाभारोपि वृषलपेक्षया शस्त्र
वाग्यामि । येन मया भुवो हृदयरीगा इव नर नदा समुत्वाता
मरानि कमलिनीं च मौयै लक्ष्मीं स्थिरपदा कृता । अत्रना अगृ-
ह्णति राक्षसे किमुग्नान नदवशम्य किंना स्वर्यमुपादित चद्रगुत्तल-
क्ष्म्या । अहो राक्षसम्य नद्वग्रे निरतिशयो भाक्तिगुण । स खलु
कौम्मश्चिदपि जायति नैदान्वयायये वृषलस्य साचिन्व्य ग्राहयितु न
शक्यते (प्रत्यक्षयादाकाशे लक्ष्य बद्धा) । साधु अमान्य राक्षस नाधु ।
मानु श्रोत्रिय साधु । साधु मन्त्रिबृहस्पते साधु । कुन

पेक्षयादिनपेतर्माश्वरमय लोकोर्ध्वेन सेवते

त गच्छत्यनु ये विपत्तिनु पुनस्ते तप्रतिष्ठाशया ।

मर्तुर्ने प्रलयेपि पूर्वमुकृतासगेन नि मगया

भक्त्या कार्यधुर वहति बहन्मे दुर्लभाम्नादृशा ॥ २ ॥

अन पृगाम्नाक चत्तग्रहे यन कथनमो वृषलस्य साचिन्व्यग्रह-
णेन नानुग्रह म्यादिति । तमयाप्यस्मिन्वस्तुनि न शयानेन स्थाय-
ते यथाशक्ति क्रियते तद्ग्रहण प्रति यन । कथमिव । अत्र ताव-
द्वृषलपर्वतकपोरन्धनपरिनाशेनापि चाग्न्यस्थापनं न भवतीति विष्क-
न्दया राक्षसेनाम्नाकन्यनोपकारि मित्र धानिनम्नपत्नी पर्वतक इति

सचारितो जगति जनापवाद । लोकप्रत्ययार्थभूम्यर्थस्याभिव्यक्तये
 पिता ते चाणक्येन घातित इति रहसि त्रासयिवा भागुरायणेनापवा
 हित पर्यंतकपुत्रो मलयवेनु । शक्य खल्वेष राक्षसमतिपरिगृही
 तोपि व्युत्तिष्टमान प्रज्ञया निगृहीतुम् । न पुनरस्य निग्रहा
 त्पर्यंतकपुत्रोपन्न राक्षसम्यायश प्रकाशाभयप्रमार्ष्टुमिच्छामि ।
 प्रयुक्ताश्च स्वपक्षपरपक्षयोरनुरक्तापरक्तजनीजिज्ञासया बहुनिध-
 देशवेपभाषाचारसचारवेदिनो नानाव्यजना प्रणिधय । अन्वि
 ष्यते च कुसुमपुरवासिना नदामाल्यसुहृदा निपुण प्रचारगतम्
 तत्तत्कारणमुपाय कृतकृत्यतामापादिताश्चद्रगुप्तसहोत्थायिनो भद्र
 भटप्रभृतय प्रधानपुरुषा । शत्रुप्रयुक्ताना च तीक्ष्णरसदायिना प्रति
 विधान प्रत्यप्रमादिन परिक्षितभक्तय क्षितिपतिप्रत्यासन्ना नियो
 जितास्तत्राप्तपुरुषा । अस्ति चास्माक सहाध्यायि मित्रमिदुशर्मा
 नाम ब्राह्मण स चौशनम्या दडनीत्या चतु पट्टवगे ज्योति शाल्मे
 च पर प्रार्थय्यमुपगत । स मया क्षपणकलिगधारी नदवशवधप्र
 तिज्ञानतरमेन कुसुमपुरमपनीय सर्वनदामाल्य सह सख्य ग्राहितो
 विशेषतश्च तस्मिन्राक्षस समुत्पन्ननिश्रम । तेनेदानी महत्प्रयोजन-
 मनुष्ठेय भविष्यति । तदेवमस्मत्तो न किञ्चिपरिहास्यते । वृषल एव
 वैरल प्रधानप्रकृतिष्वस्माभ्यारेपितराज्यतत्रभार सततमुदासने । अथवा
 यस्वयमभियोगटु खरसाधारणैरपाहृत तदेव राज्य सुखयति । कुत ।

स्वयमाहृत्य भुजाना जलिनोपि स्वभारत ।

गजेंद्राश्च नरेंद्राश्च प्राय सीदति दु स्विता ॥ ३ ॥

Mudrarakshas : I.

XXII.

Sarasvatī cursed by Duryāsana

पुग वि० भगवान् स्व लोकमधितिष्ठन् परमेष्ठी विकासिनि पप्र

विष्टरे ममुपनिष्ट शुनासीरप्रमुखर्गीर्माण परिवृतो ब्रह्मोदिताः कथाः
 कुर्षन्नन्याश्च निरवद्या विद्यागोर्ध्याभिमानयन् कदाचिदासाचक्रे । तथा-
 र्त्तान च त त्रिभुवनप्रतीक्ष्य सर्वे दक्षचाक्षुषप्रभृतय सप्रजापतयः
 सर्वे च सप्ताश्वपुर सरमहायुनय सिधेयिरे । विद्यानिसनादकृताश्च तत्र
 तेषामन्योन्यस्थ विवादा प्रादुरभूवन् । अत्रातिरोपण प्रकृत्वा महा
 तपा मुनिरत्रेस्तनयस्तारापतेर्भ्राता नाम्ना द्विर्तापेन मदुनाम्ना मुनिना
 सह कल्हायमान साम गायन् क्रोधाधो निस्वरमकरोत् । सर्वेषु
 शापभयप्रातिपन्नमानेषु मुनिषु देवी सरस्वती तच्छ्रुत्वा जहास । दृष्ट्वा
 तु ता तत्रा हमर्ता स मुनिरा पापे दुर्गृहीतविद्यानारलेपे दुर्विदग्धे
 मामप्यपहममीत्युक्त्वा कोपतरलितागुलिना करेणाक्षमाला निक्षिप्य
 कामडलत्रेन धारिणा समुपस्पृश्य शापजल जग्राह ।

अत्रातर स्वयभुजोऽभ्यासे समुपनिष्टा देवी सावित्री आ पाप
 क्रोधापहत दुरामन्नामज्ज ब्रह्मजो मुनिग्वेढक कथमामस्वलित
 निलक्ष सकलमुरामुरमुनिमनुजन्दनीया त्रिभुवनमातर सरस्वता शप्तु
 नभिलपर्मायुक्त्वा कृष्णमपहाय समुत्तस्थे । ततो गर्भय गर्भय भगवन्नभू-
 मिरेषा शापस्येन्यनुशास्यमानोऽपि तापसरूपाभ्याय स्खलितमेक क्षम-
 स्वेति बद्धानन्निपुट प्रमाद्यमानोऽपि शिष्य पुत्र मा कृशास्तपस
 प्रयूहमिति निरार्यमाणोऽप्यत्रिणा रोगानेशत्रिवशो दुर्बामा दुर्निनीते
 व्यपनयामि ते विद्यानारलेपविशेषननितामुनतिमधस्ताद्रुत मर्ध-
 लोकमियुक्त्या नष्टापौढक निसर्त्त । तत प्रतिशापदानोद्यता च
 सावित्री सखि सतर मोघ मस्तुतमतयोऽपि जान्यत्र द्विजमानो
 माननीया इत्यभिदधाना मरस्वयेना न्यगारयत् । अथ ता तथा शप्ता
 सरस्वती दृष्ट्वा पितामह संधारमुवाच । ब्रह्मन् मृदु साधुमेवितोऽय
 पथा येनाऽमि प्रवृत्त । पुरस्तादुदामप्रसूतेद्रियराजिसमुत्थापित रज
 कण्डपयति दष्टिमनश्चरिताम् । क्रियद् र ग चभुर्ताश्चने । निशुद्रपा

धिया पश्यन्ति कृतबुद्धयः सर्वानसतः सतो वा । निसर्गविरोधिनां
 चैव पयः पावकयोरिव एकत्र धर्मक्रोधयोर्वृत्तिः । आलोकमपहाय
 कथं तमसि निमज्जसि । क्षमा हि मूलं मर्धतपसाम् । परदोषदर्शनं
 दक्षा दृष्टिरिव कुपिता न ते बुद्धिरात्मनो दोषान्पश्यति । क्व महात-
 पोभारवैषयिकता क्व पुरोभागीत्वम् । अतिरोपणश्चक्षुष्मानपि अंध
 एवाजनि । नहि खलु कोपकलुषिता विमृशति मतिः कर्तव्यमकर्तव्य
 वा । कुपितस्य हि प्रथमांधकारिणी भवति विद्या ततो भ्रुकुटी । आदा-
 र्दिन्द्रियाणि रागाः समास्कदति चरमं चक्षुः । आरभे तपो गलति
 पश्चात् स्वेदसलिलम् । पूर्वमयशः स्फुरति अनंतरमधरः कथं चेत्
 विषपादपस्येव लोकविनाशाय बल्कलानि जातानि । अनुचिता खल्व-
 स्य मुनिवेषस्य हारयष्टिरिव वृत्तमुक्ता चित्तवृत्तिः । शैल्य इव वृथा
 बहसि कृत्रिमोपशमम् । अनेनापि लघिम्ना चाद्याप्युपयैव प्लवसे
 शानोदग्यतः । न स्वल्पेडमूकाक्षा एडा जडा वा सर्व एते महर्षयः ।
 रोपदोषनिषेव्ये स्वहृदये निग्राह्ये किमर्थमसि निगृहीतवाननागस सर-
 स्वतीम् । एतानि तान्यामस्खलितवैलक्ष्याणि यैर्याति धाव्यतामवि-
 दग्धो जनः । इत्युक्त्वा पुनराह । भद्रे सरस्वति मा मा विपादम् ।
 एषा त्वमनुयास्यति सावित्री । विनोदाविष्यति चास्मद्विरहितां त्वाम् ।
 आत्मजमुखकमलावलोकनादधिष्ठ ते शापोऽयं भविष्यतीत्यभिधाय
 विसर्जितसुरमुनिमंडलः समुचिताह्निककरणायोदतिष्ठत् । मरस्व-
 त्यपि शप्ता किञ्चिदधोमुखी सह सावित्र्या गृहमगात् ।

Harsha-charita.

XXIII

Miscellaneous verses.

वेदांतेषु गमाद्भुक्पुरुषं व्याप्य स्थित रोदसी

यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यरिपयः शब्दोपयार्थाक्षरः ।

अंतर्गच्छ मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृम्यते

स स्थाणुः स्थिरमक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु यः ॥ १ ॥

अर्थोत्तराणां न गुरुर्न वेधुः कामातुराणां न भयं न लज्जा ।

विद्यातुराणां न सुखं न निद्रा क्षुधातुराणां न रुचिर्न वेला ॥ २ ॥

कनकभूषणसंप्रहणोचितो यदि मणिल्लपुणि प्रणिधीयते

न स विरोति न चापि स शोभते भवति योजयितुर्वचनीयता ॥ ३ ॥

निःस्वो षष्टि शतं शती दशशतं लक्षं सहस्राधिपो

लक्षेशः क्षितिपालतां क्षितिपतिश्चक्रेशतां वाञ्छति ।

चक्रेशः पुनरिद्रतां सुरपतिर्ब्राह्मं पदं वाञ्छति

ब्रह्मा शैवपदं शिवो हरिपदमाशावर्षि को भक्तः ॥ ४ ॥

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते निर्घर्षणच्छेदनतापताडनैः ।

तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते श्रुतेन शीलेन कुलेन कर्मणा ॥ ५ ॥

यांति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यचोऽपि सहायताम् ।

अपंधानं तु गच्छंतं सोद्रोऽपि विमुचति ॥ ६ ॥

स हि गगनविहारी कस्मप्य्वंसकारी

दशशतकरधारी ज्योतिषां मध्यचारी ।

विधुरपि विधियोगाद् ग्रस्यते राहुणासौ

लिखितमपि ललाटे प्रोञ्जितं कः समर्थः ॥ ७ ॥

अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हाहाहल मास्य तात हृष्यः ।

ननु संति भवादृशानि भूयो भूवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जेनानाम् ॥ ८ ॥

गुणालयोप्यसन्मन्त्री नृपतिर्नाधिगम्यते ।

प्रसन्नस्यादुसलिलो दुष्टप्राहो यथा हृदः ॥ ९ ॥

उदपति यदि भानुः पश्चिमे दिग्निमगे

विरुसति यदि पद्मं पर्यतानां शिखाप्रे ।

प्रचलति यदि मेरुः शीततां याति बद्धि-

र्न चलति खलु वाक्यं सज्जनानां कदाचित् ॥ १० ॥

उपेक्षित क्षीणबलोपि शत्रु प्रमाददोषापुरुषैर्मदाधे ।

साध्योपि भूया प्रथम ततोऽप्राप्तसाध्यता व्याधिरिव प्रयाति ॥ ११

गुणरदगुणरक्षा कुर्वता कार्यमादा

परिणतिरवधार्या यत्नत पठितेन ।

अतिरभसकृताना कर्मणामानिपत्ते

भयति हृदयदाही शल्यतुल्यो निपाक ॥ १२ ॥

नृक्ष क्षीणफल त्यजति निहगा शुष्क सर सारसा

पुष्प पर्युषित त्यजति मनुषा दग्ध वनात् मृगा ।

निर्द्रव्य पुरुष त्यजति गणिका भ्रष्टश्रिय मज्जिण

मर्ध कार्यवशाज्जनोऽभिरमते कस्यास्ति को नल्लभ ॥ १३ ॥

सदादान परिक्षीण शस्त एव करीश्वर ।

अदान पीनगात्रोपि निव्य एव हि गर्दभ ॥ १४ ॥

मदोमत्तस्य भूपस्य कुजरस्य च गच्छत ।

उमार्ग वाध्यता याति महामात्रा समीपगा ॥ १५ ॥

हर्तुर्याति न गोचर किमपि श पुष्पाति यत्सर्धदा

ह्यार्धम्य प्रतिपाद्यमानमनिश प्राप्नोति वृद्धिं पराम् ।

कल्पातेष्वपि न प्रयाति निधन विद्याल्यमतर्धन

येषा ताप्रति मानमुञ्जत नृपा कस्तै सह स्पर्धते ॥ १६ ॥

हे राजानस्यजत मुक्तप्रेममग्ने विरोध

शुद्धा कीर्ति स्फुरति भवता नूनमेतप्रसादात् ।

तुष्टैर्नन्द तदलघु रघुस्वामिन सचरित्र

कुर्द्वेर्नातस्त्रिभुवनजया हास्यमार्गं दशास्य ॥ १७ ॥

पार्ता च कौतुकवती निमला च निद्या

द्योद्वेत्ता परिप्लव्य दुरण्णमग्ने ।

नैऋत्य त्रिदुरिव वारिणि दुर्निवार

मेतात्रय प्रसरति स्वयमेव लोके ॥ १८ ॥

अत्र नव यदा करारविटपे दोषो वसतस्य किं
 नोन्मूलोप्यलोकने यदि दिवा सूर्यस्य किं दृषणम् ।
 नारा नेत्र पतति चानरुमुखे भेषस्य किं दृषण
 यन्मूर्तिमिभिना ललाटलिखितं तन्मार्गितु क क्षम ॥ १९ ॥
 यो न याति यदा लोके मुखे पिंडेन पूरित
 मृदगो मुखलेपेन करोति मयुरध्वनिम् ॥ २० ॥
 वहिस्तस्य जघायने जलनिमि कुल्यायते तक्षणा-
 न्मेरु म्यन्यागिलायते मृगपति सद्य कुरगायते ।
 व्याधौ मान्यगुणायते विपरस पांशुपत्रपीयते
 यम्यागेऽग्निलोकात्कृतमृतम शाल समुमालति ॥ २१ ॥
 जन्मस्माद्दृश्यपदो नीच प्रायेण दु सहो भवति ।
 विरपि न दहति तादृग्यादग्दहति बाहुकानिस्त ॥ २२ ॥
 चिद्वाणिनाथ कचिदपि च हाहेति रदित
 कचिद्विद्वगोष्ठी कचिदपि मुरामत्कलह ।
 कचिद्रामा रम्या कचिदपि जरावर्जितनु
 न जाने ममाङ् किममृतमय किं विषमय ॥ २३ ॥
 ताशेष वृमिज मुग्धसुपलाद् दूर्वापि गोरोमत
 पक्षात्तामरस्त शम्भाक लदधेरिदावर गोमयात् ।
 काष्ठादग्निरहे फणादपि मणिर्गोपिततो रोचना
 प्राक्काश्य स्वगुणोदयेन गुणिनो गच्छति कि जन्मना ॥ २४ ॥
 गोद्वारो मत्सरप्रमत्ता प्रभव मयद्वपिता
 अवोधोपहताश्चान्ये जीर्णमगे सुमापितम् ॥ २५ ॥
 वृणानि गोन्मूलयति प्रभजनो मृदूनि नीच प्रणतानि सर्वत ।
 स्वभा एवोन्नतचेतमामय महान्महस्तेन करोति विरमन् ॥ २६ ॥
 गुणायते दोषा मुन्नयदने दुर्जेनमुखे
 गुणा दोषायते किमिति जगता विस्मयपदम् ।

यथा जीमूतोय लणजलधेर्वारि मधुर

फणी पीत्वा क्षीर वमति गरल दु सहतरम् ॥ २७ ॥

दलति हृदय गाढोद्वेग द्विधा न तु भिद्यते

बहति विकल कायो मोह न मुचति चेतनाम् ।

ज्वलयति तनुमतर्दाह करोति न भस्मसात्

प्रहरति त्रिधिर्मर्मच्छेदी न कृतति जीवितम् ॥ २८ ॥

यस्मिन्कुले य पुरुष प्रधान स सर्पयत्नै परिरक्षणीय

तस्मिन् विनष्टे स्वकुल निनष्ट न नाभिभगे हारका बहति ॥ २९ ॥

इक्षोरप्राक्क्रमश पर्षणि पर्वणि यथाविशेष ।

तद्वत्सज्जनमेत्री विपरीताना च निपरीता ॥ ३० ॥

क्षते प्रहारा निपतत्यभीक्ष्ण धनक्षये वर्धति जाठराग्नि ।

आपस्तु वैराणि समुद्रवति छिद्रेष्वनर्था बहुलभिवसि ॥ ३१ ॥

पिबति नद्य स्वयमेव नाभ स्वय न खादति फलानि वृक्षा ।

नादति सस्य खलु वारिगाहा परोपकाराय सता त्रिभूतय ॥ ३२ ॥

घृष्ट घृष्ट पुनरपि पुनश्चदन चारुगाध

ठिन्न ठिन्न पुनरपि पुन स्वादु चैव शुदढम् ।

दग्ध दग्ध पुनरपि पुन काचन कातरर्ण

न प्राणाते प्रकृतिप्रकृतिर्जायते ह्युत्तमानाम् ॥ ३३ ॥

क्षणयालो भूत्या क्षणमपि युगा कामरसिक

क्षण निचैर्हीन क्षणमपि च सपूर्णत्रिभव ।

जरार्जार्णैरैर्नट इव वलीमडिततनु

नैर सप्तराते निशति यमधानीजवनिकाम् ॥ ३४ ॥

प्रतिपक्षेणापि पतिं सेवते भर्तृनसला साव्य ।

अन्यस्तरिता शतानि हि सप्तद्वया प्रापयत्यब्धिम् ॥ ३५ ॥

उदयमयते दिङ्माडिन्य निराशुरततरा

नयति विभक्त विद्यापदां प्रादुर्भावति विद्या ।

रचयतितरां स्वैराचारप्रवर्तनकर्तन

बत बत लसत्तेज.पुंजो विभाति विभाकरः ॥ ३६ ॥

गगेवाघविनाशिनी जनमन.सतोषवच्चंद्रिका

तीक्ष्णांशोरपि सत्प्रभेव जगदज्ञानांधकारापहा ।

छायेवाखिलतापनाशनकरा स्वर्धेनुवत्कामदा

पुण्यैरेव हि लभ्यते सुकृतिभिः सत्सगतिर्दुर्लभा ॥ ३७ ॥

उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हेल्यैव स पतेदिति ब्रुवन्

शैल्लेशखरगतो दृष्यकणश्चारुमारुतधुतः पतत्यध्व. ॥ ३८ ॥

वहिःसर्वाकारप्रगुणरमणीय व्यवहरन्

पराभ्युहस्थानान्यपि तनुत्तराणि स्थगयति ।

जन विद्वानेकः सकलमभिसधाय कपटं-

स्तटस्थः स्वानर्थान्घटयति च मौनं च भजते ॥ ३९ ॥

किं कापि प्रलयानर्लैर्विग्रहिने निर्दह्य भस्मीकृता,

किंस्त्रिदैवगजेन पकजवन निष्कदमुन्मूलितम् ।

किं वा हत कृतांतकेसरिभयात्यक्तो मदः कुजैर-

यैनास्मिन् विरसे करीरकुसुमे हा भृगु विश्राम्यति ॥४०॥

इहानेके सत्यं सततमुपकारिण्युपकृति

कृतज्ञाः कुर्वतो जगति निवसत्येव सुधियः ।

कियतस्ते सतः सुकृतपरिपाकप्रणयिनो

विना स्वार्थं येषां भवति परकृत्यव्यसनिता ॥ ४१ ॥

आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरंगाकुला

रागप्राह्वती वितर्कविहगा धैर्यदुमच्चंसिनी ।

मोहावर्तसुदुस्तरा प्रकटितप्रोत्तुंगचिंतातटा

तस्याः पारगता विशुद्धमनसे नदति योगीश्वराः ॥४२॥

प्रथमवयसि पीत तोयमल्पं स्मरतः

शिरसि निहितभारा नालिकेरा नराणाम् ।

उदकममृतकल्प दद्युराजीवितात

न हि कृतमुपकार साधवो विस्मरति ॥ ४३ ॥

ममृतोऽपि विपत्पयोविग्रहने नि शकधैर्यावृता

कुर्वत्येव परोपकारमनिश सतो यथाशक्ति वै ।

राहोरुप्रकरालवक्त्रकुहरप्रासाभिभूतोप्यल

चद्र किं न जन करोति सुखिन ग्रासावशेषै करै ॥ ४४ ॥

अतिमलिने कर्तव्ये भवति खलानामतीत्य निपुणा धी

तिमिरे हि कौशिकाना रूप प्रतिपद्यते दृष्टि

गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्ति परत एव सभवति ।

स्वमहिमदर्शनमक्ष्णोर्मुकुरतले जायते यस्मात् ॥ ४५ ॥

दीनाना कल्पवृक्ष स्वगुणफलनत सजनाना कुटुबी

आदर्श शिक्षिताना सुचरितानिकप शीलवेलासमुद्र ।

सन्कर्ता नावमता पुरुषगुणनिधिर्दक्षिणोदारसत्त्वो

द्येक श्लाघ्य स जीवत्याधिकगुणतया चोच्छ्वसतीव चाम्ये ॥ ४६ ॥

चाचल्यमुच्चै श्रवसस्तुरगात्कौटिल्यमिदोर्विपतो विमोह

इतिश्रियाऽशिक्षि सहोदरेभ्यो जाने न कस्माद्गुणवद्विरोध ॥ ४७ ॥

गधाढ्यां नवमालिका मधुकरस्त्यक्त्वा गतो यूथिका

तां दृष्ट्वाशु गत स चदनवन पश्चात्सरोज गत ।

बद्धस्तत्र निशाकरेण सहसा रोदित्यसा मदधी ।

सतोपेण विना पराभवपद प्राप्नोति सर्वो जन ॥ ४८ ॥

स पुमानर्थज्जमा यस्य नाग्नि पुर स्थिते ।

नान्यामगुलिमभ्येति सद्ययायामुद्यतागुलि ॥ ४९ ॥

भजते विदेशमधिकेन जितस्तदनुप्रवेशमथवा कुशल ।

मुग्वर्मिदुरुग्ग्वलकपोलमत प्रतिमाच्छलेन सुदृशामविशत् ॥ ५० ॥

बृहसहाय कार्यात क्षोदीयानपि गच्छति ।

सभूयाभोधिमभ्येति महानद्या नगापगा ॥ ५१ ॥

भय तावत्सेव्यादभिनिविशते मेवकजन

तत प्रथामन्ना द्रवति हृदये चैव निहितम् ।

ततोऽध्याखुद्धाना पदमनुजनद्वेपजनन

गतिः सोऽध्यायाणां पतनननुकुल कलयति ॥ ५३ ॥

भेतव्यं नृपतेस्ततः सचिवतो राजस्ततो बहुभा-

दन्त्येभ्यश्च वसति येऽस्य भवने लज्जप्रमादा विद्या ।

दैव्यादुन्मुखदर्शनापलपने पिडार्थमायम्यन

सेवा लावनकरिणां कृतप्रियः स्थाने श्वशुरि विदुः ॥ ५४ ॥

दोषकरोपि कुटिलोपि कलकितोपि मित्रावमानममये विहितोदयोपि ॥

चद्रस्तथापि हररत्नभानुपति नैराश्रिनेषु महता गुणदोषशका ॥ ५५ ॥

लावण्यारुमि मप्रतापगरिमग्यधेनरे त्यागिना

देव त्वय्यायनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधमा ।

इदुः किं घटिनः किमेव विहितं पूसा निमुष्पादित

चिन्तारत्नमहो मुचैव किममी मृष्टा कुलश्मभृत ॥ ५६ ॥

मृद्भटवसुखमेयो दुःखधानश्च दुर्जनो भवति ।

मुनस्तु कनकघटम् दुर्भेद्याश्च शुभधेय ॥ ५७ ॥

पादन्यास क्षितिः परगुरोर्मूर्ति कृत्वा सुमेरो

ज्ञात येन क्षपिततमसा मध्यम धाम विष्णो ।

सौम्य चद्र पतति गगनादल्पशेषैर्मयुखै-

रव्याखुडिर्भवति महतामयपञ्चशनिष्ठा ॥ ५८ ॥

गागमवु मितमवु यामुन कञ्जटाभमुमयत्र मज्जत ।

राजहम तत्र मैव शुभता र्चायने न च न चाणर्चायते ॥ ५९ ॥

कुमुदशालं पुष्टाभोजं मरोभिरलकृता

मरकतनणिग्याना शय्यार्चिहाय वनम्यर्त्तम्

स्मरति करमो यद् वृक्षाणां चरन्मरुधन्वना

परिचरति सा दुर्वारा न ना गुणवैरिता ॥ ६० ॥

आपुष्पप्रसवान्मनोहरतया विश्वास्य विश्व जन
 हहो दाडिम तावदेव सहसे वृद्धि स्वर्गीयामिह ।
 यावन्नैति परोपभोगसहतामेया ततस्तां तथा
 ज्ञाया ते हृदय द्विधा दलति यत्तेनातिवशो भवान् ॥ ६१ ॥
 अगुरुरिति वदतु लोको गौरवमत्रैव पुनरह मन्ये ।
 दर्शितगुणैव वृत्तिर्यम्य जने जनितद्वाहेऽपि ॥ ६२ ॥
 भानुः सकृद्युक्ततुरग एव गगनादिव गगनह प्रयाति ।
 शेष सदैवहितभूमिभारः पष्ठाशवृत्तेरपि धर्म एषः ॥ ६३ ॥
 हस्त इव भूतिमलिनो यथा यथा लघयति खलः सुजनम् ।
 दर्पणमिव त कुरुते तथा तथा निर्मलच्छायम् ॥ ६४ ॥
 शमयति गजानन्याङ्गधद्विषः कलभोपि सन्
 भयति सुतरा वेगोदप्र भुजगशिशोर्विषम् ।
 भुवमधिपतिर्बालावस्थाप्यल परिरक्षितु
 न ललु वयसा जात्यैराय स्वकार्यसहो भरः ॥ ६५ ॥
 सृजति तावदशेषगुणाकर पुरुषस्त्वनमःकरण भुव ।
 तदपि तत्क्षणमगि करोति चेदहह कष्टमपडितता विधेः ॥ ६६ ॥
 धरलयति समग्र चद्रमा जीवलोक
 किमिति निजकलक नात्मसत्त्वं प्रमार्ष्टि ।
 भयति त्रिदितमेतत्प्रायशः सज्जनाना
 परहितनिरत्नानामादरो नामकार्ये ॥ ६७ ॥
 केनादिष्टो कमलकुमुदोन्मालने पुष्पवती
 विश्व तीक्ष्णः स्नपयितुमर्मा केन वा वारिवाहः ।
 विश्वानदोपचयचतुरो दुर्जनानां दुरापः
 श्लाघ्यां लोके जयति महतामुज्ज्वलोऽय निसर्गः ॥ ६८ ॥

NOTES.

— 0 —

I

रात्रांशे this very night. यस्यादि सर्वत्र मूर्ति he who has access everywhere, i. e. he who can go anywhere. कम्पत् why

तत्रययु क्षयोस्ति if therefore, life is to end, i. e. if we are destined to die

निष्ठनि lives, remains alive कुनयन्तोषि (कृत प्रयत्नः यदपि and not यत्) though efforts be made for same though we'd taken care of सुखम् and happily

II

दृढः having assured विशावसुत्याय having created confidence in him with respect to me इत्यत्र conduct, character

अनृणा to such an extent, so much (said ironically) अत्र यत् a vow, for a full explanation See Mr. Apte's Edition of रिती-पदेश परस्पर विरोधानाम् mutually conflicting, at variance with one another अथ on this point प्रज्ञाता inquiry search

III

पादुकापरिम नेत्रं ly being used as wooden shoes or sandals

गुह्यगुपनीया was secretly earned off or removed

सख्य matrimonial alliance

आगतदुस्वप्नः very difficult to contend with on account of the sudden attack.

पतिस्तु wishing to save or preserve

सक्तभीकृतभर्तृविदः who proved true to this master's salt

रुद्रे कापये गृह्णते I put on these red garments

अनवचयात्पय is not telling वैमृत्त्यन् silence

परिणयने being realized or fulfilled

IV

निषेधु सोमाभ्यङ्गना &c for the beauty (of women) has for its aim the securing of the attachment or favour of their lover, i. e. beauty which succeeds in winning the heart of lovers

अवश्यमप्यनन्तं कर्तुं to make her beauty not fruitless (or fruitful)

मुनिवत्पदं from such penance as is performed by sages,

ईदृशार्थेतिदनिश्चय (यत्) ईदृशार्थेतिद निश्चय यत्प=firmly bent upon gaining the desired object कदाचित् once upon a time कलौदा-

यन्ताय ending with the appearance of the fruit the penance ending when the desired object should be accomplished अभिनिवेश determination विलोययन्ति the moving, sticks or folds (of the neck-lace) चात्तद्वत् the young or morning sun यत्पर &c , the close contact of which (with the body) was interrupted by the protuberance of her breasts निवर्तितः taken away or withdrawn from, not used or applied to, मणयी lord of, accustomed to wear उपधादिनी using as a pillow दम् (दृष्ट) a look glance घट्टनवस्त्रवर्णे - घटा एव स्त्रवर्णे in the case of trees, and घटाविष स्त्रवर्णे in the case of Gula

येषां पुत्रास्तस्य the maternal love (of Pārvatī) for whom स्वगुणरामगन्धर्वो (lit in close contact with) the bark of trees as an upper garment दिव प्रतिघातिनी (मया) dazzling the eyes अभिष्टमस्य the desired fruit or produce in general वर्णवर्जिता living on leaves of trees &c

V.

यत्तद्वत् from the place of sacrifice, being engaged in performing a sacrifice

वैदवाय being in Vaidya (name of a place)

उपवर्तते to return (at the end of a year).

मार्गः was seized or captured,

अवगतं without delay, with out losing a single moment.

VI

निविजसहस्रं &c like the fluid of molten silver

अनन्तराः invisible at its moment and visible in the next next realm, kingdom

अपार्गो राक्षः has taken his way (to the forest) or has remained silent

दूतः resorted to or obscured by.

रत्नसूते the collection of rays (or taxes)

विपुला &c with their saddle parts fastened with ropes in the form of lightning

अहोरात्र invited called out to

अपुत्रपुत्रः नव like an obligation conferred on a son

मन्त्राभ्यन्तरे internally heated to an excessive degree.

मन्त्राभ्यन्तरे, who has acquired wealth for the first time (विपुला) is starting about, roughly moving about

VII

वरपर्वती the daughter of वरुण king of Asuras अथ यत्न gave birth to

अकालेन even before it was time, prematurely.

स्वयम्सा by means of your youth

चादयामस asked or commanded चर enjoy

विभाची the name of a nymph समदृष्टे of him who looks on all things equally.

भिन्न free from the two, viz good and evil, heat and cold &c

VIII.

दुहितृनिर्दिष्टा not differing in treatment from one's own daughter कर्माणि acts of treatment, अभिरक्षितव्यः you are proud of her polite or good behaviour

कृतमित्रतमया who had made a bow befitting a person of noble birth

सर्वविशेषः is all confidential affairs

IX

अश्वमेधा habited like a traveller

मियमाया for the most part kind

अनवर्णा unimpeachable, blameless.

पुरोवा &c the favour (interest) of which is unchanged (unabated) either before or afterwards, i. e. which is at all times equally pleasing and unchangeable अनुयाज without interruption.

का पुनश्च भवति मया चक्षुषि whom should I know your ladyship to be ? Whom have I the honour of addressing ? दक्षिणदिः knowing how to chant the Sâma Veda

निगमादविद्या i. e. Vedânta, पुराणग्रन्थादिव the old or primeval expounder of Brahma. वारायण (a) reading through.

स्त यत्प्राग्भाषके (वक्षसि) at an age when a child ceases to suck its mother

सरस्वत् attended with mystical spells (with which they are discharged or withdrawn)

त्रयीवर्ष except the three Vedas.

आतिवर्तनशाला of very bright intellect or parts

शक्तिं यत्किं करोति imparts strength to or sharpness the power of knowing

आकाशमेकदन्त्यमासा suddenly inspired

ज्ञाधनो समा for eternal years, for all time to come
 ब्रह्मप्रकाश the light of Brahma consisting (in the form
 of words of वागव्यनि ब्रह्मणि below विवर्ति result

नदीवदित ससर world (worldly people and not ascetics
 then has grown wise

मासिकाया विषय कथानाम् the subject of occasional conversatior
 न (भस्माभि) by us निर्माणमाग the lot of creation, : o fat
 कटोरभूने दिवस the day is full grown, : o it is quite moor
 कङ्कद्विपण्ड &c falling down by the shaking caused by th
 rubbing of the fleshy parts of the itching temples of elephant

छायापदैकरमाण &c the barks of which have the small insect
 therein pulled out by the mouths (beaks) of birds &c scratching
 the ground under the shade

कुलपवृक्षाः trees used by birds to build their nests on.

X

उत्तरे to the north of (got acc case)

बद्ध formed or constructed of

मानस the name of a lake to which the svara are said to resort
 at the approach of the rains

अदगताश्रुतः free from grief or uneasiness

मेघ governs वा एवः अत्र the one (Asoka)—the other
 (Kesar or Balala).

अनतिदैर्घ्यजनकाक्षः having the lustre (appearance) of bamboo
 not full-grown

शिशु रत्नमयी charming on account of the tinkling bracelets

हामयउदय diminished in lustre, looking gloomy or dismal

वल्गवमनः मत्ता having become as small as the cul of an ele-
 plant

विपुलैर्बहिर्-विपुल व मय एव बाहिरमाह

XI

नारद (a sea trader वरुण here of course means a boat see पीठ
 below एतस्य a lion

अपि नैव कश्चित्ना appointed as a nurse

अनन्त an impersonal construction—the child became capable
 of &c अथवा मयः what means of &c

XII.

मयः the accn. 1 syllable om

देवमिन्द्र having assumed a body.

सर्वनिष्कसत्तम qualifies आत्मना (with his body)

आकाशसत्त्वतः whose intelligence was like (worthy of or suitable to) his form so is सत्त्व to be interpreted in the next three lines of the verse

उदय success, fulfilment of a desired object भीमकायै दिभ्यः कर्तुः,

अननो since (the time of) Manu

नियन्तु means a ruler or regulator (of men) and also a character.

वेधियुक्त्य acting like the rims of wheels

अथह्यु to return or give back increased a thousand fold.

फलानुमेया प्ररम्भाः his undertakings were to be inferred from their fruits or results

गुणा &c. thus his good qualities being associated with (other) good qualities (of an opposite nature), seemed to be derived from a common source

अमरैस्तः the authors of their being

मा दुहेर milked the earth (levied taxes)

पुनै स्थिता remained in (was confined to) word itself (and not in reality)

रेणवन्तः whose circular ramparts were the sea coast lines

राशिः समीपे लोमा current (among the people) on account of her politeness

XIII

अकुर्वन्निदमन् being overcome or overpowered

अल्पभाग्यो नभिर lightness natural to humanity, अल्प a very small portion

एव showing disparity between two things

अनर्कित (crowded by various gods and dem. gods)

अविनाशो irresistible nature

अमर्त्याः कुर्यान् make as their own, i. e. subdue or overpower (the subject being अमर्त्यैः, understood) each a form not fit to be affected by them

उत्पद्यन् an embodied being

अलेकप्रकृतिजिज्ञेसा of a crooked mind by reason of his hypocrite disposition.

उदायुधैः with the weapons lifted up or raised to strike, उग्रहानी आयुधानि येषां तैः.

आभिधमद्रोणे devoid of Bhishma and Drona.

कथं भवेत् what will be the state of.

अभ्युदीक्षमाणः waiting.

प्रणय a desire or request.

XVI.

भूतायुधव्याख्या—भूतमायुधमेव यथे याभ्याम्. अभियुक्तैः by persons of acknowledged merit.

कार्कश्यं hardness firmness as opposed to नरैश्च just below यत् since.

हृभुजतुल्यः whose great strength consists in his own arm (बाहुमावसाय.)

अधिकवयः older in age (than a boy) i. e. youthful or old.

वदुमध्यवासीनः (समरमारः) is determined to be undertaken.

महता कृतपरिकरः when equipped as a General by you.

प्राक्पानिपद्योगमर्थोपराज्य this office has been already promised to Angarāja.

अप शवे निशां you will sleep to night.

निःसौमकम् deprived of kings of the lunar race.

शूरकामनासिगुहः very heavy on account of the forest in the form of kings.

वैरत्रनाभिर्घेणेन not by reviling warriors.

शुद्धाव alludes to the curse pronounced upon Karna by Parasurama with whom the former lived for the sake of acquiring the knowledge of war in the disguise of a Brāhmana.

स्तुतिर्यद्यकीर्तनविदां versed in panegyrics and descriptions of families निरुपैकवत्सः solely devoted to heroism (said ironically)

यदे शब्द &c. construe thus: यद्यपि (की) शब्दं ताज्जितं (तपयि) अज्ञानादेरपि (ते) उदायुधान् अरिन् न निरुपैकवत्सि किम् (अपि तु निरुपैकवत्सेन)

उदासितं he remained inactive or indifferent.

भुजवत्तदर्थमापमानस्य being elated with the pride of the might of your arm.

उदेक्षितानी &c. the meaning is-if cowards, being contemptuously treated, be not punished by brave persons, they begin to boast of their prowess.

वाम पथा contrary course

स्ववत्प्रधानविरोधस्य of the enmity between the chiefs of one's own army

नायेस्मिन् while he is the leader of the army

सोऽस्यति will be accomplished

XVII

मार्दवं भग्नं becomes soft महर्ष्यन् intending to strike

हिमसेकविपत्तिं blighted by the fall of snow

पूर्वं प्रथमं भावनिबधना based on sincerity

भृगवश्च black like bees.

न्यदुपावर्तेन सा किं full of doubt as to your moving

उपउत्तीतामक the curls of which are waving

विधानं विरतं ceased इति and so, therefore यत् गमनं movement
आर्पितं placed, laid

अनेक्य मा having taken me (my state) into account

कृतशोभं whose desire (of being struck with the foot) was
fulfilled by you

हमरता qualifies असाकिन्.

एकरस of unchanging love, exclusively devoted to one

म्यवसायं प्रतिपत्तिनहृत् and yet your act (of abandoning me) is
cruel by reason of its determination एतन्ननु only so far, ending here

कल्यार्थमाधित strung with a pathetic or piteous meaning १ ०
lamenting in a piteous manner

शाखारस the sap or juice exuding from the branches नदस्य
मञ्जरी the last decoration was the celestial flowers themselves

(नद-दिग्गङ्गुमुग्धं) भग्नताय विनश्यत् assigned to fire

रूपति सन् protector or lord of men as he was

वाच्यदर्शनंत्तु perceiving the censure (to which he would be
exposed)

XVIII

अभानुनेष not to be penetrated or dispelled by the sun

गर्भेश्वरत्वं being born in the purple or with silver spoons in
one's mouth

एकेक even one taken singly.

मधुराण्यप्यनन्ति are regarded as pleasant

मुल्यं easily, निर्भर ardently, firmly

यथा यथा इच्छते &c the meaning is that the more the desire for
wealth is cherished, the more it leads one to commit dark or black
deeds अन्धारां filled up

व्यसनसप्तशतानां दुःखानां become the marks of (exposed to)
hundreds of calamities

गुणवत् the side of merits, representing even vices as virtues
आनन्यप्रादयन्ति consider as their relative सुखसिद्धयन्तः has
compelled me to speak out

अनीकरी ने can es to act like a wicked person

सिद्धयेन whose commands are obeyed (or whose predictions
are fulfilled)

XIX

सूर्यस्त्यज attendance on or service of the sun

मत्स्यदेहा a rival, an obscurer or eclipser

समागत दृष्टान seen or met by accident

अवन्ति गत from the violence or outrage

मूर्ध्नि नापचन did not regain her consciousness as

त विजयनवर्धयन् congratulated him upon his victory

रहस्यदुर्ग the fortrees in the form of his secret

प्रतिष्ठान name of the capital of Pururavas

निहृदयिणी (= अनेर्भावनिका) a love or charm by means of which
to make one self invisible

अनन्तरात्तु मे इमं=अनन्तरात्तु मया एव गतम्

यदि नम ई- , if oh lord, I were really towards you who are at-
tached to me what you think me to be (i. e. indifferent) then
why should even the cool Van lina leaves scratch my body ?

सुखमुद्यमविना indifference of equal love

नन्विषीं ask Urvasi to make hate

विपुल entrusted to

वेत्तुं fruitlessness (there being no Urvasi)

सन्तुष्टयं the meaning of the letters in cruded on it

लोभेन गृहीत caught with the stolen property, caught in the act
or red handed

अभिनीतये Being represented

न विदुः सन्तुष्टयं न विदुः the organs of sense obey (act accord-
ing to) what is destined to happen

सूत्रकृता वर्तमाना acting the part of

नेत्रकृताः at the end of the performance

परिवर्तितः परिवर्तितः changed or transformed.

मिश्रयति मत्स्य &c. when the fish breaking loose from his hand
escapes, the deity fisherman says I shall be charitable- of to
make virtue of necessity

आरमनः सुखावसावेन even at the cost or expense of my own happiness
 मनोरथसंपन्ना by the acquisition of his desired object प्राप्तिम्
 Having acquiesced.

XX.

निःपाता longingly gazed at

असह्य intolerant, jealous

अपनिपक्षमाना not accepting

काननोपातवार्तितभावेन &c her form was changed into that of a
 creeper which (then) stood at the skirts of the forest. दिव्या
 fortunately

तिथिविशेषः a special day, i. e. a day of particular auspiciousness

दुकुलोपरजडे तलङ्गनाधार in a basket of lala leaves with a cover-
 let of silk thereon

आत्मनो वधमाहर्षो bringing destruction upon himself

अपराधीक्षित प्राप्य having got his due for his crime

वर्णविचार क्षमा able to discern letters or characters

पुल-पुल्लवसू (the son of Ila)

नैमिषेयसत्रादयम् except when I was at the sacrificial session held
 at Nishadha forest

गृभ-क्षेपेवौ hitting the mark in the form of the vulture

वास्तव्यमपि feels or entertains affection

निर्वात-द्वस्तम्बास return or give back the deposit

अतितृष्णा not satisfied, the more eager to see her.

महेंद्रसकैतन mention of Mahendra.

समय condition अमकाशम् secretly. प्रसर्पिता obstacle to

मुक्तमविर्गीया &c dependence, wherein separation is easy, can't
 allow a man to do what is dear to him.

प्रभावदर्शी who sees by means of his superhuman power.

परानर्हम् देवैर्भवेन I am helpless before the lord of Gods, I must
 bow to his orders.

परस्परवितोषि-भेदः qualifies श्रीसरस्वतीः

संगर्भ union, companionship.

समा भूमेपरम् may tend to or bring about, the welfare of the good
 for the idea of the whole verse compare: विसर्गमिवाह्वयेन कस्यममिह
 श्रीस सरस्वती च

XXI.

धरमनः पद his own footstep, i. e. the sky, (it being the
 second footstep of Vishnu in the dwarf incarnation).

सदृश having sound for its peculiar property, cf सदृशमाकाश
जगत् the atmosphere

न पूर्वं (सगरपुत्रे) आत्तमया whose pride was humbled

धर्मान्तर मध्यमे a neutral sovereign, pre eminently righteous

आविर्भाव &c the use of the star Agastya is said to make tur-

bid waters quite pure

पवित्र swimming or floating

वैशाल delicate, tender

बद्ध bent, inclined

नाम्ना &c Sutrakshana (very stern) by name, but cruel by

deeds दिव्या has devolved on यक्ष as if they were their own

दिदृशान्भावान् दि appearing small on account of its being at a

great distance

पर्वण्यमात्र caused to flow

कालागुह्यमन्त्रा in which there are lines of printing drawn by

means of a gallochum

निषादप्रियन् of the lord of the Asialaks, i e Gula

XXII

कर्मण्य miserable state, meanness

एति विदेहे have become bodiless, i e killed

मूलबल principal forces

बुद्धिभूतमभिततया on account of my not knowing anything about

my daughter

अधरीकृत्य having lessened or forgotten

XXIII

य सत्त्वान्न पितृमुपागमन्त्यय whom the eternal being (Vishnu)

himself accepted as father (यत्तु विदुर्चेतामनीर्ष)

कुट served or waited upon by

इन्द्रवीर्ये of sharp or bright intellect

अवहतेति दिव्यता indicated, i e far surpassed

मतम् honoured

विद्विज्ज्ञानमग्नि whose course of knowledge was fully matured

or developed, or according to some was acquired as the result of
acts of his former instruction

सुतामूर्ध्व कर्म a rite calculated to beget sons विना end, destruction

दक्षिणसभ्यतोर्वे which gratified the Brahmanas in the assembly with
its (rich) gifts

विहितम् performed according to rites.

उद्वज्जयन् causing to tremble, terrifying

अहंयु proud अशुभ्यु fortunate, blessed.

मया स्वमात्माः शरणं you were found as a saviour by me (अश्व
2nd pers sing Passive Aor of आप्, so अश्वति 1st pers pl)

मा मापदिषुः do not despise me (by refusing my request)

XXIV.

आत्तसरिकेय who had met with a hospitable reception (or who
had got a reward, Mullinath.)

वनवानवातिना गन्धौ the lord of foresters (वनवरविधर) विधि
prosperity.

ततस्तथा अशक्तौ &c being unable to curb the feeling of inju-
ries or insults received from them मयुःखवापदिषिनीतिर words
rousing his anger and energy

अनुशासन words of advice.

निरस्त &c the agonies of mind which cause me to set aside the
usual practice of woman, (of being modest and reticent).

अपराजित् abandoned

तथाविधानसङ्गतान् &c for rogues enter into (get access to)
and strike such straightforward persons, just as arrows penetrate
and hit those who are not clad in armour.

यतः even now उदीरित. excited, troubled

अमर्षाद्युपन &c for people do not mind at all whether a person
devoid of anger is friendly or inimical

दुष्कृत. soiled by dust अद्रव्य consisting of valuable metal

अगमौ wild, roaming over mountains -

गन्धौ the twins (Nakula and Sahadewa).

धृतिमयौ बाधितु to throw off satisfaction and restraint of mind
अदध plentiful

रामशिवकन्या शतं was made beautiful अश्वत् food

यद्वासा सम along with your fame

द्विषाप्रभिरा caused by the enemies.

अपराजितर्षावैश्वर्यं whose wealth of heroism has not been taken
away by their enemies

अम सविदि show the heroic lustre अश्वत्

यदेति know, consider लक्ष्मिपतेलक्ष्म the mark of sovereignty.

अमदारिरक्षण observance of the contract. अश्वत्, 1st pers.

द्विषादि adv. fraudulently, deceitfully.

even those serpents (दिविह) also implies the sense of slanderers, who render it incapable of being resorted to by the good, its nobility passes description

अवनीतपरिमलान्नकये which has removed or set aside the talk of any other fragrance, the fragrance of which is unrivalled वय and ironically

सुवसा exquisite beauty, great splendour.

जनपथी जीवमात्राणि causing affliction to collections of living beings, मयेमानं न दधुः could not stand the idea is that now jackals are howling where formerly even furious elephants dared not stand.

लोकपतीवरण मयस्य &c if by you, when fortunately come within the range of his sight the kindness (said ironically) of throwing down hail stones be shown to him, then to whom shall we appeal if ज्वाल light, flame

कोप भीमदः what pride of wealth (copiousness of water) is this प्रेक्षि पराङ्मुख the high pride of greatness

अश्वदिवेग वज्रस्य body which is (black) like a cloud.

अग्नान्निकर a collection of charcoal, like burning rays ताम्रदण्ड पत्नी f a stalk आनने enjoyed, derived

तस्मिन् कृशा दृष्टान्नपति when he is reduced to a miserable state.

वृषदीक a large black bee.

स्थिति नो दयाः do not stand.

विदारित caused to fly asunder, hence scattered or thrown about तुकुरैर्तुकिभिः puffed up with much pride

मावितः कश्चिन्नरिषिभिरता मही the earth will have only female elephants left as remainder

तदकुलसमापयेत्तुङ्गी will verree or skilled in planting a variety of trees.

द्वारद्वयद्वय &c on account of their being deeply engaged in their respective occupations (व्यपृति)

अरर the leaf or panel of a door

मनोरथमय रंयुष nectar in the form of this ardent desire

मददेनवन an elephant in ruins

दग्धं नयन्ते throw side-long look obliquely

हरिद्वेष्टु at the ends of quarters (निगद्य)

वयस्य the face of lovely women

महाकविता सर्वस्य the sole subject of description for great poets.

मधुर in the double sense of (1) a bee and (2) a drunk
परावर्त्ते go back, withdraw

आर्यतर्पणविधौ in the act of granting the re,祭

कावयसौ the earth

अ-या strange extraordinary

निरादरीय everything of the good is farther from (the se
of) words : e is indescribable

महासयम्कवना the lord (: e foremost) of the noble min

कावमरिज saffron लोकोत्तम filig the worlds

शालाहृदये दुर्गे in the presence of persons who have es
plundered the plentiful treasures in the town of Sarada (Goddess of learning) : e very learned persons शालाहृका dog

अलम्बहाणौ कवचा without being rubbed on the touch stone

चन्द्रीयम् a sandal tree

अभेदे greatly काकोदर a snake

(विदुष्यते is shunned or avoided

महित honoured, worshipped, esteemed.

अधकारोकर the mass of darkness

गुणवत्ता, गुणजाल here गुण means good qualities and threads,
विवरणि cavities, holes and weak points दर्पाय a spider

धर्मव्याधौ वहति suffers the pain of heat

वदाम्यगुरव-दानुभेगाय अस्मा manifestly, clearly

बीजकू to sow seeds in

अनन्दगन्धाम्नि आनन्द मय भुगस्तस्य दाशमि ; so are the next t
adjectives to be explained

अनया वद &c how otherwise (i e if the tongue of a lander
persons be not considered to be a female serpent) do people lutt
ly it not live at all, if devoid of the use of spells (or proper comb

अमृत the words of the benevolent are nectar in sweetne
their mind the ocean, and fame the bright autumnal moonlight

चन्द्रि the moon शीमेव a hunter, fowler

आवस्यमनुष्यामी the beauty of flowers pleasant only for a
time being

एव how sing of सङ्ग an assembly, meeting

संगे गुणः good qualities if they exist

चमुदीरति drinks up

कान्तकान्तवति bitter only for the moment or time being (be

SECOND SERIES.

I

अभ्यन्त दृतवन् सदर्थे feigning or pretending to be dead
 स्वकीयं गृहं with वन his own forest or his own self or place
 (अभ्यन्त)

विशेष special, peculiar

अधिपति सा प्राप्त obtained supremacy

परिचित recognized, exposed

सामर्थ्ये near him

II

न शान्तिमगम enjoyed no rest or repose was not at ease

वैवाचक्या सा the desire of gold or fire therefrom

शान्तिरक्षा protection from cold

हास्य proud, swollen or charged with water प्रवृत्तिरित्यने
 did not cease prattling went on prattling

नमस्य ममते हास &c the wood which cannot be bent will not
 bend not can razor work on a stone

III

दुर्न्यायतरङ्गन protection of the poor that may come from poor
 people

धर्म्यं सभाचरितं will act contrary to the precepts of religion

महाघातकन &c as frail or transient as the lines of cloud
 swept by strong winds

अन प्रविश्य having entered in having gained the confidence of
 निश्चयार्थं sent forth or emitted along with the breath

सकृति प्रयच्छति display good actions

हस्त नयिष्यन् they are goals in the race of men

आनूयनमन्त्रैः by means of incantations by learned men
 (अनूयन) or by modest actions.

परम मिते of loss, itality (सन्निधि)

सात्रे चरिते acts (of kindness) towards one's own persons

न चित्तनुषादिन set ng conformably to their wishes

IV.

दरनी the threshold of a door प्रवृत्त in a per garment.

मुल हिट् लम्बुपुत्र दायन happiness enjoyed after (suffering)

मल्लिख appears pleasant or agreeable of मल्लिखन मल्लिखन
 मल्लिखन

प्रययिष्यन्, supplicants.

संगुष्कसंस्मरेत् the copious lines of rut on which are dried up

अयंकवयवती these insignificant or worthless riches,

वराटा a wasp or a variety of it शोकविहितः engrossed in grief

वैरमये unsurpassed or unequalled enmity. (अविश्वानं परं यस्मात्)

को शुभो देवेभ्यश्चतेषु what is the benefit or use of worshipping

gods or when gods are worshipped ?

किं विचरिते. enough of hesitation,

मातुः a divine mother.

निर्वैद्यं वि finish, complete.

V.

अथग हहम शि to loathe in

नीलराग्य the dark-blue or black lines (of darkness),

मणिमकारा varieties of diamonds.

विशुष्ककटीतट्टिकाश्रितः, from whose driep up throats (trunks)

सु ray-water is issuing forth. कण्ठपद्मः having his hood for an umbrella

रविप्रभा मिश्र blended or mixed with the rays of the sun.

इवैभय विदधति inspire very great fear, शरभ (न) a fabulous animal considered to have 8 legs and stronger than a lion.

अभ्रं walking straight.

किङ्कनवद &c. which is as pure (bright) as a newly blossomed Kusumbha flower and which has the lustre of Sindhura (red lead)

वर्णित grown old

कक्षत from the lurking or hiding place.

मन्त्र, स्वयं नर, दुःख the unpleasantness or harshness of refusal.

काग्य, विलंबी who delayed for some reason.

प्रतः turned out to be. अद्भुत, pained, distressed very much.

दिदोषान् on account of ill-luck.

दुःखा wretcheded, accursed.

हृत्प्रियतां दृष्ट्वा drawn by the desire of saving her wretched life.

निदग्धये safe, free from injury.

तव वयो वरुणममरमेव; would have attained to your age; would have grown as old as you.

VII.

अधुनै etc. अधुनै अत एव आहुते ईदमे यद न.

कथन lowness or depression of spirits.

विषये in this difficulty. अनुसृष्टिर्न has overtaken.

अनादृत्यै not practised by respectable people, discarded by the good.

अस्मादे not leading to or procuring heaven.

धर्मसंभूतैः with my mind perplexed as to what my duty is (on this occasion).

गुडाक्षी a name of Arjuna अनुहन् to mourn over.

प्रवृत्तादन् wise or considerate words.

एन viz the soul, so अय &c. stand for the soul.

स्थानु firm, immovable. अदिकाय unchangeable.

अय even if, supposing that &c.

अध्यायम् everlasting, eternal.

येषा बहुमतो भूता being highly esteemed by whom.

VIII.

अनिर्वचनमप्यतिशयेन must have come to or fallen into (your) ears.
दक्षाम्बरीद्वयसंभवे born from the two daughters of Dakṣa (i. e. मृनि and अरिष्टा).

अधिको गुणैः surpassing in virtues or qualities. सम. चार. rites.

स्वप्रकल्पितेविकल्पे the pictures or likenesses of Tryambaka (drawn by Pārvatī on stones).

कृत्तिकाक्षर &c. resembling the group of stars known as Kṛttikā

अक्षयिता inexhaustible nature.

विश्ववन्द्यः कुतस्त्वमनन्त whose excess of beauty is extraordinary in the three worlds.

मुनिप्रदमयः in the guise of a sage.

कौशलाभ्यासः कृतः practised the skill required to create his matchless form.

आदिपञ्चने-मनुकुरारि. दृढकृतमदनव्यातिकरे who has overcome the influence of Love.

मा निक्षिपता in making me enamoured of him. अक्षि able.

परिस्पंदित नि sports, workings.

मदमननतया मधुमायस्य because the vernal month tends to produce intoxication.

अविनयककुलतया भिनयनै वनस्य because blooming youth abounds in immodest acts.

विरितत्वात् being prode-timed.

काम-रस्यमन्वयवत् experienced some indescribable state of mind.

लज्जया सह गमिता the itary had dropped down along with his modesty i. e. both dropped down together.

असंपातामैव भूतलं before it had reached the ground.

नवग्रह newly caught मृदजनक्षुणः trodden by the mean. द. कामि-

भ्रातृ इव like an insignificant, vulgar (illiterate) person. द. म. agitation, perturbation.

यौवनानुशासनं instructions received in youth.

राग भिरगैः by the influence or effects of passion.

मम दे. acts of carelessness, i. e. failings, errors.

अग्रहस्तानि यथा as for the rosary, it has indeed been taken away.

अस्मिन्करीरकतिन charming on account of feigned anger.

परमुक्तापारिम engaged in speaking.

IX.

श्रियेनवापीति though nearly enfeebled.

विषमदीप्तिरपि thought his bodily lustre or energy is gone.

ममैव &c. who has fixed his desire solely on making mouthfuls of the torn temple of intoxicated lords of elephants, सप्तशुक्रैः blinding one's sight.

अनुत्तरे. after hundreds of sweet and agreeable words (have) been uttered or addressed to him). अर्पि supply सिद्धि after it.

विशेषधनकविः liking to show pre-eminent valour.

वीरधनं कुरुते keeps hid within his bosom.

दृष्टव्यमिति &c. undisturbed on account of the darting up of several furies (of Love)

सुखं &c. the meaning is that it would have been far better for शकुन्ति (the son of Kishkindya) to get his wings clipped by

Intra, rather than throw him into the waters of the ocean, when his father was in trouble

पदि goes with सवित्र, इन्द्राय - the sun stone

X

राजधर्मस्तु निरस्त्य intent on conforming to the duties of a king, wishing to be true to the duties of a king स्वयन्त्यागते leaves, abandons.

पदार्थेऽनृ etc. if a king were to pay more regard to the interests of others than to his own, then he becomes dependent on others, and how can one dependent on another get a taste of happiness?

पतञ्जलि-पुनस्तु accepted or agreed to follow, as a sin

मुगग name of the royal palace

व कुरु . विदुः I hope the revered Chanakya has not deprived the spectators of a very pleasant object of their sight.

अकुरुनियन्तव्य without interfering with your work or in a way in which there will be no obstruction to your business

अनृ secretly प्रहेषयन्त a feeling of hatred

अनृषिः कुरुपुत्रे who (the handless) care not for even the king of kings (or Kubera in point of wealth) नृदेव-पते

वदन्ति fit, worthy अनुवर्तन्ति add to or increase

अनमनेन प्रथमेन enough thus courtesy

विद्वन्मया of persons to be requested.

स्वैरक्षय uncontrolled taxes

महति action, proceeding.

सम्यग्मतिमनसि you have understood it rightly, or correctly.

कुत्रापि न ह्यवयति the desire to hear what you have to say by way of explanation prompts me to ask or speak.

अर्थदातृभिरा the rulers on royal policy

प्रवेदनान्वेष्य seeking to know the cause of.

अपेक्षितमनस्य fit or liable to excite anger.

XI

निवृत्तमनसस्तु the course of whose actions is restrained or fettered

स्वयमभिमुना or those who do not apply themselves to their work (but get it done by others)

ममह्यवयन (ममह्यवयन संबन्धितं अर्थं (lit. non infringement of) my orders; in Chanakya's speech the word is स्वयम and not अवयन as in this.

कायस्थमन्त्र the Kāyastha (man of the water caste) by name Achala

अपराध disaffection प्रतिनिहित acted against

प्रयोजनापक्ष the expectation of some business to be accomplished

अनुगृहीतास्मपक्ष who has taken our adherents into , his own favour

राश्रसोपदेशमवयव intent on following the advice of Rakshasa

अय वयायकाल this is time for exertions

द्वयी गतिः two courses would be possible

स्वहस्ता दत्त स्वात् proof would be given (by ourselves)

मत्तिप दत्त giving or handing over

कृतनरामाचकल म्यात् will have for its only fruit (the sin of) ingratitude

अपेक्षविश्रुत्य enjoying the perfect confidence of

अत कौप internal dissatisfaction

हृदयेक्ष्ण rankling in the breast

विक्रम्य गृहीत captured by bravery or force

कालिन् he dwelt

कल्पा पदे नो गतिः planting (his) foot on our neck, i e in defiance of us

अहमदलानामा made by our forces

सोमोहमापदिता being infatuated or bewildered

हरेषु वर्गेषु in our own adherents,

मत्तिप मारुत having made a vow

मद्वदन्ति ताम् means extremely wealthy (lit lords of 99 hundred crores) of the Marāṭhi expression मरकोन्वारावत्

पर्यवप्तुः in succession, successively

मायासोद्यमिच्छसिः wish to exercise power over me, hence wish to treat me with contempt.

पविनः कालिन brought under sway, overtaken by time (death)

अनमुषतीतरेण enough of bandying words (giving reply to reply)

आनवदन्तमन्त्रितम् estranged or alienated from Chāṇakya

ये the means of dissension

दूत प तर्हिद्वये will tend to your conviction will tend to prove you guilty

मृतिमार्थं शिष्टं let them be made to understand &c , let it be announced to them &c.

निद्वारद्वय वन्धनमिदं Oh ! he speaks of Chāṇakya without an epithet (of respect such as महि)

सुहातः withdrawn (from Chanakya) or assumed by himself
असंकुते does wrong, acts wrongly

व्यलवचिता यानि comes to be censured as a vicious elephant
एवमस्मान् गृह्यमाणेषु while I am looked upon in this light, i e

acting independently of Chanakya

अधितोऽवस्थ who have overstepped the bounds of respectfulness

भूविष्व मेधेभित्प्रवृत्ता is ready to enter, as it were, the hollow of
the earth, being unable to show itself out of shame

अतिरातयति offend or disrespect

XII

हित्वाशमनो रश्मिदन्तम् so as to prevent his being seen by his
companion अत्र गन्तुमर्हः pacing very slowly

आर्थिनाम्न दर्शयन् as if expressing a request

अविशद्यदिना consistent with your inward feelings

काह महान् what am I before you or in comparison with you ?

अभ्यर्थयन् if requested पृच्छन् secretly, privately.

दूर मुक्तालम्बा etc there is a pun on the epithets मुक्तालम्बा

दर्शिता and मानसजम्बा, मुक्तालम्बा means (1) the necklace of
azils (एकावली) and (2) a creeper bright like pearls २० दर्शिता
(1) fed with hopes and (2) to whom the direction is shown (for
ting forth) and मनसजम्बा (1) the mind born i e love and
) born in the Manasa lake

अव्यवधानम् भूमौ on the bare ground-

वाग्विद्यामधेयविषयमवतरति अपवा words do not, for very shame,
come ready to convey the sense (intended to be expressed by
me), i e I cannot speak for very shame

संज्ञा full of आदेशान् a part of the instruction given in religi-
ous and ritualistic matters

सम्प्रतिवर्तक in whom had arisen a doubt as to what course
should be followed

अनुपपन्न to which (separation) I was not accustomed.

भेदस्थलनभेदश्च ashamed by reason of the tottering or failing of
natural strength of mind

तन्महोपनिषदादङ्गमान suspecting various evils or calamities be-
faling him.

सुहृदिपचरेत् of an envious conduct. इतरश्च like an ordinary
kalah distinguished from a Rishi.

असह्यते not liable to temptation.

आद्यन्तर नि अस्य *hearing a deep (long) sigh*

अपबुद्ध illiterate, uneducated

निक्षिप्तता=तल्लता a sword

विश्वमेवेदु etc he is indeed a fool who thinks of deriving happiness from the objects of enjoyment etc

प्रतिदिपाततालप्रवृत्तः अश्रुवक्र from every eyelash of which a stream of tears was flowing

सुखेन्द्रकीविष etc you are indeed happy in as much as you have not yet fallen within the range of the arrows of love which are as painful as the effect of a serpent's poison सुख easily

अथ नविधुनः supported or sustained without effort

ज्ञानावष्टासमय time for showing knowledge and restraint of mind

भवेत्तमवहाय except you अं उतादि covered over with

अविवेकनैवमनस्यति has become an inevitable necessity सद्यश्च under some pretext

किंन पक्षे to some extent at least

एवमेवमेति is the utmost that I can do

संरुद्ध blocked by attending to external things etc

their masters (do not become disrespectful talkative in replying)

नाराध गृह ते do not take offence, or become offended

गृहादपि मुख more happily than even at home कुण्व crippled
with withered arms

स्वामना by themselves

VX.

अर्थावापकशंते do not draw away from the desired object न
कामात् not through wilfulness

अप्युक्ते tries, endeavours

प्रशान्त in conformity with, suitable to, worthy of his intelligence.

अनीशान weak, powerless नष्कयन् from wickedness असुमन्त्र
not conceited or overbearing,

मन्विद्व disclosure of secret counsel or royal policy

वशीकृति=वशिकरण a means of winning over

XVI

विराजते shines very much

अतिश्रुनौ misuse, abuse रभसे with rash people

दति a leathern bag for holding, water पक्कल in Marathi

कामपन lustful libidinous.

मवेजक an employer

दुःखदीदया resulting in miseries.

कतगुल = कटगुल firmly established in the realm

पद्मोदयानि prognostics कौट्य nobility of birth

वैद्य abode in the form of the body

द्यूग the post or pillar of a house

क्षेत्र (1) one knowing the locality (2) soul

मन्त्र measure of strength

गुप्त resorts to, visits

युक्त being intent or assiduous

सलक्ष्य a soldier

अनर्थक useless, vain

नम्रमेति does not sink in spirits

विनष्ट failed, misused

जन्म nobly born, of a high birth

निर्विश्व intention ardently devoted to

XVII

सन्निहित accompanied by followers.

हर्ष the younger brother of राजगर्भ the son of पद्मकन्दन मन्त्र
a missile an arrow

विपमये spread arose

दुःखासिका a feeling of pain

विमथित troubled, oppressed

मध्यमभो the middle part of the sky.

उपनिषे displayed, discovered

परिवर्हे furniture wealth attendants.

XVIII.

उत्थाप्य having awakened

प्रत्याभूत refreshed, revived

त्वत्तनाये गवाक्षे in a window having you in it in a window where you will have remained.

वक्तुं goes with वक्तुं मेधा स्तनितवचने with thunder for words य = भुवः ।

त्वरयति hastens, urges on

अमलावेणि &c eagerly wishing to loosen the braid of hair of their wives.

उरकटोद्युतितहर्षा with heart cheered up or expanded with eagerness.

अस्मात्पर all after that, the whole of the actual message

मुहदुपगतः received from, or brought by, a friend

आत्मनर्थादकृतुं to benefit yourself, i. e. to gratify yourself by obliging others

पूयं तस्य &c for, this (कृत्य) is the first thing to be asked by those beings who are easily subject to miseries

सहस्यैर्य etc, that your beloved, who in the presence of your female friends, was anxious through a desire to touch (kiss) your face, to whisper in your ear even that which could be loudly) spoken in words

उरकट etc the words of which (message) were put together with anxiety.

रम्यरङ्ग etc I fancy your body (to be) in the Shāmg creepers, &c I imagine those creepers to be like your body on account of their tenderness suppleness &c, so are the other locatives to be interpreted

यत् न मद्रुतवदं तु there is nothing which can bear (perfect) resemblance to you (your beauty is matchless)

मम कृपिता angry through love, pretending to be angry कर्तु-
to draw, paint

तस्मिन्निवे even in that picture

मिता having burst open or expanded.

तन्वीरुते the flow of their sap or juice

रुहेनेन in a southerly direction

अत्मनमवलम्बे I support (sustain) myself

बहु विचारान् thinking variously (to myself)

कस्त्यस्ततः &c to whose lot does perpetual happiness or perpe-
tual misery fall ?

दृष्टा state or condition of life नीचे down,

वर्ति up ॥ गैत multiplied, revolved in, or recalled to, mind
over and over again.

निर्विश्वास we (two) shall enjoy

अविश्वासेनी diffident, having no confidence

स्नेहानहुः etc. they say (but it is not true) that affections die
away during separation, but owing to absence of enjoyment they
are turned into a pile of love (grow into intense love), their taste
for the desired object being heightened by separation

उदय strong, intense कू- summit or peak of a mountain

प्रातः कुन्दसरा the morning Kunda flower

प्रत्यदिष्ट etc. I do not think that you are grave (शैर) only
when you reply, i. e. I take for granted that you have undertaken
my business even if you remain silent

ननु क हि etc. for in the case of the good, the accomplishment
of the desired object of supplicants is itself an answer (to their
request.)

प्रार्थनार्थेन who make request,

XIX.

अवतारकिता name of an attendant of Kamandaki.

नञ्ज (दित्रिय etc. having overcome (all sense of) shame,
warded off decorum of manners and at once rooted out strength
of mind.

मपराविशेक slow in forming judgement, it qualifies चद.

दोर्मन्य .. मर that heart which was steady through wonder
and from which every other feeling (that of wonder) had
disappeared. नन्वविशे-मन्वविशे

अभिलाषि-अभिप्राय meaning, significant movements
वत the stalk

परिउदरति etc, which transcends definition or determination
(cannot be defined or determined), is beyond the scope of all
words (is indescribable) and which was never before experienced
in this life गहन increased or intensified

जडयति stupefies

अतथाभावरसे unpleasant on account of its unreality (the re-
membrance is not accurate)

निष्ठाशून्य void of fixity

किमप्यासिजाने describes or portrays something

अभिष्वग intense attachment,

मलाम सविकारण्य clouded by the affection of evil passions

यन्मात्क्रामश्च etc. since Cupid has striched his bow string (also
has manifested his influence) so also blooming youth has shown
its power.

नेदीयसी भूषा having drawn near or approached.

कुसुमावीड a chaplet or garland of flowers

सुश्रृंगुणतया महार्पिता there is a pun on some words here —

शृंग (1) a string and (2) virtues

सुश्रिष्ट (1) well placed and (2) befitting each other

सुमनसा ((1) of flowers and (2) of good hearted persons,

कुसुमालिनी (1) full of curiosity and (2) full of love longing

कुसुमवृक्षपार (1) कुसुमेषु व्यापार dealings with flowers, and
(2) कुसुमवृक्षपार working of the flower arrowed God (कुसुमवृ
क्षपार being one word).

वैदरय (1) skill in weaving the garland and (2) skill in
creating Madhava or Malati

वेषातृ (1) the weaver of the garland and (2) the Creator.

सरस (1) fresh and (2) loving

एष (1) garland (2) Madhava

कठावलवनमहाघटता the invaluable state (1) of being worn round
the neck and (2) of being embraced by the neck.

अपर्याविरहमागस्य any respect that may be shown cannot be
sufficient, too much respect cannot be paid.

विहृततया being made powerless or unfit for the work of prop-
er weaving the garland

यागम्य the breaking up of the assembly come together for the
estival.

विषटित separated from me.

XX.

किमापि indescribable (अनिर्वचनीय).

सौभाग्यं beauty, charmingness.

खंडपरदोः of S'iva (खंडः परब्रह्मस्य).

मुमनसो of gods सुधासौंदर्य having the beauty of nectar.

आदिपादुम the tree of wordly illusion. (माया) (मा up to and
अदिपा illusion).

सरणिः line, row, आलंब्य support, prop.

स्फुरदलघुगौरव (मया) whose great pride is manifest

अवज्ञासराणि नीताः despised, made light of.

प्राज्य large, great prosperous.

दिनोत्तहादरे where there are reeds waving about.

श्रितवतो adj. of जनाया who have resorted to your bank.

सुधातः स्वादीयः sweeter than nectar.

परिहसति विवर्णवदनी ridicules the course of final bestitude (they
are not even for the pleasure of मोक्ष).

सङ्गदधि goes with स्वतं स्वतं mind.

मागवति at the close of my life.

विनाय an oblation, a sacrifice.

अमर्षम्लानायाः defected through anger (of jealousy)

गिरिमुद्योऽमुदीर्य विहाय leaving off consoling Pārvatī, परिगतः borne
fruit.

अश्लाघित etc. those (sinners) who are beyond the range
(reach) of every kind of expiation of sins.

मिलिप a god.

कुलकुलेनराः those who have committed slight sins.

क्षंतमनसः whose minds are stung with remorse.

मायक्षिप्तं etc. अहमक्षिप्तदृष्टिनिभरत्नारसराणीन्.

दरीकृते to admit (to your favour), take under your shelter

अविषा of bad or wicked thoughts.

वधरत्नमदमरिष्युगद.

वैरव्यभिचर the antagonist or foe of वैश्य, that is, the god S'iva
पुराणां वैश्यं—पुत्रिणः of S'iva, of the destroyer of the three cities

वैश्यी वाचा the producer or mother of desires, i. e. the ful-
filler of desires.

वैवस्वतनगर=यमपुर

विदलयाति चैथीदंविषदा blocks up the path of Gods

यद्वाभि from the time when.

यस्याद्भुतिविधौ तीर्थानि नपते whom all holy waters feel ashamed
(by reason of their inability) to save from sin

आसीदा taken 10, or drunk with the eyes

अपमान a matter of shame or disgrace

लोकहितवादी striving for (or bringing about) the interests of the people

प्रगदिन longing for, seeking to go to

नाम a man of the first three castes who does not perform the necessary Samkaras and hence depraved, fallen off

अन-त-स-सो the meaning is that just as you cannot leave off your nature to purify even the worst sinners, so I cannot leave off the inborn tendency to commit sins, for human nature cannot be changed

उत्पादिः cause (हेतु) स्वभावान्न naturally, without any cause, irrespective of any consideration

नराहसत laughing at the people (under the pretext of their
full blown flowers)

XXI

वेदव्यवहारे ईश्वरसंग्रहात् because (on that hypothesis) the charges of injustice (inequality of dispensation) and cruelty would attach to him

पुण्यजन ह्येव like that of an ordinary mortal अवधारित affirmed.
स्वच्छन्दधीरन्वभाववितोऽप्रवृत्तेः and the loss or disappearance
of the attributes of god, such as goodness &c will take place.

एव भावे नूनः to this (argument) we reply

सापेक्षत्वात् because he is bound by extraneous regards or considerations (i. e. the merit and demerit of individuals)

असाधारणानि सामर्थ्यानि the peculiar power (contained in seeds).

xx11.

इण्डोधिपुदकिक-इण्डो धर्षित प्रदरीक तदिमनु, बचरीक a large blackbe-
पापोनिध the ocean क्षति loss, diminution, लुन्नाय मणुषीभवति
Become ready to plunder

कठुत्व मापानि becomes dull or blunted.

कि कयोंत what can it do?

टाँकिका = hatchet, भाँसवर्जवृक्ष fond of the plant माछिपण.

पुष्क a variety of sugarcane (red variety).

चक्षुःखण्डविपांडुश white like a portion (digit) of the moon.

भक्षैर्दिक्रोष्ठं जसमर्पणेन by giving (it) uncommon rubbing.

विश्वचेतः, कवचादिकास्तु परीक्षितं tested on the touch-stones in the form of the minds of the wise.

चारुचारिच pleasing conduct.

मान्या भविषी will become esteemed.

आभ्रानिधुंसवधिनी मृदं clay belonging to the heavenly river.

XXII.

पदा-तलमन्त्रक like a blade of grass sticking to the skirt of a garment. गुरो आसथा at the command of his father, Dasaratha.

स्वधीन who remained master of himself (was not agitated nervous) in the matter of bending the bow of Siva.

बिभीषणप्रज्ञानहा the destroyer or killer of the elder brother Bibbishana (Rāvan)

दक्षिमेति becomes palatable.

अर्था वागनुवर्तते words follow (conform to) the sense, i. e. the sense &c. this verse gives the names of some of the important Sanskrit poets—चोर, मयूर, भास, कासंदस, हर्ष and बाण.

दृष्ट्याः=कविता रूपकानिष्ठाः; शृङ्ग the hair of the head,

हृदयवसति goes with बाण श्रेष्ठ poison.

साधुश्च (1) of round form; (2) well-behaved.

अस्थायिम्, not permanent short lived

दोषाश्चरति possesses the qualities (in the least degree.)

यमितः restrained curbed.

सन्धिः शक्ति औकरणे depends upon the inherent power (of person) and not upon the helping instruments or materials.

श्रीकण्ठ S'iva.

मागेनैव &c. who do not turn away their face from any supplicant that may come, even at the cost of their lives.

किंचित् how many such men are there i. e. very few.

पराधं एव may be resolved into परार्थे एव or परार्थ एव.

संभूत accumulated, caused.

किं कूर्ध्व &c. does not the tortoise feel the pain of the weight on his body simply because he does not throw down the earth ? (of course he feels it).

प्राशति ७४ प्राश bites the flesh on the back, or practises backbiting or slandering.

नापावन्यो गुण your invaluable quality (i.e. sweet warbling)
not yet appeared सकट full of.

सकट may qualify काल. or त्व and may mean full of or sur-
rounded by

वन्गितैः graceful or slow gaits.

आदबैः howls.

कोपार्णोप &c. . गर्जित but that is really roaring which is uttered
in the hum sound, resounding like the sea, of the lion the
its of whose mane stand fearfully erect through the pride of
as, burats for th (falls upon their ears).

पाथाविनी a lotus pond.

पकिलयत rendering turbid or dirty

अन्यादसद्वेत्तन &c here पतन (fall) and उन्नति (rise) are used
a figurative sense also.

देवतताकितानगह्वरे densely crowded with thickets of cane creepers
crowded with rows of cane bearers }

भूतकटक the slope or side of a mountain, and residence of
king

एषाम्-धनिवा

एता. सगतमात्र &c blessed are these barks honoured (by you)
ply with your company (and not with fruits and shade), since the
stchet did not fall on you without their being (first) cut down

परापरोरुहानानभिष्ठ ignorant of the art of distinguishing friend
from foe

जलमभूत् was turned into water.

कादल the fruit of the plantain (केळफूस).

भूत completely, entirely.

शालीटक name of a tree

वैराग्यादिव & वैराग्यादिव वाङ्—सङ्गुवादत—कल्यादद—कथ्यते these are
the four sentences in the line

पीडा (1) squeezing, (2) pain मग्न (1) breaking and (2) in
ult. विकार (1) change of form, (2) change of mind. अगुण्या.
worthless

प्रकृतिनियत-वादकृतक not artificial being fixed by nature (किं why
टाडिजहावरम rising अनुराग love and redness

पञ्चद्वयै etc. the trees, as it were, walk before the sun in
the morning out of love and respect, but turn back when his disc
rests on the setting mountain

हमराहामावे सप्र मेलनित when the absence of the destroyer
Cupid began to be felt.

पय कारकार-धीरसुह परमपुरुष Vishnu

XXIV.

मौनसूक if he remains silent, he is (called) dumb

होहपुननां devoid of hatred

व्यापदिः etc certain ruin attends their various failings or errors
(but it is doubtful) whether they will succeed or not.

हार्किना accompanied by danger or uncertainty.

फलार्थे etc here a king is compared to a gardner दान (1)
gifts and (2) cutting, pruning.

मान (1) respect and (2) measuring

भतरस्यैवेः सुत्रे on account of the white or burning wicks in
side (the lamp), or on account of the inherent bright good qualities

समावनाशुण the result or effect of the honour (paid to them by
their masters)

दास्येन नि दपते becomes disguised with slavery or gets tired of
subordination

वपारयेत cause to lose

कातस्य time, the destroyer (Death)

छेदित दात comes off safe or unhurt

मत्स्यामत्रविपत्तिमूढमनसा whose minds are infatuated by approach-
ing calamities

विदुषा वस्तुध्व . गारे अने a wise person should stay even with a
wicked fellow waiting for time

मत्स्यामत्रे in the house of Virata, king of Matsyapura, where
the Pāṇḍavās lived incognito for one year

येन-दविगा युज्यते प्रतिकर्तु it would be right to retaliate upon
him but not to borrow his ways (to hold his feet)

हीन (1) being on the wane, waning, and (2) destitute of
means, impoverished

अस्तेर etc never mind that (1) is your utter shamelessness)
but this is indeed folly (possession of cold) that you still proudly
show yourself in the sky

अना पानी lines or large quantities of water
अलपत्यान् of a wicked nature, or in which there are wicked creatures,
रसविशेषम् was delighted.

नापाप्यनर्थे गुण your invaluable quality (1 a sweet warbling)
 as not yet appeared सकट full of.

सकुल may qualify काल or त्व and may mean full of or sur-
 rounded by

वस्तिगै graceful or slow gait

आह्वरी howls

कोपार्णव &c. गर्जित but that is really roaring which is uttered
 when the hum sound, resounding like the sea, of the lion the
 points of whose mane stand fearfully erect through the pride of
 angles, bursts for th (falls upon their ears)

पाथाजिनी a lotus pond

पंकितपत rendering turbid or dirty

अस्यायसवलेन &c here पतन (fall) and उपाति (rise) are used
 in a figurative sense also

वसन्तवितानगहन densely crowded with thickets of cane creepers
 (crowded with rows of cane bearers)

भूभृत्कटक the slope or side of a mountain, and residence of
 king

वशाब्धनिना

एता सगातमात्र &c blessed are these barks honoured (by you)
 only with your company (and not with fruits and shade), since the
 hatchet did not fall on you without their being (first) cut down

परापरवारक्षानाविष्ट ignorant of the art of distinguishing friend
 from foe

जलमभूत् was turned into water.

कादल the fruit of the plantain (कलकूट).

अत completely, entirely

नाखोटक name of a tree

वैराग्यादव & वैराग्यादेव वाञ्छ—हाप्रवर्त—कस्यादर—कल्पत these are
 the four sentences in the line

पीडा (1) squeezing (2) pain भग (1) breaking and (2) in

result वक्रः (1) change of form, (2) change of mind. अगुण्या
 worthless.

प्रकृतिनयत सरकृतक not artificial being fixed by nature किं why

राज्जहानस्य रसिङ्ग भुजाङ्ग love and redness

पश्चक्षुये etc. the trees, as it were, walk before the sun in

the morning out of love and respect but turn back when his disc
 rests on the setting mountain

विपज्जालाजटिमान् qualifies कामान् pleasures which are full of snares in the form of adversity.

उदितचित्तमजिगुषे where the properties of the wish-giving gem have arisen

वेदशकलिल a large heap of pain of affliction.

मूलितविसिनीपत्रपत्रा which (life) are compared to (or like) water on the leaf of a lotus.

श्रविमदुविः सक्तमनसा who are infatuated with the possession of wealth

यद् गृहे here गृह means (1) a square on the dice board (Mar. सौगव्याहा पटात्मे घर) and (2) house, where, first there may be several dice men, and afterwards only one, or there may be at first only one, afterwards many and in the end, none सार a piece छिन्न hidden or concealed in

धैर्यसमधिपतिरिदमने easily to be secured by the accomplishment of firm and steady meditation

रहस्यमधुना now is the hour of privacy

रिपत्वा rising (from sleep).

निर्द्वारिकनिर्द्वेकमपुरुष which is devoid of these heartless words of door keepers and is, therefore, not unpleasant

उद्व्यञ्जना म्, the earth is bounded by the ocean (i e has a specific limit)

सुदृढविमुद्रानुकलिता closed with the seal of distinctly visible boundaries, contracted within distinct boundary marks

प्रहो-मयः the light or flash of intelligencer

THIRD SERIES.

I.

उपढौकयामः offer as a present.

किं मे सिद्धानुनयेन what have I to do with pleasing the lion & कर turn. बन्धदुतः detained by force.

निरातिनः killed, slain.

II.

सने आसेन स्वीयत remain sighing.

सम्पन्न कल्ल is closely impending.

रोहिणारकट भित्त पथास्य ते S turn will pass through the cart of Rohini (the constellation called रोहिणी being figured by a cart) ; if, is supposed that the passage of Saturn and other planets through this constellation portends evil (drought, famine &c)

स्नानजलाद्यानां living in those tanks, and lakes the water in which is scanty.

नीदरिप्सति for the lake will not preserve here even their seed as a remainder

तत्र विभासमापन्नाः having placed confidence in what he had proposed

व्यसनस्याने करोमि shall use as a condiment शिलाभय collected in the stone

स्थले न प्रभवति will not prevail (be able to do anything) on land, पश्चादायात have come back or returned,

कुघतकारण तिष्ठति is there any cause (which makes you return) concerning our welfare ?

विरयसि viz. to tell us what brings you back.

कृतक्षणा lying in expectation

III.

महत्तम्य friendly or hospitable to a brāhmana

मतिव्योतित dazzled or frightened

कथायोगेनोपदिग् sitting engaged in close conversation

बालपुत्रस्य whose son was very young

छिद्रे the weak point (of blindness)

अतिवर्तितु to remove, rectify

त्याग. abandoning or relinquishing

सकृदसौ निपतति (rightful) partition of property takes place but once

सकृदाह दद्यातीति I give it-this is said but once with regard to a certain thing (it cannot be given again to any one) अनुरोधदान being pressed or importuned प्रणय request, solicitation

परिच्छेद Paraphernalia

सम्यस्य having given up or abandoned

भाविनी noble or virtuous.

व्यवसायकृत &c. for resolution has caused it and resolution will be the cause (of its fulfilment)

प्रवेष्टा of a firm or unshaken resolve

गुरुनामवपस्त take leave of or ask the permission of, the elders.

IV.

शिरोसि वेदनः जज्ञे his head began to ache

पतिविरुध्दपरायण Intend on obeying her husband's orders

वशे गतं being under his control, helpless
यावदस्म्य गतं त्वया you have gone as far as you could go.

अभा:मवन्तः not wise निवर्त is used for निवर्तस्
ईप्सित एह is highly desirable.

रिनाभय beneficent, calculated to do good.

कसेन granted, fulfilled.

निकामया as you like

हावान to that extent,"so much,

कलोइह & son नानिबेतांति do not entertain.

आर्पण practised or observed by the respectable. भावसे for भावसे.

धर्मसमित conformable to duty

वरसितसौ दण the grant of a boon has been made नैद having
ne al road.

•यवगृह्णत ।ervadee, prevails.

क्रुमिभाषिण dreadfully or furiously sounding

अभिदुत pursued or persecuted.

V.

विहित prescribed by usage

परिहृय विता cease to think of.

स्कटलर distinctly visible, quite clear.

म सुखस्याशाविद्ध desire does not leave the flesh (i.e. human body)

VI.

અર્થશાસ્ત્ર significant.

सिद्धिमत. those who have the accomplishment of their objects
in their own hands

417. सत्यम् through a private understanding arrived at between you two

विशय अर्थात् न गत has, after a long time, not incurred censure
(the creator being often blamed as असद्व्यसयोगरूपिनि)

एकैकमय आदिते &c the, affair having been transacted quite

किमिदमुच्यते what is this an introduction to?

उ विरुद्धैकसम्भवं residing exclusively in her kinsmen's family
 सार्वभौम right, proper

कृतकार्येणम् on account of dislike to a deed (previously) done.

असत्यप्रमाणपरिच्छेदः inquiry or question of evil suspicion

गृहेति take effect, prevail, wax strong.
 अव्यवस्थन् not deciding or determining.
 अंतस्तुषारं filled with dew.

अभिव्यक्तसत्वलक्षण in whom the signs of pregnancy are distinctly visible,

कथं प्रविशत्ये how shall I act towards, or proceed with regard to her?

शेषेण a (nominal) husband.

दृष्टाभिरोहिणी soaring very high, i. e. aspiring to the dignity of his queen

कृताभिपरी मुत्तानमुमन्मानः approving of his daughter who had been seduced (with whom you had carnal intercourse).

स्वमर्थे-शकुंतला. पापीकृतो दस्युरिव are, like a thief, regarded as a worthy recipient (of the gift). प्रत्ययवतिवचन a convincing reply.

अवस्थानं गते has been reduced to this changed condition.

प्रयत्ने settled, quite certain.

समुदाचारः a proper, mode of address.

स्वभावतोलानहृदयं naturally open-hearted, whose heart is by nature unreserved.

इमं जनं this person (i. e. myself).

व्यवदेष्टुं the (whole) family (of Purn).

उदारः कल्पः a fine remedy or proposal.

इदं तत्र.....यदुच्यते this is what is said (thus is proved the truth of the popular saying).

VII.

उपचर्यतेः उपकेन was enticed (near you) by means of water, i. e. was coaxed to drink water.

अस्वकार्पण्यमितिना accomplishing or serving their own purpose, अविश्विमतुल्यं untaught cunning or cleverness.

अमानुषीषु in females of the lower animals,

प्रतिबोधवत्य. endowed with reason.

धर्मकंचुक्कनयेतिव. putting on the garb of virtue.

अनुकृतं प्रविशत्ये will act in imitation of.

अज्ञेयः unfeigned.

इदं ततः प्रत्ययवतिवचने not admitting that love had privately been formed (between us).

भेदाद्भुवे: &c. Sakuntalā is said to break the bow of Cupid by the contraction of her eye-brows in anger.

मुखमधोर्हृदयस्थितविषस्य having honey on the tongue but poison in the heart.

क्षपत् a rash or hasty act,

अपतिहते. when not counteracted or prevented.

द्वैतीभवति turns into enmity.

संभूत collected or heaped together.

भुवं भवद्द्विरपरोचरं you have certainly learnt in a contrary way, (i. e. to consider good as bad and vice versa), or it may mean, have you (the members of the court) heard this base or mean reply?

परातिष्ठथान.....वाचः let those who have studied how to deceive others as if it were an art, be considered as trustworthy.

विनीयतः hell, perdition.

उपपन्न is admitted to be.

कहणपरिदेविनी lamenting piteously or bitterly.

मत्पादेषूपहृषे cruel by having repudiated (her).

विलुङ्गकुलया by her who brings disgrace on the family of her father.

अथ तु but if. परपारिणह the wife of another,

यद्य—तद्य since—because, so therefore.

आप्यसंगत् by reason of union with another (wife).

गुह्यतापरं relative importance or greatness, i. e. which would be the more or less sinful course.

तदवस्थान—व्यवस्थान्तव्यय. अवस्थित certain, settled,

VIII.

स्फीतः large, extensive.

गुह्यमन्तकमक्षय्या in which the large streets were well separated or divided.

दुर्गममरिपरिद्वय with impassable (inscramible) and deep moats.

कूटगार an apartment on the top of a house.

अष्टपदाकारा being in the form of a dice—board.

विवर्गे the collection of the three धर्म, अर्थ, and काम, the objects of worldly existence.

अल्पसम्पत्तिः possessing a small stock.

आद्यचतुर्वर्ग्यु in the first four.

क्षत्र ब्रह्ममुखं गच्छीतु Kshatriyās had Brāhmaṇās for their leaders guides.

IX.

मयनोपगतस्य (नरस्य) to him who approaches him for the first time.
असहिष्णु unbearable.

करतला.....आलोकयन्ता looking at the whole universe as if it were placed on the palm of their hands.

अवनिजलकमलयोगि. the lotus-born God (Brahman) of the world & earth. एवम् is the object of समुपासते.

महाभूतानामपि &c. the elements themselves find it hard to resist his) lustre, since &c. (असद्ग्रह) bad ideas or notions.

अदत्तदत्ताक्षो मत्सरस्य not giving malice a place (in his heart),
&c. above malice.

अधमतो दैव्यस्य not disposed to meanness (of spirit).

चंद्रक bright spots.

मृगालकलापाक्षकिभिः mistaking it (the mane) for a cluster of lotus—stalks.

गंडस्थलीभाजि resorting to. seated on, their temples. भगवतः goes with तत्त्वं.

X

भजिन the hairy skin of an elephant or antelope used as seat
आषाढ a staff used by ascetics.

प्रथमाधम—महाधमपथिः.

आतिथेयी hospitable or kind to guests.

क्षाम्येवि though there be an equality of position (both being) ascetics).

अतिगौरवः attended with great respect, excessively respectful
कथं order of propriety or decorum.

उभूत produced. अनुवति thriving, growing apace.

पतय्यहारिह snatching away out of attachment.

पापवृत्तये न कथं a lovely form does not tend to a sinful behaviour.

विहीनस्रगर्हकलिपद्मविभिः smiling with the scattered offerings of flowers made by the seven sages.

न मां परं संप्रतिपन्नमर्हसि you should not look upon me as a stranger.

स्वयनद्यातः with a boldness (of inquiry) natural (to a Brāhmaṇa).

- असूय need not be sought
 प्रतिपत्ति course of conduct, action
 विचारमार्गग्रहितेन set a thinking (lit set to the course of thought)
 अलभ्यशोकादिभवा incapable of being affected or subjected by grief,
 परादिपर्व outrage or assault
 पञ्जरत्नसूचय = सुचिग्रहणार्थे
 अङ्गाय कस्येति is fit for (receiving) Aruna
 अथापयतारं = यदि उपयतारं मायिषस it you seek for a husband
 मायितुर्लभं = नार्थितः सन् दुर्लभः
 अहो स्थिर Oh ! how stern or hard hearted !
 गते ad) of कपोतरक्षो
 चतुष्टयलोकिन having a lovely or charming look
 न करोत इक्ष्व अस्य चक्षुष who does not make his face an object
 of this eye (who does not at once show himself to you).
 प्राविश्य having penetrated into her inmost thoughts
 विवर्तिताजननेष so as to turn (towards her) her eyes which
 were devoid of collyrium
 चतुर्दिगन्तान् lords of the four quarters, i. e. इन्द्र, वरुण, यम, and कुबेर
 स्वयं कृतमश्रु planted by herself
 मरीचाभिमुख ready to shoot up into a sprout (while the trees
 have put forth even fruits)
 दाक्षिमैत्रिलस्य having for its object
 अल चरन्किता looked at (by her friends) with tears in their
 eyes
 इषा name of Indra सीता ploughed ground
 तदवमह drought caused by him (Indra)
 अगूढसद्भावम् in a manner in which her candour (frankness of
 mind) was manifested.
 अभ्यञ्जितहृदय without manifesting any sign of joy or delight
 निरवस्थायवसितवाक् who had long settled (in her mind) the
 words to be spoken
 उच्चैः पदलपना, तुकाः desirous of reaching a high position (in the
 form of securing gauri as my husband)
 मनोऽप्यानामगतिर्ना विपते there is nothing (no place) to which de
 sire will not go (one may desire to get anything, however un-
 attainable)
 अभ्यगतभ्यासराति taking delight in foul practices

अनुकृति to approve अनुकृति put on, tied round
 चतुष्पुष्पावकाशनीयेषु पादयोः of the feet (usually) set on
 luster of flowers in a hall.

उदया being married. हसन्मुख smiling.

दुःखरश्मि a body with ugly (odd) eyes.

अन्यथाव्यवसाय want of any knowledge of birth

विभेदित indicated व्यस्तमपि even one (of these things) taken
 separately.

असदीहितान् from an evil desire

वेदिशिरूपादेकक, holy (lit. according to Vedic rites) consecra-
 tion as of a sacrificial post दिग्गृहे were turned obliquely उपा-
 र्ण्मृहे red at the corners.

अगत (विवेकवि an auspicious thing is resorted to. निराशीव with-
 out hope or desire, indifferent

किमेतैः &c. what is the use of these which disturb the state of
 mind through hope?

विश्रुतम् a cemetery. मौलना with his crown or head विश्रुतम्
 एवम् though intending to imply a fault. नरदम्बर of known origin.

अद्यत् entirely, fully.

हृदिश्लेषघर्ष, whose upper and lower lips are throbbing (whose
 lower lip is excessively throbbing according to Mallinatha).

नष्टः Acc. pl निष dropped, slipped.

नदीवत् like a river agitated by the obstruction of a hill in
 its course.

अग्न्य-मृतेति quickly, at once.

नवम् (विवृणु brings on freshness (makes one refreshed).

XI.

अक्षय्ये least, inclined towards.

नरि हरे न वदन्, वदन् the life of the king of the Vatsa is
 attractive to the people.

अविश्रुतम् what orders are to be executed?

अविश्रुतम् I am not conscious even of myself.

अविश्रुतम् I longed for the desired object

अविश्रुतम् when praiseworthy or favourable

अविश्रुतम् by (प्र-लम्भ) the dress befitting what
 is to be done next.

- अपूरय need not be sought
 यातेयाति course of conduct, action
 विचारमार्गमुद्दिष्टेन set a thinking(hit set to the course of thought)
 अलभ्यशोकादिभ्यः incapable of being affected or subjected by grief,
 परादिमर्दः outrage or assault
 पश्यन्तरमसूचयः ० सूचियहणार्थं
 अक्षय कल्पते is fit for (receiving) Aruna
 अथापयतारं = यदि उपयतारं प्रार्थयसि if you seek for a husband
 प्रार्थितदुर्लभ = प्रार्थितः सन् दुर्लभ
 अहो हिमर Oh ! how stern or hard hearted!
 गते adj of कपोलदन्त
 चतुरादन्तोक्तिः having a lovely or charming look
 न करोति नश्य अस्य चक्षुषः who does not make his face an object
 of this eye (who does not at once show himself to you).
 प्रविश्य having penetrated into her inmost thoughts
 विवर्तिताजनेनेन so as to turn (towards her) her eyes which
 were devoid of collyrium
 चतुर्दशाक्षः lords of the four quarters, i. e. ईश, वरुण, यम, and कुबेर
 स्वयं कृतमन्त्रमुः planted by herself
 मरोहाभिमुख ready to shoot up into a sprout (while the trees
 have put forth even fruits)
 दास्यमैलिसभयः having for its object
 अस्ते चरमीक्षिता looked at (by her friends) with tears in their
 eyes
 इषा name of Indra सीता ploughed ground
 तदवमह drought caused by him (Indra)
 अगूढस्वभावम् in a manner in which her candour (frankness of
 mind) was manifested
 अन्वयितव्यैस्तत्त्वैः without manifesting any sign of joy or delight
 निरन्वयवस्थायित्वाक् who had long settled (in her mind) the
 words to be spoken
 उच्चैः पदलपनां पुत्रः desirous of reaching a high position (in the
 form of securing सुविवा as my husband)
 मनारथानाप्तमहिर्नि विपत्ते there is nothing (no place) to which de
 sire will not go (one may desire to get anything, howsoever un
 attainable)
 अभ्यस्यन्त्यासराति taking delight in foul practices

अनुमतिं कर्तुं to approve अनुक्त put on, tied round
 अनुष्कपुष्पनकाद्यवक्रियैः पादयोः of the feet (usually) set on
 cluster of flowers in a hall.

उदया being married. स्मेरमुख smiling.
 बभूवुः a boy with ugly (odd) eyes
 अतश्च नाना want of any knowledge of birth
 निवेदिन indicated ध्यस्तमपि even one (of these things) taken
 separately

असदासिद्धान् from an evil desire
 वैदिकीपूजस्वयं holy (ist according to Vedic rites) consecra-
 tion as of a sacrificial post त्रियगहिने were turned obliquely द्या-
 त्नीने red at the corners.

मैगल (नदः) ने an auspicious thing is resorted to निरासिप with-
 out hope or desire indifferent.

किमनेऽऽ. what is the use of these which disturb the state of
 mind through hope ?

विमलघनं a cemetery मौलना with his crown or head विमल
 तमने though intending to imply a fault लक्ष्यमभ्य of known origin
 मद्यन् entirely, fully.

हृत्पुत्रोत्पन्न whose upper and lower lips are throbbing (whose
 upper lip is excessively throbbing according to Mallinatha).

पतन Acc. pl विन dropped, slipped
 मर्तव्यं &c. like a river agitated by the obstruction of a hill in
 a course

अल्प-मते quickly, at once
 नवता विन brings on freshness (makes one refreshed)

XI

अधोमुखः bent, inclined towards.
 लोके लोके च वसुधैव कुटुम्बकम् the life of the king of the Vatsas is
 attractive to the people

को निदधे कुटुम्बे वसा what orders are to be executed !
 अहम् न न विदमि ते I am not conscious even of myself
 अनेन पदं विन brings about the desired object.
 अनेन पदं विन when propitious or favourable
 मदीयं वस्त्रं ध्यायेत् by (putting on) the dress befitting what
 is to be done next

XII.

गिराणवन्मनि in the sky. विवर्तमानत restored to reason,
 come back to senses मरुधेतस्याविहर् connection with Mahavetā.
 अरितार्थो न भवति will not be significant or true वीक्ष्य repetition
 स्थित is to remain धक् an exclamation of anger.
 यस्य व दत्तामुपयास्यासि whose conveyance you will become
 पाकनादनुरागसंस्कारात् from the effect of former love.

XIII.

भूतान्येवसथन् the collection of various beings
 किरीटेन putting on a kirta or crown
 परममहत् the highest or supreme word,
 समृद्धयेन with increased speed
 लोलेद्वये प्रसमाना लोकात् while devouring the worlds you fre-
 quently lick (the corners of the mouth)

XIV.

किमस्या &c, what of here is not desirable or agreeable if only-
 (Rāma meant to say if only her separation were bearable, but he
 is unable to complete the idea, and hence leaves it off and says)
 but as for separation, it is simply unbearable. एतदनङ्ग anxiety,
 regret

माधना idea, thought

अर्धवार praise, oblogy. उद्देग disturbance दृष्टमिदं removed,
 expiated.

दीपितं made to shine, maintained, displayed.

परिव life, character of the family

मर्त्यवधात् &c if no my account a foul scandal should arise in
 (attach itself to) that family &c

प्रसन्न approved by

गर्भे &c. in whose womb is throbbing the pure progeny of
 Raghu's line.

अभिमत dear to, liked by.

दूरतन् which occurred at a great distance.

अप्युपगम्यतां whose heart (or abode if we accept अप्युप as the
 reading) was not different from wine. शौचिक a butcher.

शैत slowly, gently.

अपूर्वमर्षाहास a Chandala or villain of unprecedented deeds.

पर्यवस्ये at an end over.

मर्मोपधातोभिः &c. the firm (immoveably fixed) vital airs (life) have acted like adamantine nails, piercing the vital parts. कोनामाहं - माहाने what right have I &c. ?

गृहीतनामानः mentioned by name.

आतक &c. bowed down by the (weight of the) fully developed foetus trembling on account of (her) fear.

अपश्चिम last.

गोचर्मगत the auspiciousness (i. e. auspicious being) of the family.

आत्मनः प्रभविष्यामि have mastery over myself, be mistress of myself.

XV.

आवर्धित personated.

गमनेन by the departure (from this place).

परिमहेन by the possession निमोर्ण form.

विरल लक्ष्मण the long existing child-widow hood.

चारिष punty of conduct, chastity.

आपयामि inform you of.

विहाय कालहरण without loss of time.

वरण choosing, asking for.

मातृबन्धु a relative on the mother's side.

स च वत्सः i. e. Lakshmana.

XVI.

सर्वज्ञ a sacrifice.

प्रणिधानात् goes with विजिज्ञियन्.

अनिर्पेयग्रह विजिज्ञियन् who knew him to be overpowered by (sudden) grief or calamity.

शिष्येण through his pupil.

विद्वानपि though knowing or aware of.

पथव्युत्पन्नं who have swerved from your usual course.

मयि वत्संते is entrusted to me.

लघुसंदेशरस containing a short message.

सत्त्वप्रभवंति pre-eminence of courage.

पुरुषस्य पदोपक्रमः in the three steps of the unborn (principal) being i. e. in all the three worlds.

निप्यतिथेन unimpeded, unobstructed.

यमुष्णविष्कृत &c. who showed before him charming amorous
amorousness

शयवेता &c—शय एव वेता (मर्यदा) तस्याः प्रत्ययोपै नतवत्तातरगदनेन,
 the destructive wave to the boundary in the form of self
 restraint

उपनता having bowed down to him, seeking his protection.

क्षितिर्गुप्त कृतवान् condemned her to dwell on earth till the
 sight of heavenly flowers

उपत-धवती having obtained विश्व predic adj

विपद्-रक्षितामुपास्थता death awaits those who are born

मदश-यं censure consequent on pride or intoxication

भुत knowledge, effect of education

तत् = भुत इदं कृत एव much less by weeping

स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा the fates or destinations (births in other
 lives) have different ways according to their actions (in this world)

निष्पदाक्षिणि by cavityfuls of water (given to the manes)

कुशलकारणया as being a means of (as tending to) his well being

भुततद्वयविर्भावौ are shown to be subject to union and separa-
 tion, or rather subject to the reverse of union, i. e. separation

बाह्यविषयविरह separation from external objects (such as wife
 children, wealth &c)

XVII

मदिरायनेक्षण — मदिरे च ते अयने मदिरायते तादृशे ईक्षवे पस्या सा प्रतिष्ठिता
 placed

अवधायै having consulted

स्वाचतिकरेण by your incident, by seeing your condition.

कथुकेन is the object of मेवितवाम

सा तत्तिका goes with the predicate विज्ञाजित

XVIII

यथाहृन्ने मरेचुर as to how a king should act

समयं संग्रहं प्राप्तं एतद्वारं पठेत् having undergone the purificato-
 ry (एतद्वारं) initiating (one) to the study of the Vedas, i. e.
 being invested with the sacred thread

मात्रा निर्हृत्य having drawn out portions or essences (अज्ञानादुत्पद्यते)

दुर्गपसादितं who unguardedly or carelessly draws near

विभक्त्यं कुट्टनं shows himself in various aspects (यदु विभ उदासीने
 यः प्रकति)

वयस्य श्री the goddess of wealth (in general).

धर्म rule, course of conduct. इष्टेषु in regard to desired objects.

व्यवस्येत् might lay down.

अनिष्ट धर्म a prohibitive rule.

न विधातयेत् should not break or transgress

धर्ममात्मज a son in the form of Dharma (duty) itself.

भोगाय कल्पन्ते become fit to enjoy (their respective rights &c)

यथार्हतः as may be deserved, as is fit त ददम्

सन्तयेत् should inflict

स राजा पुरुषो ददः — construe स दद एव (वस्तुतो) राजा पुरुष. &c.

प्रवर्तताधरोनरं the order of things would be topsy-turvy (upside down) what is at the bottom would rise to the top.

दडजित. held in check (controlled by punishment).

निपीडिता. controlled, re-trained.

विधमात् by the non-infliction of

नेत्रा inflictor of the punishment

विषम not evenhanded, or passionate.

दुर्धरक्षाकृतात्मनि. is difficult to be (properly) used by those whose minds are not well trained (in duty).

XIX.

निदाघात् scorched by heat.

छायावृक्ष a tree that affords shade.

अव्यासेव absence of day.

तत्कया &c. whose body was irradiated by the resplendent (lit. casting rays 'upwards') gems on his several hoods.

कौमाती (तमेखले whose [zone (worn round the loins) was hidden under her silken garment (so as not to hurt his soft feet).

प्रमुदपुडरीकाङ्क &c. (1) प्रमुदे पुडरीक इव, छिणी यस्य (2) प्रमुद पुडरीकमेव छिणी यस्य.

बालातपयनिक (1) बालतपयनिभ नदकु यस्य. (2) बालातपयनिक रूप भद्रकु यस्य.

पारममुपदर्शन (1) पारमा. योगिन (पश्य आरमो येषा) तेषा मुखदर्शन (2) पारमे मुखदर्शन

लक्ष्मीविधनदर्शन serving as a mirror for Lakshmi to see her graces in.

शेषावैरोध antipathy to Sesha (the lord of serpents).

छौदयापनिक् one who asks another person whether he has slept well or has had comfortable sleep.

अव्यक्तमसंगोचरं beyond the range of words and mind (i. e. in describable and unconceivable)

त्रेधा in three different capacities, viz, that of the creator, that of the protector and that of the destroyer of the universe.

पुष्करस्य of one taste (sweet)

गुणेष्वेव &c. so you assume different states in the different qualities (1. a you become the creator in the satvaguna, protector in the rajoguna and destroyer in the tamoguna)

अनर्था free from desire प्रार्थनावह fulfiller of requests or desires
अव्यक्तो अककारण being indeterminate (extremely subtle) you are the cause of the determinate or developed (world).

चतुर्वर्गकृत ज्ञान knowledge leading to the acquisition of the four, viz. धर्म, अर्थ, काम and मोक्ष. कालवस्था periods of time.

पथानां सिद्धिहेतवः the means of accomplishing the ends of human existence

अभूय न निवृत्तये not to return (to worldly life) again, i. e. to obtain final beatitude.

दुरणि indescribable and unconceivable, inscrutable.

महिमान् &c. that our words, having extolled your greatness are curtaild (fall short), is either through our exhaustion or inability (to describe), and not because your merits are limited.

XX.

नासगद्गद with words faltering through fear or fright.

विभक्त an old man नासी tube.

शक्तिरेष्टितस्य of the height of a bow shot

वदन्त्य bountiful

कुक्षिमुत्तममन्यमानशील disposed to activity, or energetic both mentally and physically

प्रभाषयिता investing with authority

अप्रभाषयिता degrading or humilia'ing

अभिनदीप्ताः very proficient, कल्प a precept.

कृतकर्मणां सदा नराणां अगम्यतामरेषु was gathered to the gods.

तद्ययाते his descendant

सर्वैश्वर्यसम्पदः &c. every self-excellence, such as nobility of birth is seen to be complete in you.

अभ्यतिष्ठत्यस्य सः शारमर्थं व्यसृज्य without being trained in the science of polity.

अवधायन. acting wrongly.

चक्रेयु will cause intermixture or confusion

भागमदोपदेष्टेन perceived by the lamp in the form of scriptural knowledge

दि-य हि षष्ठ्य &c Sastra (scriptural knowledge) is indeed heavenly eye, its course being unobstructed in the past, present, and future, as well as hidden, and other kinds of things

अश्वमेधयज्ञिसिद्धि having secured the accomplishment of the three royal powers.

XXI.

शोच red. परिषेवन plighting, promising

उपवृक्षित supported, favoured.

सर्वलोकेनकाय in the presence of all people, in such a way as to be seen or heard by all people

शर्लं भरयानि retain office (as minister).

अगृहीते राक्षस so long as Rakshasa is not won over

निर्दिष्टतम्य unsurpassed, unexcelled

कहिंनभिदिव जीवति नन्द-राजायवे so long as any member of the family of the Nandas is alive.

दन्त्युखान् &c. looking into space as if Rakshasa were actually present.

ईश्वर a rich person, a master, a lord.

पुनस्तन्नातिद्वारा in the hope of his restoration to prosperity.

पूर्वमुक्तुनासनेन in consequence of (the remembrance of) former Leuch's त्वारादा बहुते दुर्लभा many like you it is hard to find.

नक्षत्रेन (सारभावेन) attentively, vigilantly

राक्षसः goes with सञ्चरित and not विचरित as it naturally tends to do. सञ्चरितः circulated, ventilated

अविद्वद्स्वामिभ्यश्च and in proof of this same object.

उद्यममपि विनूतिरेव although influenced by the advice or thoughts of Rakshasa

सुप्रहम नः though being elevated

अस्वनिषात् goes with वनं

अचरमचर manners and modes of dealing

पञ्चगव्यं doings, movements.

हृत्पुत्राणां देव have been kept pleased or satisfied

सहचरिणः companions (lit whose prosperity follows that of him who is adherents they are)

सुखमययोपि should be written असुखमययोपि, though their minds be not in their usual (calm) mood, though agitated in mind
 पुस्तान् first अनर्क्षित of those who have not curbed their senses.
 भलेक light (here of course of knowledge) as opposed to
 नमस् (ignorance).

वैधधिकता the state of being connected or united with.

वृत्तमुक्ता (1) having round pearls (in the case of हारयुक्ता), and
 (2) devoid of righteousness or rectitude in the case of विनयुक्ता.

धैर्यम् an actor; a danger.

पटुम् deaf and dumb. दृग् deaf.

निगृहीतवान् have punished, chastised.

XXIII.

एकपुरुष the sole or supreme Being.

अनन्यविषयः not having any one else for its scope, i. e. not applicable to any one else.

अन्तर्मुखः is inwardly sought or meditated upon.

हिपरभिक्षयोगमुत्तमः easily accessible by the application of firm devotion.

भयते योजयितुं ईशनीयः the setter is to blame, the blame rests with the setter.

चक्रवर्ति mastery or lordship over realms.

आप्तार्थी की गतः who has (really) all his desires fulfilled (lit, who has gone to the end of his desires) ?

अवधानं गच्छन् following a bad way or course.

मुद्राकथानां मुक्. the foremost of the most dreadful; the words are addressed to ह्यम्हन्.

सुखः in large numbers.

नक्षिगच्छन् is not accessible or approachable and hence useful.

कालः means (1) capable of being vanquished or subdued (as an enemy), and (2) curable (as a disease).

सुखदुःखवत् whether good or bad, (important or not).

पटुः stale, not fresh.

वैचर्यं astray (figuratively also).

महामन्त्रः a great officer of state, a chief minister.

हस्त्येन न दृश्यते cannot be seen or possessed by a thief (lit. one that means to take it away) दृश्यते indescribable.

वैचर्यवत् being imparted or given away.

सुकृतपरिपाकमथायिन liking to unfold their good actions परकृत-
 यस्यानिता attachment to doing good to others

धैर्यद्रुग्धसिनी destroying the trees in the form of courage This
 refers to the well-known fact that rivers when they swell with
 water destroy the trees growing close to their banks

नराणां goes with द्यु

नि शक्यैर्वै इत possessed of unflinching courage

अत्र fully, completely, entirely

रूप प्रतिपद्यते recognizes forms

प्रतिपत्ति perception, consciousness, knowledge

स्वमहिम etc the eyes can see their own largeness only in a

mirror

कीलवेल समुद्र — कीलमेव वेला तनुका समुद्र

अधिकगुणत्वा on account of his preeminent quality

अत्रैव दहसतीति others only breathe, that is are only alive, so

called because they do nothing useful

इत्थे अवतु name of Indra's horse (born from the ocean along
 with Takshma, the moon, deadly poison etc) आनन्दमुने परतस्तु-
 रगान् आसीत्ति (was learnt) etc कस्मान् soul आसीत्ति

मनोवत् विना if void of contentment

अर्थवद्भूतः (born in the real sense of the word, truly born.

नादय etc the enumeration does not proceed as far as the se-
 cond or ring finger, in other words, the person must have no match
 to be counted along with his name

मर्जेत etc. a wise person if vanquished by a superior foe,
 either betakes himself to a foreign land, or enters into him, i. e.
 accommodates himself to his (foe's) will, hence the moon
 entered under the guise of reflection, the bright cheeks of the
 beautiful eyed women

दूर-सहय having a great person for his associate or companion.

सम्यग goes with महात्मा

नयन् first सेवयादय the fear of the master.

पश्यन्तान् भयं the fear of those who are about him.

मनः etc further, the position of those in high office produces
 hatred among evil persons, the condition of those who have risen
 high meets with an appropriate fall (one who rises is apt to fall)

देखात् उग्रमुखदशन etc looking upwards pitiously or entreas-
tlingly and concealments of his own feelings.

आयस्वतः scilicet स्वकृत्य

दोषकरः (1) a mine of faults, and (2) the maker of night.

अथ—there is a pun on the other adjectives also

समतादयस्त्विति possessed of the greatness of valour

मध्यम धाम विरजो—आकाश

अपभ्रान्तिरु ends in a fall

महजत. adj of तव.

धीयते न etc neither increases

महधम्बः a wilderness

पारिवर्तते etc it is the irresistible attachment to (liking for)
what one is accustomed to and not hostility to (dislike for) merits

सहसे वृद्धि allow your growth

सहता नैति does not become capable of etc

अगुहः—there is a pun on the word. It means (1) agallochum
which, when burnt, diffuses its sweet fragrance (2) not great
or important

पञ्चाशद्वे of a king (lit of one who subsists on $\frac{1}{5}$ part of the
net revenue of the kingdom given to him by the subjects, who are
to keep the remaining $\frac{4}{5}$ for themselves)

भूतिमलिन (1) soiled with ashes, and (2) stained with (the
pride of) wealth

सुतरा देगोदम excessively quick in circulating.

स्वकार्यसहाय the pre eminence (of beings) sufficient for the
discharge of their work arises from their very nature and not
from age

अपठितता the absence of wisdom, in as much as he makes
meritorious persons and things very short lived

सूर्यवर्तु the sun and the moon

विष्णुसहस्रनामः shalied in adding to